

VENUS

MERCURIUS FEJE

MERCURIUS FEJE OLDALNÉZETBEN

RÓMAI TERRACOTTÁK AZ AQUINCUMI MUZEUMBAN.

BUDAPEST RÉGISÉGEI

RÉGÉSZETI ÉS TÖRTÉNETI ÉVKÖNYV

SZERKESZTI

Dr. KUZSINSZKY BÁLINT

IX

TARTALOM

- Figurális terrakották az aquincumi muzeumban. Irta Dr. LÁNG NÁNDOR.
Az aquincumi muzeum kőemlékeinek negyedik sorozata.
Ismerteti Dr. KUZSINSZKY BÁLINT.
Az aquincumi muzeum terra sigillata darabjai. Leírja Dr. FINÁLY GÁBOR.
Marsigli jelentései és térképei Budavár 1684—1686-iki ostromairól.
Közi Dr. VERESS ENDRE.
Budapest emlékérméi. III. közlemény. Irta GOHL ÖDÖN.
Értesítő.

*

Számos képpel és melléklettel

*

BUDAPEST

A SZÉKES FŐVÁROS KIADÁSA

1906

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

FIGURÁLIS TERRAKOTTÁK
AZ AQUINCUMI MUZEUMBAN

IRTA

Dr. LÁNG NÁNDOR

194

Az aquincumi múzeumnak figurális terrakottái: egy álló nőt ábrázoló szobrocška, két női- és egy férfifej, a római provinciális művészetnek azon emlékei közé tartoznak, melyek sem művészeti, sem technikai kivitel szempontjából nem birnak ugyan különös beccsel, esztetikai gyönyört a szemlélőben nem ébresztenek, azonban, mint nagy idők művészetének késő utánzatai, mégis megérdemlik a velük való foglalkozást, mert elemzésük oly kérdések fejtegetésére szolgáltat alkalmat, melyek az antik műipar egyik legnevezetesebb, irodalmunkban eddig nem méltatott ágára vetnek világosságot. Megbeszélésük kapcsán, az antik művészet hasonló alkotásaihoz való viszonyuk megállapítása céljából, rövid szemlét kell tartanunk a figurális terrakották fejlődésének történetén.

A terrakották, a mint az agyagból égetett szobrocškákat nevezni szokás, a cserépedényekkel együtt a művelődés legrégibb korába kalauzolnak vissza. Nem kell a görög mondára avagy a biblia tanítására hivatkoznunk, a melyek szerint amott Prometheus, itt az Isten agyagból formálta az első embert, mikor azt mondjuk, hogy a plasztika első kísérleteit agyagban végezték. Agyagos föld mindenütt fordul elő, minden szerszám nélkül, pusztán kézzel mintázható; a mellett minden egyéb anyagnál tartósabb, maradandóbb, nemcsak azért, mert égetve ellentáll a századok és a természeti erők, a tűz és nedvesség emésztő munkájának, hanem azért is, mert értéktelenségénél fogva nem hívja magára az emberek figyelmét s így a terrakottaszobrocškák bántatlanul heverhettek a sírokban és a romok törmelékei között mindaddig, míg az újabb kor azokat rejtekhelyeikből elő nem hozta, hogy tanúságot tegyenek rég letűnt népek műveltségéről.

Az iparművészetnek ezen igénytelen, eleinte nagyon is esetlenül formált termékei fölvilágosítást nyújtanak a régiek vallásos hitéről oly korban, melyről semmiféle írott tudósításunk nincsen; a kezdetleges idolkok — a legrégibb terrakották legnagyobb része ilyen, vallásos jellegű — megmutatják nekünk, hogy milyen alakban képzelte el a primitív ember isteneit, a túlvilág szellemeit, a melyekben hitt, a melyektől félt. Ugyanazon típusoknak különböző országokban való előfordulása következtetést enged vonnunk arra a hatásra, melyet egyik nép a másikra gyakorolt. A szobrocškáknak

századról századra gyarapodó sorozatain nyomon kísérhetjük azt a fejlődést, mely az emberi és állati alaknak egyre hívebb, természetesebb, művészebb visszaadásában nyilvánul. S ha tekintetbe vesszük, hogy a nagy plasztika emlékeinek java része elveszett s aránylag igen kevés az, a mi egyes művészek és iskolák alkotásaiból ránk jutott, elképzélhetjük, hogy a mesteremberektől készült terrakották, a melyek a dolog természete szerint a nagy művészek szavának visszhangját adják, akárhányszor gazdagabban illusztrálják egy-egy típusnak vagy motívumnak alakulását, mint azt a nagy szobrászat gyér emlékei teszik. Az eredeti rendeltetések helyén, a szentélyekben és a sírokban talált terrakották fontos adatokat szolgáltatnak a vallásos fölfogás változását, a temetkezési szokások történetét illetőleg. Végül meg kell jegyeznünk, hogy a mindennapi életre, szokásokra és viseletre vonatkozó kérdéseinkre a terrakottáktól sokszor pontosabb feleletet nyerhetünk, mint akár a nagy plasztika, akár az egykorú írók műveiből.

Az aquincumi terrakották ősei a görög agyagszobrocskák:¹ ezeknek típusait, technikáját utánozták Italiának *sigillariusai*² s nyomukban azok a mesteremberek, kik a provinciák római eredetű lakosainak, főleg az ott állomásozó katonaságnak ilyenmű szükségletei számára dolgoztak. Természetes dolog, hogy a rómaiak csak a hellenisztikus és a klasszikus művészet plasztikus típusait vették mintaképül. Ezeknek századokon át tartó uralkodása bizonyosságot tesz a görög plasztikának még az iparművészet legközönségesebb termékeiben is megnyilvánuló oly tökéletességéről és gazdagságáról, mely szebb és újabb alkotásoknak létrejöttét úgyszólván lehetetlenné

¹ Az antik terrakották kritikai története ez idő szerint az archæológiának pium desideriumjai közé tartozik. Ennek a föladatnak megoldása nem ütközik nagyobb nehézségekbe, a mióta *F. Winter, Die Typen der figürlichen Terrakotten* (2 folio kötet, Berlin, 1903) című nagy munkájában egybegyűjtötte a múzeumokban és magángyűjteményekben szétszórta óriási, részben még kiadatlan anyagot. A legjobb (népszerű) összefoglalást adja *Pottier, Les statuettes de terre cuite dans l'antiquité* (Paris, 1890), vázlatosabb: *Hutton (Miss), Greek Terracotta Statuettes*. (London, 1899). *Huish, Greek Terracotta Statuettes*. (London, 1900). Egyes gyűjtemények anyagát ismertetik: *Walters, Catalogue of the Terracottas in the British Museum*. (London, 1903), *Heuzey, Les Figurines antiques de terre cuite du Musée du Louvre*. (Paris, 1883) és *Catalogue de Figurines antiques de terre cuite du Musée du Louvre*. I. (eddig egyetlen) köt. (Paris, 1882), *Martha, Catalogue des figurines de terre cuite du musée de la Société archéologique d'Athènes*. Paris, 1880; ma már kiegészítésre szorul); *Panofka, Terracotten des kgl. Museum zu Berlin* (1842); [*Pernice*] *Ausgewählte Terracotten im Antiquarium des kgl. Museum zu Berlin* (1903). *Furlwängler, Die Sammlung Sabouloff*. II. köt. (Berlin, 1883—87). *Froehner, Terres cuites d'Asie de la collection J. Gréau*, 2 köt. (Paris, 1886). *Collection Camille Lecuyer; Terres cuites antiques trouvées en Grèce et en Asie-Mineure*. 2 köt. (Paris, 1882—5.) és *Cartault, Deuxième collection C. Lecuyer*. (Paris, 1892). *Rayet, Monuments de l'art antique*. (Paris, 1884). II. köt. 74—90.

² Az agyagból (gipszből, viaszkból) való szobrocskáknak készítőjét *sigillarius* vagy *figulus sigillator*-nak hívták a rómaiak; a görögöknél *κοροπλαστής, κοροπλαστής* a nevük; *κόρη*-nek nevezték első sorban a játékszerűül szolgáló babákat, azután általában az agyagból vagy gipszből készült szobrocskát: *κόρη γάρ τὸ μικρὸν ἀγαλμάτιον, τὸ γύψινον ἢ πηλινον*. Etym. M. p. 530. 11.

tette; de azért az archaikus művészet terrakottái is megérdemlik figyelmünket, mert megelőzik a monumentális szobrászatot, sőt annak kezdő korában is, nagyobb számuknál fogva alkalmasabbak a görög művészet önállóságának és eredetiségének föltüntetésére. Ez a művészet ugyan szintén a népek közös formakincséből indul ki, később meg fejlettebb műveltségű népekkel kerülvén érintkezésbe, azoknak tanítványává szegődik, csakhamar azonban lerázza magáról az idegen befolyás jármát, a kölcsönvett mintákat önállóan fejleszti tovább s azokra rányomja saját egyéniségének bélyegét.

A legrégebb görög terrakották a mykenei kultúra területén előforduló idolkok, a melyekben bizonyos jóakarattal fölismerhetjük az emberi alak formáit. Majdnem kivétel nélkül nőket ábrázolnak, földig érő ruhában; alsó testük csőszerűen van formálva, a törzsön vagy egyáltalában nincsenek jelezve a karok vagy szarvszerű nyulványokkal fejeztetnek ki,¹ egy másik sorozat alakjai meg a mellen keresztbe tett karjukban kis gyermeket tartanak;² a hosszú nyakon nyugvó fejen jeleztetik a szempár, az orr, néha a szájnylás is. Nevet ezeknek a kétségtelenül istenségeket ábrázoló alakoknak nem tudunk adni; rendeltetésük valószínűleg az volt, hogy a sírban nyugvó halottat oltalmazzák. A csecsemőt tartó szobrocskákban fölismerhetjük az egész keleti művészetben előforduló *χοροτρόφος* tipust, melylyel a termékenységnek istenségét ábrázolták. A mézeskalácsosaink alakjaira emlékeztető mintázás hiányait némiképen pótolja a festés, mely a mykenei vázák-ról ismeretes fényes színekkel történt. Míg ezek a primitív termékek még a Kr. e. II. évezredbe tartoznak, addig polychromikus díszük alapján az I. évezred elejére, a Dipylon-stil korába, helyezendők a főleg boiotiai nekropolisokból eredő terrakották, melyek már valamivel fejlettebb típusokat mutatnak, a mennyiben két főváltozatuk közül az első³ a xoanonszerűen képzett testre alkalmazott fejnek, az arc részleteinek és a két oldalt fürtökben leomló hajzatnak visszaadásában már bizonyos, a formák megfigyelésén alapuló ügyességet árul el; a másik csoport⁴ pedig a testet harang alakjában borító ruha alatt szabadon maradó lábakat egymástól elválasztva, külön mintázzván, a plasztikának egy merész újítását jelzi.

Tovább haladva a terrakották szemléletében, tapasztaljuk, hogy azoknak száma a görögség történeti korának kezdetével egyszerre roppantul megszorodik és hogy az ezekre menő példányok között az archaikus kor

¹ Tsountas-Manatt, The mycenaean age. 151—2. kép.

² Perrot-Chipiez, VI. 338. kép.

³ Walters, i. m. 16. tábla.

⁴ Mon. Piot I. 3. tábla.

elején a keletiek művészetéből kölcsönzött típusok uralkodnak. A koroplastek ebben a tekintetben nyomon követik a nagy plasztikát, avval a különbséggel, hogy majdnem kizárólag nőket ábrázolnak; hosszú, a test formáit eltakaró ruhába takart nőket ülő helyzetben,¹ vagy nyugodt állásban levőket, a kik egyik karjukat mellükre helyezvén, rendesen valamely attributumot tartanak kezükben, míg a másikat lebocsátják vagy veie talpig érő köpenyük egyik csücskét fogják.² S a mint a márványszobrászok ugyanazt a típust alkalmazták különböző istenségek ábrázolására, a samosi mester hasonlóan faragta Heráját, mint a delosi az ő Artemisát, úgy látjuk, hogy az akropolisi múzeum nagyszámú Athena-terrakottái egészen hasonlóak az athéni nemzeti múzeum Karapanos-termében látható kerkyrai szobrocskákhoz, a melyek Artemisnek képei.³ A plasztika ugyanis csak kevés típust fejlesztett ki s azokat különböző értelemben használta föl. Sőt nemcsak közös mintaképek utánzásáról szólhatunk. Az a gyakori tünemény, hogy ugyanannak a terrakottának másai⁴ — csak egy példát említve — előfordulnak Attikán kívül Krétán, a Fekete tenger melletti és a délitáliai görög gyarmatokban, kétségtelenné teszi, hogy magukat az öntőmintákat is exportálták, melyeknek készítményeit a különféle helyeken más-más jelentéssel ajánlották föl az istennek vagy a halottnak. Hogy ezen esetekben, melyekre hivatkozunk, nem lehet szó a terrakottáknak egyszerű vándorlásáról, azt megállapíthatjuk az agyagnak különböző, az illető vidékek helyi gyártmányaival egyező minőségéből.

A VI. és V. században a terrakották oly változatosságot és tökéletesebbülést mutatnak, hogy ennek részletezése számos speciális tanulmányhoz szolgáltat bőséges anyagot. Bizonyos, hogy ezekben a kis művekben az archaikus kor alkotásainak java része és számos klasszikus korabeli mű jutott ránk szabad másolatokban, minthogy azonban az akkor dolgozó mesterek munkásságáról szóló tudósítások nagyon is rövidek és általánosak, nem vagyunk abban a helyzetben, hogy a kis szobrocskáknak mintáit közelebbről meghatározhassuk. Az álló alakok a ponderáció minden lehetőségét illusztrálják; a legkülönbözőbb gesztusok, a melyek között már az aquincumi teljes terrakottáé is előfordul,⁵ elevenítik meg az ábrázolást; a ruha, mely eleinte eltakarta a testet, a nélkül, hogy az alak mozdulatát híven követő esést

¹ Winter, i. m. I. 48. 1. és 120.

² Arch. Anzeiger, 1893. 141. 5. Bull. Corr. Hell. I. tábla 3. VI. t. 1.

³ V. ö. Winter, i. m. I. 44. 8. és 97. 2.

⁴ Winter, i. m. I. 57. 3.

⁵ Winter, i. m. I. 76. 6.

mutatott volna s redőzésében még egészen schematikus volt, csakhamar a tartásnak teljesen megfelelő, a formákat sejtető kezelést nyer és szabadabb, a szövet minőségét is feltüntető, változatos képzésével a pheidiaszi draperiák természetességéhez közeledik. A frontalitás drákói törvényének uralma véget ért,¹ s avval a mosolylyal, mely az Akropolis ismert polychromikus szobraihoz hasonlóan megjelenik a terrakották fejcskéin is,² megkezdődik a lelki élet kifejezése, mint oly vívmány, a mire az évezredek át alkotó keleti művészetekben hiába keresünk példát, s a mely a természet visszaadásában elért készséggel kapcsolatban immár lehetővé teszi, hogy a nagyszámú görög istenségek mindegyike a róla alkotott fogalomnak megfelelő, s attributum nélkül is fölismerhető plasztikai ábrázolást nyerje. Az V. századig a terrakották túlnyomó része istenkép, főleg olyanoké, kik az alvilággal állanak vonatkozásban (Demeter, Persephone-Kore, Dionysos,³ a chthonikus jellegű kosvivő Hermes) s így különösen alkalmasak síri ajándéknak a halott mellé; azonkívül Athena, Artemis, Aphrodite szobrocskái, melyek gyakran százával fordulnak elő az illető istenségek szentélyei közelében. A papok ugyanis időnként, mikor a hívőktől följánlott exvotok nagyon fölhalmozódtak, nagy selejtezést tartottak s az értéktelen anyagú terrakottaszobrocskákat összetörve (hogy más újra ne használhassa, el ne adhassa) árkokba temették.⁴

Vallásos jellegűek azonban azok a genreszerű terrakották is, melyek kenyérdagasztással és sütéssel foglalkozó alakokat,⁵ vizet hordó lányokat⁶ és jajveszékeltő asszonyokat⁷ ábrázolnak. Már Egyiptomból s számos népnél ismeretes, az ősgörög kultúrában a sírok járulékaival bebizonyítható hit szerint a halott a síron túl folytatván életét, táplálékra, fegyvereire és szerszámokra szorul. Ez magyarázza meg a sírok fölszerelését fegyverekkel, szerszámokkal, s azokkal a tárgyakkal, melyeket itt a földön használt; ezért adnak melléje egy vázában vizet vagy bort, csészében búzát vagy gyümölcsöt, s ezért teszik melléje — az egyiptomi usebtikhez hasonlóan — azokat a szolgákat ábrázoló terrakotta-alakokat, a melyeknek kötelessége, hogy az eleség elfogyása

¹ Winter, I. 76. 3. 77. 6. 69.

² Kékulé, Terracotten von Sicilien, V. tábla.

³ Ide tartoznak a főlisorolt három istenséget ábrázoló *protomé* is: a mumiákat borító maszkokra emlékeztető, mellnél elvágott (*πρωτομή*) terrakottabuste-ok. Monum. Grecs 1873. 5., 1874. I. I. Walters, i. m. XXIII. tábla.

⁴ Martha, i. m. XII. 1.

⁵ Winter, i. m. I. 34—35.

⁶ U. o. I. 156—157.

⁷ U. o. I. 60.

után készítsék el a sír lakója számára a szükséges kenyeret vagy hozzanak korsóikban italt; a könyörgő asszonyok meg örökítsék meg a hátramara-dottak fájdalmát, a mint a sírra helyezett Dipylon-vázák ilyen ábrázolásai is hasonló célt szolgálnak. Sőt még a silenosoknak, szatiroknak s mindenféle egyéb torzképű alakoknak a sírokban való előfordulása is rokon okokra vezethető vissza, a mennyiben ezeket részben azért adták az elhunyt mellé, hogy azt mulattassák, részben meg azért, mert a groteszk szobrocskákról azt tartották, hogy apotropaionok, azaz a bajt elhárító hatalommal bírnak,¹ a mint az élők lakásainak ajtaira is hasonló értelemben alkalmazták a groteszk Medusa-fejeket. Végül nagy számban kerültek elő már az archaikus időkbe tartozó sírokból is babák,² a mi gyerekeink játékbabáihoz hasonlóan, dróttal a testhez erősített, mozgatható tagokkal, és játékszerű szolgáló állatalakok,³ melyeket a szülők és rokonok helyeztek a megholt gyerekek és leányok földalatti lakásába.⁴

Közép-Görögországnak egyik jelentéktelen városa, a boiotiai Tanagra,⁵ szolgáltatta nekünk a legnagyobb számban és a legszebb példányokban azokat a terrakottákat, a melyek alapján az iparművészet szóban forgó ágának IV. századbeli fejlődését vázolhatjuk. Furtwängler érvelése,⁶ a ki a tanagrai nekropolis szabad stílus terrakottáit a Nagy Sándor halálát követő évekbe és a III. évszázad első felébe helyezi, nem döntheti meg azt az általánosan vallott nézetet, hogy ezek a kis agyagszobrocskák PRAXITELES iskolájának közvetlen hatása alatt, javarészt a IV. században keletkeztek; annyit azonban megengedhetünk, hogy egy kis részök a III. század elejére tartozik; hiszen könnyen érthető, hogy a tanagrai terrakotta-gyárak működése nem szorítkozott néhány rövid évtizedre,⁷ hanem tovább tartott, a mint-hogy egyes példányokon tényleg konstatálhatjuk a hellenisztikus művészet befolyását.

Majdnem tízezerre tehető azoknak a síroknak száma, melyeket a Tanagrából kiágazó utak mentén fölfedtek, illetőleg megraboltak; legnagyobb részüket ugyanis a parasztok ásták fel titokban és mikor végre 1873-ban a görög archæologiai társaság kezdett ásásokat a helyszínén,

¹ Furtwängler, Sammlung Saboureff II. 13. 1.

² Heuzey, Figurines, 40. bis tábla 5—6.

³ Hutton, i. m. IV. tábla. Winter, i. m. I. 37.

⁴ V. ö. Vitruv. 4, 1, 9.

⁵ *Kékulé*, Griechische Thonfiguren aus Tanagra. (Stuttgart, 1878.) *Diehl*, Excursions archéologiques en Grèce⁴. 10. fejezet. (Paris, 1897.) *Haussoullier*, Quomodo sepulcra Tanagraei decoraverint. (Paris, 1884.)

⁶ Sammlung Saboureff, II. 5. 1.

⁷ Pottier, Statuettes III. 1.

melyeket 1875-ben és 1876-ban, valamivel rendszeresebben 1888-ban folytatott, akkor a tanagrai terrakották legjava már az európai nagy múzeumok és egyes műbarátok gyűjteményeibe vándorolt. A legszebb példányok a párizsi Louvre és a berlini múzeum birtokában vannak, Budapesten a Ráth-féle gyűjtemény dicsekedhetik néhány darabbal. A sírokban igen különböző a a szobrocskák száma, némelyikben csak egyes példányok, másokban 10—20 darab fordul elő, olyikban 50 is akadt. A terrakották mellett ott találjuk a görög sír felszerelésének egyéb tárgyait, lámpát, tükröt, a pipere-asztal eszközeit, strigilist és a különféle vázakat. Megfigyelték, hogy az utóbbiak fordított arányban állanak a terrakottákkal: minél több a váza, annál kevesebb a terrakotta és viszont. Nyilvánvaló, hogy a halott sírjába szánt tárgyak megválasztásában a szokás koronként és vidékekként változott; ezeknek a helyi szokásoknak különféleségéből magyarázhatjuk, hogy Attikában például inkább vázakat ajándékoztak az elhunytaknak.

Az ábrázolás tárgykörét tekintve, merő ellentétben állanak Tanagra terrakottái az előbbi századok hasonló termékeivel. A mithologiai alakok helyébe lépnek a mindennapi élet típusai, közöttük első sorban asszonyok, lányok, a kiket a koroplastesek otthonukban avagy az utcán meglesve, korhű öltözetben, kis kalappal fejükön, kezükben legyezővel mutatnak be állva, ülve, térdelve, sétaközben megpihelve, magányosan avagy barátnőjük karján, a játék és az édes semmittevés ezernyi helyzetében, a kecses mozdulatok és tartások végtelen sokféleségével. Más terrakották ismét a gyerekéletből vett genreszerű jeleneteket állítanak szemünk elé, kis fiúkat és lányokat, a mint játszanak, állatokkal viaskodnak, avagy nevelőjük, a rabszolgapædagogus oldalán az iskolába mennek. Ritkábban találkozunk férfialakokkal, egy-egy ephebosszal avagy katonával. A mithologiai elemet képviselik a csekélyszámú silenosok és szatirok, melyek már nem oly groteszk módon ábrázoltatnak, mint régebben, az Aphrodite képmások és a kis Erosok csapata. Művészi szempontból bámulatot érdemel a mintázásnak tökéletessége és finomsága, mely minden jelentéktelen vonás mellőzésével vázlatos kidolgozásban, oly megkapóan, annyi természetességgel és igazsággal utánozta a valóságot.¹ Ezekben a kis munkákban felénk ragyog PRAXITELES művészetének egész bája, jobban, hivebben, mint ama márvány másolatokban, melyeket századok mulva római mesterek készítettek szobrai után. A görög művészet fejlettségét, általános és mély hatását mi sem illusztrálhatja jobban, mint az a körülmény, hogy a plasztikai mintázás

¹ Lásd Kékulé, Heuzey, Furtwängler i. munkáinak tábláit.

készsége oly magas fokban származott át a falusi kis mesterekre, hogy tuczatmunkájukat ma aranynyal mérik föl a műkedvelők, holott a régiek koroplasteseiket semmibe sem vették, egyetlen egynek nevét sem tartották följegyzésre érdemesnek, sőt tiltakoztak az ellen, ha valaki a szobrászt egy sorba merte volna állítani a koroplastesszel.¹ Pedig ezeknek a kis mestereknek javára kell írunk még azt a körülményt, hogy alakjaik mintázásában már sokkal szabadabban, önállóbban jártak el, mint archaikus korabeli elődeik, kik úgy látszik csak a nagy plasztika műveinek átültetésére szorítottak. Ilyen pusztá utánzásra senki sem fog gondolni, a ki a tanagrai kis hölgyek gazdag sorozatain végig tekint: ezeknek mesterei önálló, eredeti módon értékesítették azt, a mit a szobrászattól, nemkülönb a festészettől tanultak. Meg kell jegyeznünk, hogy a szobrocskákon még nem találunk egyéni vonású arcokat, hanem csak típusokat; hosszú, keskeny arcokat finom metszésű orral, a melyek azonban egyénileg nem igen különböznek egymástól. Ez a sajátság megerősítheti fönt említett datálásukat, hisz a nagy szobrászat is csak a Nagy Sándor után következő korban művelte ki a realiztikus arczképet. Egyébként azonban jól illusztrálják a tanagrai szobrocskák Pseudo-Dikaiarchos² szavait, a ki a Tanagrával szomszédos Thebai asszonyait karcsúságuk, s tartásuk, járásuk kecsessége miatt dicséri.

A tanagrai terrakották művészi becsét kiegészíti kultúrtörténeti érdekességük. Nem értjük itt azokat a becses adatokat, a melyeket a női divat ismeretére vonatkozólag nyerhetünk tőlük, hanem azt a tapasztalatot, hogy ábrázolásaik tárgyköre visszatükrözteti azt a nagy átalakulást, a mely a IV. században a szellemi élet terén végbe ment, a mikor az istenekbe vetett hit meglazult, a régi vallásosság helyét a skepsis foglalta el. Most már nem érzik annak szükségét, hogy halottaik mellé védő és oltalmazó istenképeket helyezzenek; azért azoknak a gyártása megapad s miként a nagy szobrászat nem foglalkozik többé hódolatot és tiszteletet gerjesztő istenképek készítésével, hanem világi színt nyer s a való életre fordítván figyelmét, minél szebb és kedvesebb alkotásokkal akar gyönyörködni, azonképen a nép számára dolgozó koroplastesek is főleg ezt a célt tartották szemük előtt, mikor a lakás díszítésére szolgáló szobrocskákat mintázták, melyeket aztán az élők — a síri adomány eredeti vallásos értelmű jelentéséről megfeledkezve — elhunyt rokonaiknak emlékül adtak földalatti lakásukba. Hogy a terrakották között túlnyomó többségben nőalakokat találunk, annak egy-

¹ Isocrat. De permutat. 2.

² Müller, Fragm. Hist. Græc. II. 259. l.

felől vallási oka lehet, a mennyiben megszokásból folytatták a nő ábrázolását, mely a sírba illő alvilági istenségek között (Demeter, Persephone, Aphrodite) régebben is dominált, másfelől azért teheték, mert a nőt a IV. század művészete különösen kedvelte; de talán ennél is fontosabb a technikai szempont, hogy t. i. a női alak földig érő széles ruhájával pompás, fölötte alkalmas alapot szolgáltatott, azaz biztosan állítható a talpazatra, míg a férfinak ruhától nem fedett két lába úgy a mintázásnál, mint a talpra való erősítésnél nehézséget okoz a koroplastesnek, a ki azért, ha ifjút ábrázolt, sziklára ülteti azt vagy valami támasz alkalmazásával iparkodik ezt a nehézséget eltüntetni.¹ A hellenisztikus korszak, mely a nagy szoborműveknél akárhányszor technikai virtuózkodással pótolja a művészi invenció hiányát, nem ismeri ezt az agyag természetéből folyó korlátozást s bronzművekhez illő szabadsággal és merészséggel mintázza terrakottáit.²

A hellenizmus századaiban a művészi tevékenység súlypontja Ázsiába és Afrikába, a diadochus államok fővárosaiba és a kereskedelem keleti gócpontjaira terelődik át, Hellasz pedig függetlenségének elvesztésével elszegényedik és elveszti vezérszerepét a művészetek terén. Ennek megfelelőleg az európai Görögországból származó terrakották száma jelentékenyen megapad; egyébként az e korból való görögországi agyagszobrocskák híven fejezik ki a hellenisztikus művészet általános jellemét, a mely a valóság plasztikai utánzásában nehézséget nem ismerve, az ábrázolás tárgykörét főleg genreképekkel bővíti s az érzékiséget csiklandozó meztelen nőalakokban leli kedvét.³ Gyakoriak a ruhátlanul ábrázolt Aphrodite szobrocskái, melyeknek első mintaképei SKOPAS és PRAXITELES meztelen Aphrodite képmásai voltak. Vázlatunk keretében nem terjeszkedhetünk ki a Kyrene vidékén, valamint a Krimben talált terrakották csoportjára, melyek a tanagrai s más görögországi műhelyek típusainak a III. és II. századig tartó utánzásáról tanuszkodnak, hanem áttérünk a kisázsiai terrakottákra, hogy azokat egyéb fontos leletek (Smyrna, Priene, Ephesos, Tarsos) mellőzésével, főleg a myrinai nekropolisból eredő példányok alapján jellemezzük.

A csandarli öböl partján fekvő Myrina környékén vagy ötezer sírt tártak fel a francziák (1880—1883) s azokból a szokásos apró használati eszközökön, étel és ital befogadására szánt edényeken s a Charon obolusát jelképező pénzdarabokon kívül főleg nagyszámú, az egyidejűleg talált vázák, érmek és föliatok alapján a Kr. e. II. és I. századba datálendő terra-

¹ V. ö. Hutton i. m. IX. l. (Murray); Martha, i. m. I. tábla.

² Athéni nemz. múzeum. 115. szekrény 5046., 116.: 5025., 126.: 4833. szám.

³ Dumont-Chaplain, Les céramiques de la Grèce propre. II. k. 27--29. t.

kottát¹ hoztak napfényre, melyek ma a konstantinápolyi múzeumnak és a Louvrenak egyik büszkeségét teszik.

Tárgyi tekintetben sokkal nagyobb változatosságot tapasztalunk itt, mint a tanagrai alakoknál. Az ábrázolás első csoportját képviselik az istenképek, melyeknek sűrű előfordulásából már nem szabad valami mély vallásssosságra következtetni, mert gyártásuk abból az egyszerű tényből magyarázható, hogy a koroplastesek, a kiknek gyorsan és olcsón kellett dolgozni, fölhasználják a meglevő szép motívumokat és csak a hagyományozott típusok közötti választással alkalmazkodnak közönségük ízléséhez. Zeus és felesége, Athena, Apollo és nővére helyett inkább azoknak az isteneknek szobrocskáit gyártják, melyek a hellenisztikus kor élvezethajhászó társadalmában népszerűek (Aphrodite, Dionysos és thiasosa, bacchansnők, szatírok, silenosok, Eros, Nike), azokon kívül néhány olyat is, melyek az ázsiai kultuszoknak a görög vallásba való behatásáról tanuskodnak (Attis, Adonis). A mindennapi élet alakjait állítja szemünk elé a terrakották második csoportja: asszonyok, lányok, a Boiotiából ismeretes változatos helyzetekben és foglalkozások közepe, tánczosnők, játszó vagy állatokkal viaskodó gyerekek hada; a férfi-elemet a hellenisztikus szobrászat irányának megfelelő genreszerű vagy humorisztikus és groteszk ábrázolások képviselik, az utca alakjai, kiskereskedők, vásárra igyekvő parasztok, halászok, rabszolgák, négerek, végül a színészek és parasiták. A terrakották egy kis csoportja a halotti kultusszal áll vonatkozásban és tárgyával azonnal elárulja, hogy a sír számára készült. Ide tartoznak az asszonytestű, madárlábakban végződő szárnyas szirének, a gyász jelképei, a mint hajukat tépik (27₅₋₆),² továbbá azok az Erosok, a melyek a szerelem istennőjét kísérő, vidám arcú, asszonyi gráciával röpködő, meztelen ifjakkal ellentétben, ruhába burkolt kis gyermekeként ábrázoltatnak és lehorgasztott fejükkel, az arcukra vont fátyollal, egész tartásukkal elárulják, hogy a gyásznak tanúi és képviselői (27₄, 12_{1.3.}), hiszen közöttük ott találjuk már a lefelé tartott fáklyával megjelenő Erost (I. köt. 386₄₈), mely a római sarkophagokon a gyásznak rendes szimboluma. Végül tisztán síri használatra gyártották az attikai márvány-reliefekről ismeretes, a halotti tort (*νεκρῶσια*) ábrázoló terrakottákat.

Ha a myrinai terrakották stílusát tekintjük, először is tapasztaljuk, hogy az egyszer megszokott vallási típusok mintegy megkövesedve, századok mulva is megjelennek, ellentétbe helyezkedve a későbbi idők stílusával;

¹ Pottier — S. Reinach, La nécropole de Myrina. 2 köt. (Paris, 1887.) Froehner, Terres cuites d'Asie Mineure. (Paris, 1879—81.)

² A zárójelbe tett számok a Pottier-Reinach-féle munkának tábláit jelölik.

például fölhozhatjuk a fátyolos Demeter maszkját (27₂) vagy az ülő istennőnek archaikusan mintázott alakját (44₂). A hellenisztikus szobrászat hatása visszatükröződik az alakok karcsúbb arányaiban, az izmok pontosabb felütnetésében, a hajnak egészen szabad és részletező kezelésében. Az érzéki szépség ábrázolásának kedvelése a meztelen Aphrodite-szobrocskák nagy sokaságában s a hermaphrodita-típus (14, 15) megalkotásában talál kifejezésre; a nagy művészet irányával párhuzamosan lép fel a szárnyas Erosok hada, melyet a pompeji falfestés amorettejeivel utánozott. Az Ázsiában virágzó szobrásziskolák mintáira, stílusára emlékeztet a gesztusok, mozdulatok élénksége, az alakok tartásában gyakran tapasztalható merészség, sőt a pergamoni historiai szobrászatnak is van pendantja: az elefánton megjelenő harcos, ki gallus ellenséggel végzett (10₁); a gallus öltözetéről ismerhető föl. Sok alaknak phrygiai ruházata (31, 34), valamint a gazdag ékszerdísz (16) elárulja, hogy Ázsiában vagyunk. A terrakották mintázói a csoportozattal is megpróbálkoztak (19₁) és a nagy szobrászat tanítványainak mutatkoznak abban is, hogy azok nagy méreteit utánozzák. Míg a görögországi terrakották átlag 10—25 cm. nagyságúak. addig itt gyakran fordulnak elő 40—60 cm.-es, sőt 80—90 cm.-es alakok. Érdekesekek azok a terrakották, melyek a nagy művészek alkotásainak másolatait származtatták ránk: terrakotta-másolatban birjuk pl. PRAXITELES knidosi Aphroditéjét (5₄) és Erosát (6₁), APÉLLES Anadyomenejét (2₃), DOIDALSÉS guggoló Aphroditéjét (3₁), a sarúköttő Aphroditét (5₅) és az ú. n. Venus Genitrixet (8₁), Eros és Psyche csoportját (I. köt. 410₅₀), a kis Dionysost vivő silenost (44₁), LYSIPPOS Heraklesét (18₂). A női szobrocskákban Myrina mesterei a tanagrai mintákat utánozták, ügyesen és oly szorosán, hogy ezen alakjaiknál kivételesen azt a vékony lapot alkalmazták talapzatként, a melyre a tanagraiak állították terrakottaikat, holott különben a myrinai szobrocskák magas négyszögű vagy kerek, gyakran gazdagon profilrozott talapzattal vannak ellátva. De azért az ázsiai terrakották kompozíciójuk minden elevensége, ábrázolásaik minden változatossága és kiválósága ellenére sem mérkőzhetnek a tanagrai kis szobrocskák finomságával és szépségével, melyeknek diszkrét festése is — a mennyiben ezt a megmaradt nyomok után megállapíthatjuk — előnyösen különbözik a myrinai példányok nyersebb színezésétől.

A nyugati görögség lakóhelyein talált terrakották közül a Sziciliából származók¹ külön álló, zárt csoportot alkotnak, a melyekben, bár a szobrászat általános fejlődésének menetével egyeznek, bizonyos önállóságot, füg-

¹ Kékulé, Die Terracotten von Sicilien. (Berl.-Stuttg. 1884.)

getlenséget konstatálhatunk, mint azt a szicíliai szoborművekben és főleg az érme képeinél tapasztaljuk. Importált minták után készültek az archaikus kor kurotrophos típusa,¹ az álló és ülő női istenségek,² de az utóbbiak között már olyképen schematizáltak fordulnak elő,³ melyeknek párját Görögországban hiába keressük, ép úgy, mint a protoméék között is egészen saját-szerűen képzettekre⁴ akadunk. A bal karjukra támaszkodva, heverő helyzetben ábrázolt férfi és női alakoknak sincsen rokonuk Hellasz és Kis-Ázsia terrakottái között. Az istenségek közül eleinte Artemis és Demeter, Kore szerepelnek sűrűn,⁵ később, mint másutt is, előtérbe lépnek Aphrodite,⁶ Dionysos,⁷ és számos változatban Eros,⁸ mely átvezet a hermaphroditatipushoz,⁹ s a melylyel kapcsolatban említhetjük az Erost és Psychét ábrázoló szép töredéket.¹⁰ A realiztikus stilű genret képviselik a négereket, színészeket tárgyoló szobrocskák;¹¹ föltűnő a játszó gyermek ábrázolásainak majdnem teljes hiánya, viszont meg a máshonnan nem ismeretes békafejű és lábú alakoknak előfordulása,¹² melyek talán a komoediának köszönik eredetüket. A szabad stilus korába tartozó álló, lépő és ülő ruhás nők nagy csoportja¹³ a szicíliai művészet sajátos fejlődésének útját jelezvén, határozottan külön válik a tanagrai példányoktól, nemcsak a kosztüm tekintetében — az ott megszokott kis kalap, legyező is hiányzik, — hanem főleg abban, hogy azoknak szabad, lágy formáit itt bizonyos élesebb, szigorúbb mintázás pótolja, úgy hogy amazok márványművekkel, ezek meg bronzmintákkal hasonlíthatók össze. S míg amazoknak bájosága az egész tartásban nyilvánul, a fejek meg egyetlen, egyéni vonások nélkül szűkölködő típust ismételnék, addig ezeknek szépsége a portraitszerű arcokban s a kecsesen, nagy változatossággal mintázott hajviselésben rejlik. A háztetőn homloktéglaként alkalmazott figurális terrakották is arról tanuskodnak, hogy a szicíliai koroplastesek a belföldi szobrászat mintáit követték.¹⁴

¹ Kékulé, i. m. 2. c. kép.

² U. o. 3. tábla 1. és 2. tábla.

³ U. o. 21. és 47. kép.

⁴ U. o. 120. kép. II. tábla 1.

⁵ U. o. 24. tábla, 2. és 4. tábla.

⁶ Ruhátlanul, i. m. 262, 3. 474 tábla.

⁷ I. m. 48. t. 1. 3.

⁸ A bacchikus Eros. i. m. 25. t. 5. 6., 27. t. 3., 41. t. 5., 47. t. 3. gyászoló Eros 71. kép.

⁹ I. m. 47. t. 2., 48. t. 2.

¹⁰ I. m. 49. t. 2.

¹¹ I. m. 51. t.

¹² I. m. 52. t. 1. 2.

¹³ I. m. 28—40. t. és 6. l.

¹⁴ V. ö. az i. m. 83. és 95. képeit a selinusi C-templom Medusa-metopéjével.

Dél-Itáliának görög gyarmatvárosaiban szintén állandóan dívott a terrakották gyártása. Egyik fő lelőhelyük Tarentum, a hol egy szentély feles exvotoinak lerakódóhelye sok ezer töredéket szolgáltatott nekünk, melyek között a már Sziciliában megismert, ágyon heverő istenség, oldalán egy ruhás nővel, dominál. Ugyanannak a városnak nekropolisából a hellenisztikus korba tartozó típusok, főleg ruhás nők és Erosok kerültek napfényre, a melyeknek stilusa, valamint néhány motivumnak újszerűsége az ottani mesterek önállóságát dicséri. Az Apuliának és Lucaniának számos helyén előforduló agyagszobrocskák az anyaország mintáinak durvább ismétlését nyújtják. Nagy-Görögország egyéb helyei közül már csak Pæstumot említjük, a hol Demeternek és Korének V. századbeli típusait találták feltűnő nagy számban, melyek valószínűleg egy szentélynek kiselejtezett fogadalmi ajándékai; továbbá Capuát, a hol egy terrakotta-gyárnak készlete egyrészt a kurotrophos-típust, másrészt a hellenisztikus kor kedvelt istenségeit, Aphroditét, Erost, továbbá ruhás nők alakjait mutatja.

Rómában és a hozzátartozó birodalomban folytatódott a görög művészet. A terrakottaplasztikával azonban a rómaiak nem a görögök révén ismerkedtek meg, akkor, midőn azoknak gyarmatait, majd magát Hellaszt birodalmukba olvasztották; a művészetnek ezt az ágát az etruszoktól tanulták, a kik életnagyságú terrakotta-alakokkal díszítették sarkophagjaikat és a terrakottareliefeket kiterjedt módon alkalmazták épületeiken. Az agyagnak ilyformán nagy szerepe volt a római szobrászat kezdő korában; mint ismeretes, a capitoliumi Juppiter-templom három istenképe ebből az anyagból készült. Az épületdíszítő agyagreliefek¹ használata is etruszk befolyáson alapszik. A kisméretű agyagszobrocskák gyártásában ellenben a görögöknek voltak követői. Azoktól vették át a hellenisztikus típusokat, melyeket egyéniségük érvényesítésével utánoztak. A római egyéniségnek ez az érvényesítése mutatkozik egyrészt abban, hogy miként a nagy szobrászatban, úgy ezeknél a kis alakoknál is fősúlyt fektetnek az arcznak minél egyénibb, portrait-szerű képzésére, — realizmusukat akárhányszor a csúnya vonásoknak hű, sőt torzított visszaadásában is ragyogtatják, — másrészt meg abban, hogy a görög mintákat római motivumokkal pótolják: a tanagrai nőknek náluk római ruházatú alakok felelnek meg; az istenségek közül a római vallás népszerű típusai Juppiter, Juno, Mercurius, Minerva és Venus uralkodnak, a genreszerű ábrázolások körében a római élet sajátos viszonyai jutnak kifejezésre.

¹ Szép példáit l. Walters i. m. 39–44. tábla.

Ezt megfigyelhetjük Pompeji terrakottáin,¹ a melyek legalkalmasabbak arra, hogy az iparművészet szóban forgó ágának római földön való fejlődését rajtuk jellemezzük. Már a mennyiben fejlődésről egyáltalában beszélhetünk. Mert inkább a hanyatlás képe az, melyet a művészi iparnak ez az ága a rómaiaknál feltüntet. Evvel természetesen nem ellenkezik az a tény, hogy Pompejiben az időszámításnak első hat tizedébe tartozó terrakották között néhány szép és értékes agyagszobrocskával találkozunk.

Az építészeti jellegű agyagreliefeken (homloktéglák, símák, faldiszító frízek) kívül kétszáznál több terrakotta ismeretes Pompejiből. Vannak közöttük tekintélyes méretűek, mint a milyenek pl. az ú. n. Aesculapius-templom istenképei, a 207 m.-es Juno és az 185 m.-es Juppiter, a kis thermák telamonjai (60 cm.), valamint az asztallapot hordó Atlas, továbbá a kerti díszként használatos színészalakok (111 m. és 115 m.), meztelen gyermek (51 cm.) és az ülő öreg² (59 cm.), mely utóbbi szenvedő arcának megkapó mintázásával a római portrait-szobrászat egyik legszebb műve. A kis méretű terrakották, s ezek teszik a túlnyomó többséget, általában a kisebb házakban, a szegények negyedében fordulnak elő, a nagyobb, előkelő házakban hiányzanak, a mi kétségtelen jele annak az egyébként is igazolható ténynek, hogy a terrakották általános használata időszámításunk kezdete óta lassankint megszűnt, azaz csak a szegény népnél divatozott, míg a tehetősebbek bronzszobrocskákat használtak helyettük. Ebben a körülményben rejlik a terrakottaipar hanyatlásának egyik főoka.

A via Holconiában egy terrakotta-gyár raktárára akadtak s az ott számos példányban ismétlődő típusokból láthatjuk legjobban, hogy milyen ábrázolásokat kedvelt Pompeji népe. Itt találták azokat a Venus-ábrázolásokat,³ a melyek a siracusai, lecsúszott ruháját öle előtt összefogó márvány Aphroditének hű másolatai, továbbá Minervát, Priapust, aztán számos genreszobrocskát, főleg tógás alakokat és játékbabákat. Az itt nyert képet kiegészítik a másutt sűrűn előforduló Venusok, Minervák, Mercuriusok, Mars, Aesculapius, Bacchus meg Abundantia,⁴ melyek leginkább a szegény emberek larariumait díszítették. A genreszerű alakok között a római világot árulják el a gladiatorok, circusi győztesek, gyaloghintót vivő rabszolgák⁵ stb. Jellemző római motívumok az a kis csoport, mely Aeneast ábrázolja, a mint Anchisest

¹ Rohden, Die Terracotten von Pompeji. (Stuttgart, 1880.)

² i. m. 29. 25. 262. 35. 1. 2. 34. és 32. tábla.

³ i. m. 42. t. 1. 2. és 25. l.

⁴ i. m. 39. t. i.

⁵ i. m. 41. 1. 38. 1. 4. t.

czipeli hátán, míg oldalán kis fia halad;¹ és a «római Caritas» képe²: Pero, aki éhhalálra ítélt apját a börtönben szoptatja. Ez az utóbbi csoport, melyet a ruházat korhű mintázása, valamint a lesoványodott kopasz aggastyán formáinak erős realizmusa jellemez, a campaniai falfestményekből is ismeretes s azoktól abban tér el, hogy az alakokat zártabban és mintegy relief-szerűen állítja elénk.

A reliefszerű mintázásra való törekvés, mely irtózik a sok öntőmintától, közös jellemvonása a római terrakottáknak. Lehetőleg csak egy-két öntőmintát alkalmaztak, az alak hátát vagy egyáltalában nem, vagy csak hanyagul dolgozták ki. A mintázás különben az elülső oldalon is hanyagabb, sokszor egészen nyers; az öntőminták gyöngye voltából, pontatlanságából eredő határozatlanságon már nem segít sokat, hogy égetés előtt mintázó-pálczával dolgozták ki az arc egyes részleteit, a hajzatot, az ujjakat és a ruha redőit. A technikához tartozik még az a sajátság, hogy az égetés lassú lefolyását biztosító és az idomok deformálását megakadályozó nyilást (trou d'évent) már nem az alak hátán, hanem a talapzat alján alkalmazzák. A talapzatot meg a görög klasszikus szokástól eltérőleg együtt öntik az alakkal, formája általában magas, alakja négyszögű avagy kerek, a myrinai példányok szép profiljait már hiába keressük itten. Az alakok színezése nyersebb, rikitőbb, inkább a hiányok fedésére, mint a plasztikus hatás fokozására szolgál. Mindezzel karöltve jár az ábrázolás művészi hiányossága, az idomoknak szembeszökő aránytalansága, a fej a testhez képest igen nagy, a lábak, karok meg feltűnően hosszúak. A pompeji terrakották számos példánya stilus dolgában közel rokona az aquincumi álló nőnek.

A pompeji terrakották, a melyeknek helyi eredetét öntőminták egyidejű előfordulása kétségtelenné teszi, részint sírokból, részint a házak romjai közül kerültek elő. A síri példányok a görögöknél megismert szokásnak további fennmaradását jelzik, a házakból származó példányok hol profán, hol meg vallásos rendeltetéssel bírtak. A vallásos jelleget bizonyítják a lelet körülményei: sok istenszobrocskáról határozottan megállapítható, hogy a larariumos fülkékben foglaltak helyet. Az égő Trójából penateseivel menekülő Aeneas jut eszünkbe, mikor olvassuk, hogy Pompejiben, az utcán futás közben összerogyott alakok csontvázaival mellett pénzen és ékszereken kívül értéktelen anyagú terrakotta-szobrocskák heverték.³ A házakban, kertekben előforduló profán, sokszor pajkos tárgyú terrakottákról föl kell tennünk, hogy azok a

¹ i. m. 37. t. 1.

² i. m. 47. t.

³ i. m. 25. l.

lakás díszítésére szolgáltak, s főleg fali fülkékben kaptak volt elhelyezést. A szobákban, valamint a kertet szegélyező falakban ugyanis annyi fülke fordul elő, hogy lehetetlenség azokat mind larariumnak magyarázni.

Mellőzve az Itáliaszerte (Præneste, Gabii, Nemi) talált, a pompeji példányokhoz hasonló terrakottákat, áttérhetünk a római provinciákban előforduló agyagszobrocskákra, melyeket legjobban a franciaországi Allier folyó mentén működő gyáraknak nagy számú ránk jutott termékeiből¹ ismerhetünk meg. Ezekhez hasonló terrakották kerültek el Franciaország számos más helyén,² Angliában (Colchester), továbbá — hogy csak a főbb lelőhelyeket említsük — Liège vidékén, a Rajna mentén, a hol Köln volt gyártásuk főhelye, valamint Salzburg mellett.³ Az Alliervölgyi gyárak, melyeknek hagyatéka a moulinsi és saint-germaini⁴ múzeumokba vándorolt, látták el Gallia egyéb vidékeit termékeikkel, mint azt a típusok azonossága és az agyag sajátos fehéres színe alapján megállapíthatjuk. A galliai szobrocskák korára nézve Cæsar hadjáratai adják a terminus post quemet. Hogy meddig gyakorolták a műiparnak ezt az ágát, azt nem állapíthatjuk meg pontosan; valószínű, hogy a III. századig, miként azt a németországi terrakottákra vonatkozólag kimutathatjuk.⁵

A terrakották használatát Róma katonái és gyarmatosai vitték be a provinciákba, szokásaikkal és vallásukkal együtt. A hol a rómaiak megvetették lábukat, ott helyi gyárak keletkeztek, melyeknek mesterei a megrendelők szükségéhez alkalmazkodván, az importált minták után dolgoztak. Gyártmányaik magukon viselik a provinciális eredetnek jegyét; technikai és stilisztikai szempontból további hanyatlást mutatnak Pompeji terrakottáihoz képest, tárgyi tekintetben pedig egyes típusok visszatükröztetik azt a hatást, melyet a meghódított nép vallása a rómaiakra gyakorolt. Speciális gall istenségnek kell vennünk azt az általános elterjedésnek örvendő típust,⁶ mely a nem hangsúlyozott megjelölésével meztelen nőt ábrázol, merev tartásban, egymás mellé helyezett lábakkal, lelógó karokkal; a mellén és lábcsárai mellett szimmetrikusan elhelyezett rozettáknak jelentését még nem sikerült megmagyarázni; az egész ábrázolásnak pendentjét nem találjuk sehol sem s a

¹ *Tudot*, Collection de figurines en argile; œuvres premières de l'art gaulois. (Paris, 1860). — *Blanchet*, Étude sur les figurines en terre cuite de la Gaule Romaine. Mémoires de la Société nationale des Antiquaires de France. 1890. 65—224. l.

² Heuzey, Rev. arch. 1888. 145—159. l.

³ Walters, History of ancient Pottery (London 1905), II. 383. l.

⁴ S. Reinach, Cat. somm. du Musée des Antiqu. nation. (Paris, é. n.) 114—118. l.

⁵ Blanchet, i. m. 106. l.

⁶ Tudot, i. m. 28. 30. kép; 24. t. B.

szokásos értelmezés, hogy itt a termékenységnek, az éltető szerelemnek istenségével van dolgunk, csak föltevesszámba mehet. A primitív népeknél nagy szerepet vivő, az anyaságot jelképező és védő kurotrophos típus itt azzal a változtatással fordul elő, hogy a nő nem egy, hanem két kis gyermeket tart ölében;¹ ide tartozik az ephesosi Dianára emlékeztető sokmellű nőszoborcska.² A római vallás elterjedéséről tanuskodnak a görög-római plasztika típusainak hatása alatt mintázott istenképecskék: Pallas, Mercurius, Mars, Juppiter, Apollo, Abundantia és az eredetibb módon komponált lovagoló Epona,³ mindenekelőtt pedig Venus. Az utóbbi a legnépszerűbb: hol az Anadyomene, hol a Medici vagy másféle típusok gyöngé utánzataiban⁴ lép elénk. Ezek az istenképek leginkább a larariumokban szerepeltek penatesként: ilyen larariumot több helyen fedeztek fel, pl. Vichyben, a Semur melletti Chateletben.⁵ Mások exvotokul használtattak; ez volt a rendeltetése azoknak az istenszoborcskáknak, melyeket a gyógyforrásokban vagy szentélyek helyén találtak. A lakásdíszítő terrakották csoportjához számítjuk a genreszerű ábrázolásokat: ruhás asszonyokat, rabszolgákat, a tövishúzó fiút,⁶ a groteszk ábrázolásokat. A római imago-kultusz tanúi lehetnek a nagy számú busteök, melyeket a portraitszerűségekre való törekvés jellemez és a melyek közt a női példányok⁷ a császárnék arcsképeinek gazdag változatú frizuráit utánozzák. A bullás gyerekek mellképei közül némelyik pénzgyűjtő perselyül szolgált.⁸ Nagy számban fordulnak elő a főként játékszerként használt állatképek.⁹ — A provinciális terrakották technikai kivitele nagyon gyöngé. A számos öntőmintával, és magukon a példányokon is konstatálhatjuk, hogy a legtöbb esetben már nem alkalmazták égetés előtt a mintázó pálczával való részletező, finomító kidolgozást; akárhányszor még arra sem ügyeltek, hogy az elülső és hátulsó félnek összeragasztásából eredő vonalat eltüntessék.¹⁰ Annál meglepőbb tehát, hogy ezeknek a gyöngé alakoknak mesterei szükségesnek tartották, hogy műveiken magukat megörökítsék. A mi a művészi becsű görög terrakottáknál a legnagyobb ritkaságok közé tartozik, — ott csakis néhány hellenisztikus példányon fordul elő a mester aláírása, — az majdnem rendes

¹ i. m. 25. 28. és 30. t. Blanchet, i. m. 133. l.

² Tudot, 72. t. F.

³ i. m. 24. kép. 34. 35. t.

⁴ i. m. 37—39. kép. 71. 19. 20—24. t. Blanchet, i. m. 126. l.

⁵ Tudot, 11. kép, 15—17. t.

⁶ i. m. 70. t. Blanchet, i. m. 190. l.

⁷ Tudot 57. 58. kép, 52—54. t.

⁸ i. m. 48. t., Jahrbuch, 1901. 160. l.

⁹ Tudot, 57—62. t. Blanchet, i. m. 153. l.

¹⁰ Tudot, i. m. 19. t.

a provinciális római művészet terrakottáin.¹ Sőt mi több, nemcsak a típust mintázó mester, hanem az öntőmintával mechanikusan dolgozó fazekas is megörökítette nevét: így kell értelmeznünk az egyazon öntőmintán, kívül és belül, olvasható két nevet.²

A galliai terrakották technika és stílus dolgában közel rokonai az aquincumi terrakottáknak; azért a többi római provincia agyagszobrocskáinak mellőzésével, mint a melyeknek összegező feldolgozásával úgy sem rendelkezünk, áttérhetünk az aquincumi terrakották leírására.

A teljes terrakotta, melyet képünk eredeti nagyságban mutat be, meztelen fiatal nőt ábrázol. Testének súlya bal lábán nyugszik, a minnek megfelelően bal csípője kissé kidomborodik; jobb lábát térdben enyhén meghajlítva kissé hátravonja s a földet csak lába ujjával éri. Könyökben meghajlított karjával a hátát borító köpenynek csücskét tartja, úgy hogy annak redői kezefejét eltakarják; jobb karját teste mellett bocsátja le egyenesen, kezével azonban nem fogja a köpeny szélét (a mint azt hasonló helyzetű ábrázolások után várnók), hanem tenyerét, feltűnő módon, kifelé, felénk fordítja. Enyhén jobbra hajló fejét diadém ékesíti; fölül barázdával kettéválasztott haja vízszintesen tagolt vastag fürtökben omlik le két oldalt úgy, hogy homlokát háromszögben határolván, fülét is betakarja.

A test arányai hibásak, az egész alak nagyon zömök: a fej hossza csak ötödfélszer foglaltatik testében (a nyaktól a talpig számítván); bal karja tetemesen hosszabb jobb karjánál, lábszárai kurták; alsó teste nem áll helyes arányban a törzsszel. Az idomok mintázása is el van hanyagolva, elmosódott; a medence táján kellő szélességet mutat, fönt azonban túlságosan keskeny, melle majdnem egészen lapos. A láb ujjai nagyjából még meg vannak különböztetve, kezén azonban már csak négy ujjat jelzett a mester durva választó vonalak segítségével. Az arcz gondosabb, kifejezésre törekvő, akárcsak tipikusan helyes mintázásának nyoma sincs; a szem részletezése egészen hiányzik, a szemet egy barázdával körülhatárolt kis dudor adja, az orr, száj és áll formáit a mintázó pálczával vont néhány vonás jelzi fölületesen. Ennek a futólagos mintázásnak megfelelő a köpeny két oldalt látszó szélének redőzése; az alak hátát borító köpenyen semmiféle formát, testhez simuló ráncvetést nem veszünk észre — hisz erre még a klasszikus görög terrakottáknál sem vetnek gondot —, egész felületét csak néhány barázdá szakítja meg.

¹ Tudot, i. m. 63—73. l. Bonner Jahrbücher, 1885. 187. l., 1903. 188. l. Blanchet, i. m. 83. l.

² Walters, History of ancient pottery. II. 382. l. AVOT FORM azaz S. csinálta (avot = fecit), C. mintájával. SACRILLOS CARATRI

Első pillanatra nyilvánvaló, hogy itt Venus ábrázolásával van dolgunk. A szerelem istenasszonyát PHEIDIAS ábrázolta először szépségének teljében, a mint a habokból kiemelkedik,¹ de azért a meztelen Aphroditék csak egy századdal később, SKOPAS,² főleg pedig PRAXITELES³ művei nyomán nyertek polgárjogot a görög szobrászatban. A IV. század óta egyre szaporodó, a hellenisztikus izléstől különösen kedvelt meztelen Aphroditék között legnépszerűbb típusok: a fürdőbe szálló Aphrodite, a ki ruháját a mellette levő vázára ejtven, egyik kezével ölet, a másikkal keblét takarja el, és az Anadyomene, melynél a ruhadarab már járulékként sem szerepel s helyette delfint látunk oldala mellett annak jelzésére, hogy az istennő a tengerből emelkedett ki; ennél a változatnál rendszeren megmaradt a melle és öle elé tartott kéz, míg az Anadyomene másik típusánál az istennő nem leplezi szépségét, hanem mindkét kezével hajából kifacsarja a vizet. A rómaiak minden gyökeresebb változtatás nélkül vették át Venus ábrázolására a görögöktől teremtett Aphrodite-típusokat. A nagy szobrászat alkotásai között nem kapunk példát terrakottánk típusához, hisz az a dresdeni szobor⁴ is, melynél még a hátat borító köpeny szerepel, bár lábállása a mienkhez hasonló, a kezek tartásában teljesen eltér, a mennyiben jobb kezével fogja a ruhának felső csücskét, míg annak bal oldali része bal alsó karján van átalvetve. A terrakották gyártói inkább a festészet nyújtotta példák⁵ és a bronzszobrocskák⁶ nyomán dolgoztak, hol szolgálilag, hol meg szabadabban utánozván azokat.

De a bronzszobrocskák között sem akadunk az aquincumi Venus mintaképeire, hisz annak egyik jellemző motivuma, a hátat borító, elül jobb- és bal oldalt is látható draperia ép oly idegen a meztelen Venust ábrázoló kis bronzoktól, mint a milyen természetes, az anyagtól föltételezett, a könnyebb technikai kivitel szempontjából választott járuléka a terrakottának. A Kr. után következő II. és III. században már teljes hanyatlásnak indult a terrakották technikája, mely egykoron Tanagrában, Myrinában a bronzszobrocskák kevésbé zárt testtartását, az anyagtól nem korlátolt szabad taglejtését nagy tökéletességgel utánozta s nem riadt vissza attól, hogy egy-egy terrakotta öntéséhez 10—15 mintát használjon. Most a mesterek arra törekednek, hogy két öntőminta segítségével állíthassák elő apró istenképeiket,

¹ Az olympiai Zeus-szobor trónusának díszítésénél, Paus. 5, II, 8.

² Plin. n. h. 36, 26.

³ Plin. n. h. 36, 20.

⁴ Reinach, Répertoire de la Statuaire. I. 336. 1.

⁵ Furtwängler, Saml. Sab. II. 7. 1.

⁶ Blanchet, i. m. 74. 1.

melyeket a szegény nép számára minél olcsóbban gyártottak (a tehetősebbek bronzszobrocskákat vásároltak maguknak) s azért lehetőleg zárt, egyszerű kompozíciót választottak. Ehhez kitűnő segédeszközül kínálkozott a draperia, mely a lábaknak kellő szilárdságot adott s a testtől elálló karokat a törés ellen biztosította. Ép azért a bronzszobrocskák hosszú sorából csak nagyjából hasonló példányokat idézhetünk az aquincumi Venus mellé, a melyeknél azonban következetesen hiányzik a köpeny. Pl. a szófiai kis bronz Venus,¹ vagy akár Darnay gyűjteményének Anadyomeneje.² A terrakották közt viszont sűrűn akadunk oly típusokra, melyek Aphrodite-Venust úgy ábrázolják, hogy köpenyének széttárásával mutatja bájait. A draperiának ilyenforma, technikai könnyítés céljából való alkalmazását a görög koroplastesek sem vetették meg.³ A görög terrakották közül legközelebb áll az aquincumihoz a párizsi Cabinet des Médaillesben látható Aphrodite,⁴ melynek haját szintén diadém ékesíti s a mely a miénkhez hasonlóan fölfelé hajlítja bal karját, míg lelógó jobb kezét a hátáról leomló s oldalt előtűnő köpenyének szélén tenyerével felénk fordítja; ponderárcziója az aquincumi példányéval egyező. Meglepő hasonlóságot állapíthatunk meg a mi Venusunk s a bécsi Lanckoronsky gyűjteménynek egy Leda-terrakottája között.⁵ A lábállás, a bal kar tartása és funkciója ugyanaz mind a két példánynál, a jobb kar hasonlóképen van lebecsátva azzal a különbséggel, hogy a köpenynek szélét fogván, utat nyit a jobb oldalán közeledő hattýúnak. Ezek az egyezések, melyek a köpeny ránczvetésére is kiterjednek, továbbá az a körülmény, hogy a két terrakottának fejtartása, a jobbra és lefelé irányított tekintet is egyező, nem zárják ki annak a lehetőségét, hogy az aquincumi Venusnak mesterét típusának megalkotásánál egy a bécsihez hasonló Ledakép befolyásolta.⁶ Szobrocskánk ponderárcziójában feltűnő sajátágként meg kell említenünk, hogy a

¹ Rev. arch. 1899. I. 119. I.

² Récsey, Pannonia myth. emlékei IV. t.

³ Lokrisi terrakotta, melynél a könyökben meghajlított jobb kéz fogja fõnt a ruhát, míg a lebecsátott bal kéz annak szélét tartja. Winter, Typenkat. I. 85.4. hasonlók u. o. I. 85.7. A berlini múzeum egyik Aphroditéje (Samlg. Sab. II. köt. CXXXII. c.) köpenyének széttárásánál bal kezét a miénkhez hasonlóan alkalmazza, míg jobbát csipõjére támasztja; a köpenyt a szél a jobb lábhoz szorítja. Egy Tarentumból való szobrocskán az istennõ bal behajlított karjával fent fogja hátul leomló köpenyének csücskét, jobb keze lelóg s a ruha kissé betakarja jobb lábszárát. Winter, i. m. II. 217.2. V. õ. még a Louvrenak a miénkhez hasonlóan diadémel ékesített Aphroditéjét (Winter, II. 217.7) és ugyanott egy másik szép hellenisztikus terrakottát (Winter, II. 220.2), továbbá a Calvert-féle gyűjteménynek (Dardanellák) 38. sz. terrakottáját.

⁴ Winter, i. m. II. 222. 3.

⁵ Winter, i. m. II. 200. 7.

⁶ Terrakották, melyek Lédát ábrázolják, a mint két kezével széttárja ruháját s lefelé tekint a balról közeledõ hattýúra l. Winter, i. m. II. 220. 5.

test súlya a bal lábra nehezedik s a mellett ugyancsak bal kezét emeli magasra.

Szemlét tartva az eddig publikált terrakottákon, konstatálhatjuk, hogy az aquincumhoz teljesen hasonló ábrázolás nem akad köztük,¹ s így tárgyalt terrakottánk a római kornak számtalan Venus-ábrázolása között — a szerelem istennője számra nézve az első helyet foglalja el a római agyagszobrocskák sorában — új változatot képvisel. Ebben rejlik érdekessége. Művészeti szempontból nem érdemel különösebb figyelmet, mint oly iparművészeti termék, mely a provinciális művészet alacsony színvonalán állva, csak arra szolgáltathat alkalmat, hogy rajta szemlélhetjük azt az óriási hanyatlást, melyet a görög terrakották művészete a római korban, római földön szenvedett.

A Venus-szobrocskán kívül még három terrakottafej került napfényre Aquincum területén.² Ezek közül az oldalnézetben — eredeti nagyságban — közölt fej a teljes Venus-szobor fejének szakasztott mása, a melytől csak színében (sötét-szürke, míg az téglavörös) és méretei szerint különbözik. Az ábra nyomán jobban figyelhetjük meg a hajviseletről,³ valamint a mintázás nyersségéről mondottakat: a fej hátsó részén semmiféle részletezés nincsen, azonkívül föltűnik nagy szélessége és a nyaknak bántóan aránytalan vastagsága.

A másik fej, mely fehér agyagból van égetve,⁴ csak felerészben maradt meg. Úgy látszik, hogy az az erő, mely a terrakottát elpusztította, szétrepesztette a fejet is és mivel a képmás elülső és hátsó részét adó két öntőmintából eredő részletek nem voltak nagyon erősen összetapasztva, ép az összeragasztás síkja szerint vált ketté.⁵ Ez a fejecske (képünk természetes nagyságában

¹ Blanchetnek a Galliában talált Venus-terrakottákra vonatkozó összeállításában (i. m. 156—176) sem fordul elő típusunk.

² A Venus-szobrocskát és a férfifejet 1896-ban a vasúti töltés építésénél, a két női fejet az 1903. évi papföldi ásatások alkalmával találták.

³ V. ö. Wiegand-Schrader, Priene 352. l. 417. á.

⁴ Ugyanígyen színűek a Toulon-sur-Allier körül talált gall terrakották; ez az agyag állítólag Ó-Buda környékén is található.

⁵ Ennek a fehér terrakotta-fejecskeének ugyanazon öntőmintából eredő második példánya a Magyar

szemlélteti) az előbbinél sokkal gondosabb munka; szemöldök, szemháj és szemgolyó pontosan, természetűen van mintázva; az orr kissé széles ugyan, annál szebb a gazdag hajzatnak¹ kecses, elegáns elrendezése, mely a fejet kontyval koronázza, míg oldalt hullámos fürtökben omlik le, elfödve a fület úgy, hogy csak a fülbevaló nagy karikájának fele tűnik ki alóla. A mennyiben tisztán az arcz vonásai alapján megítélhetjük, itt is Venus-ábrázolással van dolgunk.

Biztosabb talajon mozgunk a férfifej meghatározásánál. Ez a fej ugyanis (oldalnézetes képe a terrakotta természetes nagyságának felel meg) hajában fönt kétoldalt (2 cm.-es) törési síkot mutat, melyek kétségkívül a letörött szárnyacskákat jelzik (bal oldalt a szárnyacska hátulsó kezdete még fél cm.-re tisztán kivehető) s így elárulják, hogy a fej valamely Mercurius-szobrocskához tartozott. Mercurius, az adás-vevés és a szerencse istene, megtartotta jelvényei között a szárnyacskákat, melyeket görög elődje, Hermes, mint az olymposiak hírnöke, mint a szélnek és levegőnek istene, saruján, lábán, pálcáján, avagy petasosán, ha pedig a kalap hiányzott, hajában viselt. Az utóbbi eset elég gyakori,² főleg a római korú bronzszobrocskák között. A szárnyacskák alapján történt meghatározást kiegészíti az arcz képzése, a mennyiben teljesen megfelel ama típusnak, melylyel a Kr. e. V. század óta (mikor a szakállas Hermes háttérbe szorul) a görögök s utánuk a rómaiak az istent ábrázolni szokták s a melynek legklasszikusabb megvalósítása PRAXITELES olympiai Hermesében jutott ránk. A mi fejünk is érett, ephebos-korú ifjú képét nyújtja, derült görög profilú arczczal, rövidre nyírt fürtös hajzattal. Az aquincumi terrakották közül ez a Mercurius-arcz a legsikerültebb. Szemközi nézetben meglepő életteljesség uralkodik rajta; a szemöldök, szemháj és szemgolyó gondosan és jól vannak részletezve; éles metszésű orra, szája, homloka, mely a PRAXITELES Hermesére emlékeztetően alsó részében kidomborodik, valamint a homlokát koronázó kis fürtök helyesen vannak megmintázva. Oldalnézetben azonban csakhamar észrevesszük a mintázás hibáit, nevezetesen a koponyának helytelen, keskeny voltát s a hajzat hátrább fekvő részeinek elhanyagolását, a mennyiben ott csak kis tölcésrszerű

Nemzeti Múzeum régiségtára III. termének 22. tárlójában látható (a hová Aquincumból kerülhetett, valószínűleg Römer útján) és ez is sajátosképpen ugyancsak félig, arczrészletében van meg s ugyanazt az egyenes síkú törést mutatja.

¹ V. ö. Heuzey, *figurines* 41. t. 1., *Samlg Sabouroff* II. köt. CXXXII. c.

² Reinach, *Rép. de la Stat.* I. 160. 4, 5. 362. 6, 7. 363. 5. 364. 6. (márványszobrok), II. 151. 10. 153. 8. 155. 7, 8. 156. 3, 7. 158. 7. 160. 3, 7. 161. 1., III. 46. 1. 48. 9, 10. (bronzok). Roscher, *Lexikon* II. 2825 hasábján (Bonner Jahrb. 37, 103.).

mélyedések jelzik a fürtök közeit, maguk a fürtök pedig nincsenek kidolgozva.

Technikai¹ szempontból vizsgálva a terrakottákat, azt tapasztaljuk, hogy a Mercurius-fej tömör, míg a szobrocska és a másik két női fej belül üres. Az utóbbiak tehát öntőminta segítségével készültek, míg a Mercurius-fej tömör volta megengedi azt a föltevést, hogy itt szabadon dolgozott, esetleg öntőminta előállításához szükségelt munkával van dolgunk. Ezt a föltevést támogathatja az a körülmény, hogy a nyakon aluli rész, bár az elülső oldalán levő egyenetlen törés szerint ott összefüggésben állhatott volna a törzsszel, hátulso részén természetes, sima, törést kizáró módon végződve, arról tesz tanuságot, hogy ez a fej nem ült szobron, hanem önállóan készült. Az arc is magán viseli az eredeti mintázás nyomait, láthatók a mintázó pálcza vonásai, nem oly síma felületű, mint a milyenek általában a mintából kikerült munkák, azonkívül semmiféle festés vagy a festést eláruló mészfürdő maradványai nem észlelhetők rajta.

Ezen technikai sajátosságok figyelembe vételével a fejnek tömörségét, mely annál feltűnőbb, minthogy a méreteikben sokkal kisebb terrakotta-fejek is rendszeren belül üresek, úgy magyarázhatjuk, hogy az öntőminta előállításához készült, még pedig — tekintetbe véve a fej egyenlőtlen kidolgozását — az arczoldal számára. Ez a föltevés maga után vonja azt a következtetést, hogy Aquincum területén terrakottagyártó-műhely létezett, a mire nézve eddigé azonban semmiféle más bizonyítékra, nevezetesen öntőminta előfordulására nem hivatkozhatunk. E negatív ténynyel szemben azonban nem szabad felednünk, hogy az Aquincumhoz tartozó területnek csak elenyésző részét ismerjük az ásatások alapján.

A többi terrakotta ugyanazon technika szerint készült, a mely a görögöknél dívott, a melyet a rómaiak a görög mesterektől tanultak. Az ókori keleti népek terrakottái, akár szabad kézzel gyártották, akár minta segítségével sokszorosították azokat, rendszerint belül tömörek. A gyártásnak ezt a módját a görögök csak a primitív korban, továbbá a kis méretű, gyermekek játékszereül szolgáló állatalakoknál, avagy babák előállításánál alkalmazták. Különben rendszerint öntőmintákat használtak: az egyszerű, zárt kompozíciójú alakoknál 2—2, a szebb példányoknál nagyobb számú mintát vettek igénybe.

A tanagrai nők átlag négy minta segítségével készültek: 2—2 a törzs,

¹ Martha, Catalogue XXI. sk. I. Pottier, Statuettes 248—262. I. Blanchet, i. m. 70—82. I. Pottier-Reinach, i. m. 124—140. I. Blümner, Technologie 113—137. Furtwängler, Samlg. Sab. II. 8. I.

2—2 a fej számára; a járulékokat, teszem azt a kézbeadott legyezőt, ismét külön mintából öntötték. Minél szabadabb volt a kompozíció, annál több minta kellett: a Myrinában oly gyakori szárnyas Erosokhoz rendszeren tíznél több forma kellett, mert azoknál nemcsak a törzs és a fej, hanem a testtől elálló karok, a lábak és a szárnyak külön-külön készültek és azoknál minden részhez két-két forma volt szükséges, egy az elülső, egy meg a hátsó oldal számára.

Az eljárás abból állott, hogy a gondosan megtisztított agyagot vékony rétegben benyomkodták a keményre égett agyagból készült mintába,¹ úgy hogy az agyag a mintának minden mélyedésébe behatoljon; erre az első vékony rétegre aztán újabb agyagréteget alkalmaztak mindaddig, míg az alak falai azt a vastagságot érték el, melyet a szobrocška tartóssága megkövetelt. Fehér Aphrodite-fejecskénk törési oldalán egy helyt most is meglátjuk az első vékony — 2 mm.-es — agyagréteget, belsejében pedig tisztán kivehetjük a munkás ujjának és körmének lenyomatát. A mintában száradni engedték egy ideig az agyagot, mire az összehúzódván, könnyen kivált belőle; az így nyert részleteket azután összeillesztették, illetőleg friss, nedves agyaggal összetapasztották, az összetapasztás vonalát meg elsimították.²

A művészibb módon kidolgozott terrakottáknál a talpazat külön készült, a római sigillariusok azonban az alakot rendszeren együtt öntötték talpazatával. Így történt ez az aquincumi Venus-szobrocskánál is.

Az alak külön formált részeinek összeillesztése után megnedvesítették az agyagot és mintázó-fácska segítségével kidolgozták azokat a részleteket, melyek a mintából nem kerültek ki elég élesen (pl. a szem, haj, ruha redőzése), vagy a melyeken apró kis változtatásokat akartak eszközölni. Venus-szobrocskánkon az arczon, a hajzaton, az ujjaknál jól látszik a mintázó-fácskának nyoma. Ez a retouche teszi a terrakotta előállításának művészi mozzanatát, ez adott az ügyes kezű koroplastes munkájának egyéni stílust, ennek köszönik a tanagrai és myrinai szobrocskák, a szicíliai fejecskék finomságukat és szépségüket.³ A tanagrai és myrinai sírokban talált terrakották végtelen változatosságú sorozataira gondolva, könnyen azt hihetné valaki, hogy ezen helységek koroplastesei sok ezernyre öntőmintát használtak. Valójában pedig aránylag kevés számú mintával dolgoztak egy-egy gyárban s gyártmányaik különféleségét

¹ V. ö. *Edgar*, *Greek Moulds (for bronzes and terracottas)*. Le Caire, 1903.

² Az összeragasztás vonala még látszik pl. a Tudot i. m. 19. tábláján közölt szobrocskánál.

³ A retouche értékét tanulságosan szemlélteti Hutton i. m.-jének 7. és 8. ábrájával, a melyekben egymás mellé van állítva két, ugyanazon öntőmintából kikerült Eros-terrakotta: az egyik retouche nélkül, a másik retouche után égetve.

úgy érték el, hogy a részletmintákat kombinálva alkalmazták egy-egy alak előállításánál. Egyazon törzsre más-más fejet, más-más tartásban tettek, a karokat, szárnyakat, járulékokat más-más módon illesztették rá, miáltal mindig új- és újféle szobrocskát nyertek.¹

Retouche után, vagy esetleg a nélkül is, a kész alakot a napon szárították s aztán kemenczében² kitették a tűz hatásának. Az égetésnek lassúnak kellett lenni, mert magas hőfok mellett az agyag a gyors összehúzódás folytán könnyen megrepedt s az összetapasztott részek szétváltak. Hogy az agyagnak égetés közben elpárolgó vízcseppei kiutat találjanak s a fejlődő gőz az alakot ne deformálja, nyílást (*trou d'évent*) vágtak a szobrocskák hátsóba. Ezt, az égetés gondosságát jellemző nyílást azonban rendszeren csak a görög mesterek gyártmányainál találjuk, a római fazekasok mellőzik és megelégszenek azzal, hogy a talpazat alsó részét hagyják nyitva, a mint azt Venus-szobrocskánknál is tapasztaljuk. Mikor a terrakotta kikerült a kemenczéből, befestették. E célból először is meszes fürdőbe helyezték; a meszes víz behatolván az agyag likacsába, befestésre alkalmas fehér réteget szolgáltatott. A görög terrakották kivétel nélkül polychromikusak, a ruházatra főleg kék, piros, rózsza és sárga, ritkán zöld színt alkalmaztak, az arczon s a test fődolten részein a hús színét utánozták, a haját barnára vagy sárgáspirosra, a pupillát kékre, az ajkát pirosra festették; a ruha díszítését és az ékszereket gyakran megaranyozták.³ Az itáliai terrakották festése már messze elmaradt⁴ a görög szobrocskák gyönyörű polychromiája megett, a provinciális iparművészet e nemű termékei pedig a legtöbb esetben teljesen nélkülözték a színezést.⁵ Az aquincumi Venus-szobrocška azonban, úgy látszik, be volt festve: erre enged következtetni az a körülmény, hogy a festés alapjául alkalmaztatni szokott mészfürdőből származó fehér réteg nyomai ott láthatók a kar és törzs közötti részeken, valamint a czombon, egyébként azonban a színezésnek semmi nyoma sem konstatálható; ez — ha egyáltalában volt — áldozatul esett a

¹ Hutton i. m.-jának 4. és 5. ábráján a British Museumnak két Nikéjét közli, a melyek első tekintetre teljesen különböző munkáknak tetszenek, holott pontosabb megfigyelésnél kiderül, hogy főrészeik egy közös mintából kerültek ki, csak fejük és karjaik mások, a szárnyak meg különböző módon vannak a vállra alkalmazva. Ugyanegy mintából származó, csak a fej és legyező által megkülönböztetett tanagrai ruhás terrakottákat állít egymás mellé Furtwängler, a Samlg Saboureff II. köt. CXXXII. tábláján (a, b). V. ö. Rayet, *Mon. de l'art* II. 78. pl. a, b. A különféle részletminták változatos csoportosítása néha sajátos contaminatiókat eredményez: Pottier-Reinach, i. m. I. köt. 33. és 132. l.; Pottier, *Statuettes* 209. l.

² Ilyeneket ismerünk a Rajna és az Allier völgyében, Liège, Rochester, Salzburg mellett stb.

³ L. a Furtwänglernél (Samlg Sab.) és Kékulénél (Tkotten v. Tanagra) közölt színes reprodukciókat.

⁴ L. Rohden i. m.-jának színes lapjait.

⁵ Blanchet, i. m. 78. l.

talaj nedvességének, a mint a görög terrakották legtöbbjén is eltűnt a festés; csak egyes példányok őrizték meg polychromiájuk maradványait, a mely azonban a levegővel való érintkezésnél hamar elhalványul és lepattogzik. A két Aphrodite-fejecskéről bizton állíthatjuk, hogy azok eredetileg sem voltak festve.

Érdekes jelenség, hogy míg a művészi becsű görög terrakották mesterei nem látják el műveiket aláírásokkal,¹ addig a római provinciákban gyártott szobrocskákon nagyon sokszor olvashatunk fölíratokat, melyek vagy az illető típus megteremtőjét, vagy a gyárost jelölhetik.² Az aquincumi terrakottákon ilyen, az eredet földerítését és a chronologiai meghatározást gyakran elősegítő fölírásnak nincsen nyoma. Biztos támpontok híján nem is datálhatjuk pontosan az aquincumi terrakottákat s csak hozzávetőleg mondhatjuk, hogy azok a Kr. u. II. századból vagy a III. század elejéről valók.

Ha végül röviden szóvá akarjuk tenni terrakottáink rendeltetését, nem terjeszkedhetünk ki azokra a hosszadalmas vitatkozásokra, arra a sokféle magyarázatra, melyek e kérdést illetőleg az archæologiai irodalomban³ felmerültek, hanem utalunk Pottier dolgozatára: *Quam ob causam Græci in sepulcris figlina sigilla deposuerint* (Paris, 1883⁴), a hol ez a kiváló francia archæologus kritikai szemlélet tartván az összes értelmezéseken a klasszikus írók idevágó helyeinek, az emlékek tanúságának és a leletek körülményeinek figyelembe vételével megállapítja, hogy az antik terrakották általában négyféle rendeltetéssel bírtak: egyrészt játékszerű szolgáló baba, más részük a házat, házi kápolnákat díszítő, illetőleg a házbelieket védő istenszobrocska, egy további csoport templomokban, szentélyekben, szent helyeken az istenségnek följánlott fogadalmi ajándék, végül egy utolsó csoport, melybe a ránk jutott terrakották három negyede tartozik, a halottak sírjába adott emléktárgy. Ez utóbbiak a régiebb korban tisztán vallásos rendeltetéssel bírtak, azaz vagy istenképek, melyek a sír lakóját megóvják, megvédik, vagy olyan, a mindennapi élet alakjait, foglalkozásait ábrázoló alakok, melyek a régiek hite szerint a túlvilágon életét folytató halottnak testi szükségleteiről gondoskodnak. A IV. század óta azonban lassan feledésbe ment a sírba tett

¹ Myrinában előfordulnak ugyan néha egyes fölírások, melyek a gyárosnak teljes nevét vagy monogrammját nyújtják; azonkívül még egyes gyári jelek olvashatók, melyeket a különféle részek összetartozásának jelölésére használtak.

² *Bonner Jahrbücher* 79. 178. sk. I. 110. 188. sk. I. Tudot, i. m. Blanchet, i. m.

³ Összeállítva Pottier-Reinachnál, i. m. I. 107. 4.

⁴ V. ö. Pottier, *Statuettes*, 263—297. l.

ajándék vallásos rendeltetése s attól fogva a legkülönbözőbb tárgyú, a vallásos hittel sokszor semmiféle összeköttetésbe nem hozható terrakottákat találjuk a sírokban, melyeket a rokonok és barátok utolsó üdvözlésként dobnak halottaik sírjába.¹ Nem szabad gondolnunk, hogy a terrakották e különböző rendeltetésük szerint határozottan elkülöníthetők. Egy tekintélyes részük-nél ugyan szoros összefüggés áll fenn az ábrázolás és rendeltetés között, nagyobb részük azonban nem viseli magán rendeltetésének jegyét, azaz oly mű, mely a koroplastesek műhelyeiben raktárárúnak készült s melynek csak a vevő adta meg jelentését, szabad akarata szerint használván föl azt, akár házi kápolnájában, akár exvotonak, akár síri ajándéknak. Pottier fejtegetéseit mindenben magunkévá tehetjük, csak egy tekintetben kell azokat kiegészítenünk.

Ő ugyanis a házakban talált terrakottákat egytől-egyig a kultuszszal hozza összefüggésbe, azokat mind házvédő istenségeknek avagy apotropaikus értelmű alakoknak magyarázza s tagadja, hogy a régiek azokat disztárgyakként használták volna lakásaikban. Ha a pompeji terrakották leletkörülményei² nem győzhették meg ezen föltevésének helytelenségéről — pedig lehetetlen, hogy pl. a Julia Felix házában kerticsarnokában fölfedezett, agyagszobrocskákkal diszített 18 fülkét egytől-egyig larariumnak magyarázzuk — akkor fölhozhatjuk a prienei ásatások tanulságát,³ a hol a szobákban talált terrakották nagy száma, azoknak ábrázolásai nyilvánvalóvá tették diszítő célból való alkalmazásukat, hiszen ezen terrakották között egyenesen feltűnő az olyan darabok ritkasága, melyek a házi istentisztelettel kapcsolatba hozhatók, azonkívül pedig egyesekről megállapíthatjuk, hogy azok zsinórra, drótra fűzve dekoratív módon használtattak.

A római terrakották a görögökhöz hasonló célzattal készültek:⁴ templomokban, szentélyekben följánlott (forrásokba, tavakba, patakokba dobott) exvotok; játékszerek; sírokba helyezett védőistenek, vagy emléktárgyak; a szegényebbek lakásaiban szerepelő dísz tárgyak; larariumokba⁵ szánt istenszobrocskák. Ezekhez járulnak azok a terrakottákból való alakok, melyeket római szokás szerint a Saturnalia-ünnep utolsó napján más tárgyakkal együtt egymásnak küldözgettek. A larariumokból eredő vagy a sírokban talált istenszobrocskák között Itáliában, s a római provinciákban leggyakrabban szere-

¹ V. ö. Diod. Sic. XVII. 115.

² Rohden, i. m. 24. l.

³ Wiegand-Schrader, Priene 331. sk. I. (Winnefeld).

⁴ Blanchet, i. m. 143. sk. I.

⁵ Ilyennek rajzát adja Tudot, 12. I., l. még Bonner Jbücher, 89. 135.

pelnek a női istenségek közül Venus,¹ a férfi istenségek közül Mercurius.²

Ezzel a tapasztalattal teljesen összevág, hogy az Aquincumban napfényre került terrakották e két istent ábrázolják. A lelet körülményei ugyan rendeltetésüket illetőleg támpontot nem nyújtottak, mindazonáltal valószínűnek tarthatjuk, hogy a mi szobraink is egykoron valamely lararium penatesei között foglaltak helyet.

¹ Blanchet, i. m. 126, 132. 1.

² Pannoniában is ők voltak a legnépszerűbbek: pl. a Nemzeti Múzeumban gyűjtött bronzszobrocskák között (III. terem, 3. szekrény) is Venus és Mercurius dominálnak.

AZ AQUINCUMI MUZEUM KŐEMLÉKEINEK
NEGYEDIK SOROZATA

ISMERTETI

Dr KUZSINSZKY BÁLINT

Az aquincumi muzeum újabb gyarapodásáról tanuskodik a római kőemlékeknek ezen negyedik sorozata.¹ Legnagyobb részök ugyanis az utolsó években került a muzeumba, csak néhány régebbi darab van köztük, melyeket akkor, a mikor az előző sorozatokat közzétettem, mint kevésbé jelentékenyet elhagytam, most azonban hadd foglaljanak ezek is ezen ismertetésben — már csak a teljesség kedvéért — helyet.

Ó-Buda különböző pontjairól származó kőemlékekről lesz szó, melyeket különféle alkalmak hoztak napfényre. A Papföldön eszközölt rendszeres ásások leletei között a feliratos és szobrászati kőemlékek mindig ritkák voltak. A legtöbb feliratos kő az amphitheatrum feltárása közben került elő.² Azután a papföldi nagy fürdőből ismerünk két feliratos oltárt.³ Végre négy feliratos oltárkő a mithræumban maradt fenn. A többi kőlelet, melyeket ezen ásásoknak köszönhetünk, egyes kisebb nagyobb szoborművekből áll, melyek a legritkább esetben épek. De vajjon egy római városrész kiásott romjai között remélhetünk-e többet, mikor a beépített faragott kövek is többnyire hiányzanak? Nemcsak Aquincumban lehet ezt tapasztalni, hanem másutt is, hol római épületmaradványokat ástak ki.

A régi Ó-Buda legnagyobbbrészt Aquincum köveiből épült fel s nem csoda tehát, hogy valahányszor egy régi házat, különösen középületet bontanak le, annak alapfalaiból római feliratos és egyéb faragott köveket szednek ki. Így volt ez, mikor a mai óbudai dohánygyár helyén állott régi épületet rombolták le. De megtörtént, hogy ezeket távolabbi helyekre is elcipelték. A budavári bástyafalban például nemcsak aquincumi eredetű kövek voltak befalazva, hanem az egyik feliratos kőhasáb⁴ legalább, sokkal messzebb fekvő helyről származott. A legtöbb római kőemléket így befalazva azonban a pesti oldalon az Erzsébethíd lánczkamrája helyén állott kerek bástyatoronyban találtuk.⁵ Minden bizonynyal Aquincumból hozták össze, a honnan

¹ Az elsőt Bupapest Régiségei V, 95—164 (104 darab), a másodikat VII, 3—66 (72 darab), a harmadikat VIII, 159—176 (36 darab) lapjain ismertettem.

² Torma Károly: Az aquincumi amphitheatrum északi fele. Akad. Ért. 1881. 71—80. II.

³ Hampel: A papföldi közfürdő. Budapest Régiségei II, 73—74. II.

⁴ Budapest Régiségei V, 137. I.

⁵ U. o. VII, 6. I.

a Dunán könnyen szállíthatták lefelé. Legujabban az óbudai régi városházépületet bontották le s abból került elő a 7. számú Mithratábla s még egy csonka feliratos oltárkő (6). A Viktoria téglagyár telkéről származó sírkő (22) is — úgy látszik — az ott állott középkori falmaradványok között tűnt elő.

A rombolás különben nem akkor kezdődött, mikor a mai városok keletkeztek. Már az ókor vége felé sem ismerték a kegyeletet — nem a fenálló épületekkel szemben, hanem a síremlékek irányában sem. Ezért találunk már a késő római épületek falaiban beépítve hol egy oltárkövet, hol más feliratos kődarabot, így a Fenéken kiásott épületekben, vagy mint erre Kismartonban is volt eset. A legközönségesebb dolog azonban — úgy látszik — az volt, hogy csak azért hordták szét a régibb épületek faragott kőrészeit — különösen a párkányokat, és csak azért rombolták szét a nagyobb síremlékeket és cipelték el helyükről a sírtáblákat, hogy azokat ismét sírok építésére felhasználják. Az ilyenfajta sírok, melyeknek alkatrészei, oldalai, fedelők eredetileg más célra készült kőemlékekből állanak, igen gyakoriak Pannoniában s ezekből kaptuk a legtöbb és sokszor a legérdekesebb köveket. E tekintetben Dunapentele (*Intercisa*) kőleletei páratlanul állanak, talán már száznál több darab került ott ilyenformán napvilágra. Kollár Kálmán odavaló földbirtokos volt az a szerencsés, a ki az elsőket nagyobb számmal találta. Utána Éber László s ujabban Mahler Ede folytatták a Nemzeti Múzeum megbízásából az ásásokat. Sok kőemléket találtam én is így Csákváron és Szent-Endrén. Szintén sírokból valók Vársárhelyi Géza földbirtokos nevezetes kövei Tinnyén (Pest m.) s azok a sírkövek Császárról (Komárom m.), melyeket az Arch. Értesítő 1902. 28–38. lapjain ismertettem.

A mi Aquincumot illeti, ennek területén az esztergomi vasut hídja alatt közel a Dunaparton emelkedő dombban voltak ilyen sírok, melyekre először a Finály-féle jégverem ásásánál 1891-ben bukkantak. Két év előtt aztán a mellett, Schlosser földjén, rendszeres ásások történtek s az ezen alkalommal talált sírokból valók az alább ismertetett kövek (11. 23. 31). Igen szép kőpárkányok is kerültek ki azokból, nem szólva az egyszerű sima kőlapokról, melyekből a sírok többi részei állottak. Magukban a sírokban többnyire csak a pusztá csontvázak feküdtek: mindössze az egyik sírból egy ép üveg-edényt, egy másból egy szép bronzfibulát gyűjthettünk. Máskülönben tehát e sírok igen szegények voltak s e szegénységből bátran következtethetünk az eltemetettek és hozzátartozóik szegényes életviszonyaira. További következtetésektől egyelőre tartózkodom.

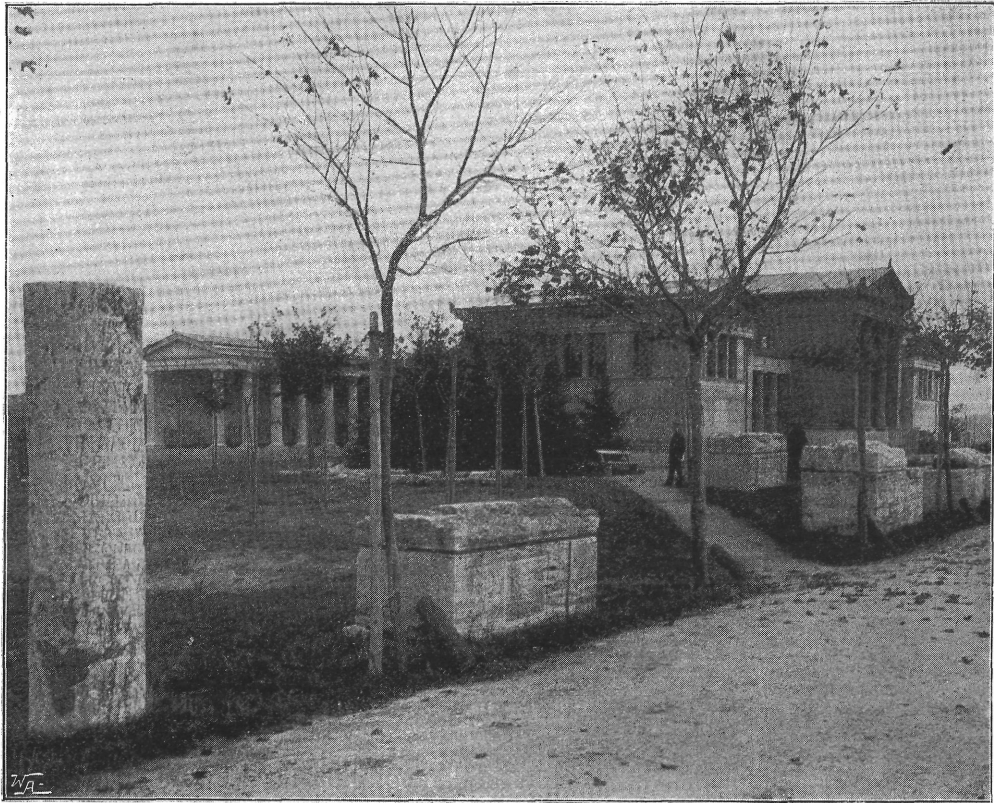
Mint ezekből látható, igen sokszor s a legnagyobb számmal a római kő-

emlékeket nem találják eredeti helyükön. Mert ilyenek a 4. és 10. számú kövek is, melyeket a Duna medréből emeltek ki. Még leginkább a sarkophágok maradtak in situ, a mi könnyen érthető. Így legújabbán a Szemlőhegyen Zdebarszky villatelnékén ástak ki egy sarkophágot, melyet a 33. szám alatt mutatunk be s közelében feküdt a 20. szám alatt ismertetett kőszobor, mely ugyancsak a mellett szól, hogy azon a ponton a rómaiak temetkeztek. Hasonlóképp az eredeti helyén — az Aranyhegyen — került napfényre az a négyszögű, párkányos szélű kőlap (35), mely minden valószínűség szerint egy sírkápolnához tartozott. Ennek többi részeit is talán megtaláljuk, ha a szomszédos földön tovább kutatni lehetett volna. Nagyobb számmal sírkövet és sarkophágot még aztán a filatori-gát építésénél és közelében az «Ó-Buda» vasútállomás melletti anyaggödörben láttak napvilágot, továbbá a budajlaki téglagyár helyén, stb. Mint régóta ismeretes, a Gellérthegy déli oldalán is laktak rómaiak. Már 60 év előtt találtak ott sírköveket (CIL III 3594. 3602), 1888-ban lelték a nevezetes oltárkövet, melynek feliratában a *civitas Eraviscorum* előfordul, aztán később Perczi Mór villatelnékén egy sírkövet, mely még most is ott áll. Végre midőn a gellérthegyi vízmedenczét építették, előkerült több edény, malomkő, egy agyagméc, egy bronzfibula és a 8. szám alatt publicált oltárkő Nemesis tiszteletére. Az 1. 3. 5. 15. 17. 20. 22. 28. 30. számúak szórványos leletek voltak, minők Ó-Budán a római kulturrétegben elég gyakran előfordulnak.

Az ezen alkalommal ismertetett kődarabok között is vannak igen figyelemreméltók. Ilyen az a kőfej, mely a *castrum* geniusát ábrázolja, Icarus szobra, mely eddig a legszebb, melyet nálunk ismerünk, a két kerek Silvanus-szobor (a reliefképek közönségesebbek), aztán a nagy sírtábla a katona alakkal, a fekvő oroszlánok csoportja, melyhez hasonló a Nemzeti Múzeumban is vannak, de nélkülözik azt az élethűséget, mely az egyiknek (31) a kidolgozásában található, mindennekfelett pedig egy majdnem életnagyságú kerek szobor, egy elhunyt nő képmása (feje, sajnos, hiányzik), minő a Nemzeti Múzeumban nincs.

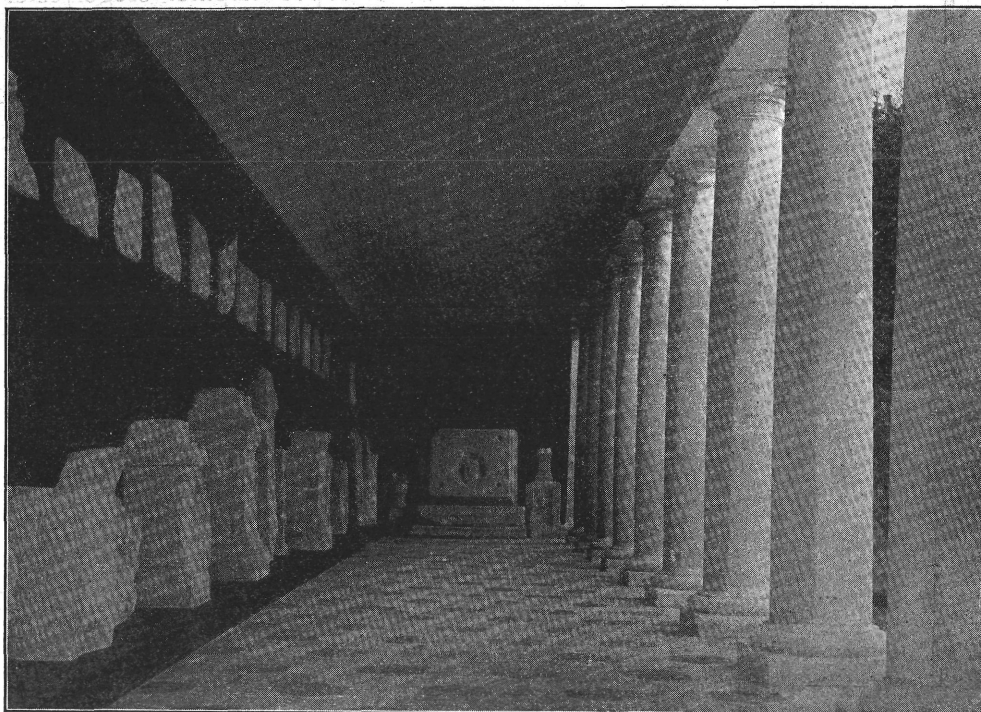
Mostanáig az aquincumi muzeum szobrászati és feliratos kőemlékeinek száma 254 darabra emelkedett. Ezek között nagyobb, számottevő darab van körülbelül 200.

Ezek elhelyezése nemsokára rá, hogy az aquincumi muzeum két szárny-épülete elkészült, már is nehézségekkel járt. Miután a homlokzati oszlopos tornácokban nem lehetett több követ felállítani, a muzeum belsejében igyekeztem nekik helyet szorítani, de természetesen a javának, a többit egyelőre egy fabódéban kellett elhelyezni. Mikor úgy láttam, hogy ez sokáig így nem

Az aquincumi muzeumépület a mögötte legújabbban épült egyik oszlopos tornáczczal.

mehet, előterjesztésemre a főváros hatósága készséggel elhatározta, hogy egy porticust épített a muzeum körül és 1904-ben csakugyan föl is épült Nagy Géza főv. mérnök tervei szerint annak egy része, a hátul álló lakóház mindkét oldalán 32 m hosszúságban, összesen 20 kemény mészkőből faragott oszloppal. Most már ebben a két oszlopos tornáczban vannak az újabb kőemlékek, részint befalazva, részint a falak elé állítva. A dolog úgy van contemplálva, hogy ez a porticus kibővítve patkóalakban fogja majd körül a muzeumot, úgy hogyha az megvalósul, úgy hiszem, egy oly páratlan keretet nyer a muzeumépület, a minővel csak az antik templomok dicsekedhettek. Erős meggyőződés, hogy a főváros — a mikor szükség lesz rá — ezt az áldozatot is meg fogja hozni ennek a tisztán tudományos intézetnek. Elsősorban dr. Bárczy István akkori tanácsnok érdeme az, hogy a porticus eddigi része kiépült és csak a legjobbhat remélhetjük most tőle, mint polgármestertől.

A lapidarium számára épült porticus északi szárnya.

1. Apollo kőfeje a nyak egy részével. Magassága 14 cm. Vargha Ignác építőmester valamelyik óbudai építkezésénél találta s 1902-ben az aquincumi muzeumnak engedte át.

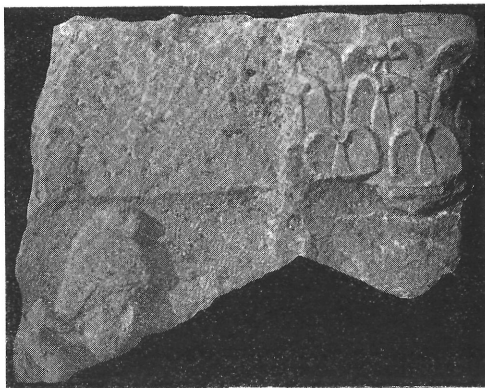
A vastag nyakon ülő fej haja a homlok körül felfelé álló göndör fürtöket képez s a közepén kétfelé álló mesterséges csomóba van kötve. A csupasz arcz széles és lapos, tágra nyitott szemei kidülednek. Egyébként semmi tipikus jellege nincs; csak a külsőségek érdekelhették a kőfaragót, minő a mesterséges hajelrendezés, az ú. n. *krobylos*, melylyel a férfistenek közül közönségesen Apollont szokták ábrázolni, de előfordul Bacchus fején is.

2. Egy kőtábla felső részéből való darab, melynek vastagsága 25, szélessége 60, magassága 52 cm. Az Erzsébethíd építésénél a bal parton talált kerek bástyafalból került elő, mint annyi sok más darab, melyeket a Budapest Régiségei VII. kötetében a 45—59 lapokon ismertettem.

A nagy hossznegyszögű táblán, melynek felső jobb sarokrésze ez a kő-

darab, az egyik oldallapot egy 24 cm. széles, lapos falpillér szegélyezte, s ugyanilyen falpillér borította a szomszédos keskeny homlokzati oldalt egész

szélességében, annak *antae*-szerű kiképzést kölcsönözve. De mindkét oldalon csak a pillérfők maradtak épen; mindegyik nagyjában korinthosi jellegű, a mennyeiben két sor levélből áll, de a levelek sima széleik és csak a középén vannak egy széles erezzel ellátva. Felső végük lefelé hajlik. Az alsó sorban két egész levél van, ezek közül emelkednek a felső sor levelei, úgy hogy itt a capitell közepére esik egy le-

vél, a másik kettő a sarkokra. Közül egy-egy csavart szár nő ki, melyekből keskeny levelek ágaznak kétfelé, a pillérfők közepén és sarkain csigavonalu tekercekben végződve. Ezeken nyugszik a két keskeny léczből álló abacus, mely közepe felé behúzódik és a középső voluták fölött egy kiálló, alakatlan gombbal van díszítve.

Balra a sarokpillértől laposan mélyített mezőben, melyet fölül a pillérfő magasságával egyenlő szélességű sima sáv határol, még csak egy fej — *Attis* feje domborodik ki, de kétségkívül *Attis* egész alakja állott az ép táblán keresztbe tett lábakkal, egyik kezével egy pásztorbot (*pedum*) végét tartva, míg másik kezével, melynek könyöke a *pedum* végén pihent — a mint ezt már a domborképen láthatjuk, — fejét hátul támasztja. A fej jobbra fordul és kissé lefeje hajlik, arcza egy csupasz képű ifjúé, ki maga elé néz, mintha gondolkodnék. A fejet magas phrygiai sipka fedi, melynek csúcса be van hajtva.

Ehhez hasonló egész alakokkal különösen a síremlékeken találkozunk gyakran úgy Németországban, mint nálunk.¹ A sarkophágokon és sírköveken párosával fordulnak elő, szigorúan schematikus módon, mint egymás pendantjai. De ennek a kettős ábrázolásnak nem volt mélyebb jelentősége, az nyilván csak a symmetriából folyt, melyre a képfaragókat a sarkophág és sírtábla beosztása szorította. *Attis* ugyanis csak egy volt s a rómaiak a phrygiai *Mater magna* szép kedvesét tisztelték benne, ki korai halálával az istennőnek nagy bánatot okozott, de a kinek aztán annál nagyobb lett az öröme, mikor a szeretett ifjú feltámadt halálából. Ez a mythus nyert kifejezést

¹ V. ö. Budapest Régiségei VII, 47. I.

Attis cultusában is s tette népszerűvé az emberek előtt, kik Attis szomorú történetében saját mulandóságukat látták és szívesen hittek a feltámadásban. A mythus ezen vonatkozása a halálhoz könnyen érthetővé teszi, miért szolgált Attis alakja oly sűrűn a síremlékek díszítésére. De csak azon motivum szerint, a mint ezen a táblán is ábrázolva volt: a gyász kifejezéséül fejét egyik kezére támasztva, mintha elgondolkoznék az emberi élet gyors mulandóságán.

Ezuttal Attis egy nagy kőlapon fordult elő, melynek architektonikus kiképzése semmi kétséget nem enged az iránt, hogy egy épülethez tartozott. Hogy pedig az csak sírkápolna lehetett, a mellett éppen Attis ezen ábrázolása tanuskodik. Nyilván a sírkápolna egyik oldalfalán állott s valószínű, hogy a másikon vele szemben egy ugyanilyen Attis-alak fordult elő. Ilyen kőlapokat, melyekből a sírkápolnák oldalfalai állottak, különben már máskor is találtak Aquincum területén, nevezetesen a Finály-féle jégverem helyén két darabot, de ezek csak a sarokpillérekkel vannak ellátva.¹ Van aztán Tinnyén Vásárhelyi Gézánál is több ilyen darab, köztük a legnevezetesebb az, melyet egy tánczosnő alakja díszít.² Ujabban Duna-Penteléről kapott a Nemzeti Múzeum több e fajta kőlemezt, melyeket Hampel az Arch. Ért. (1906) 247. és 249. lapjain tett közzé. Ezek az egyik széles oldallapot mindkét felől falpillérek szegélyzik s közbül az egyik darabon egy edényből fölfutó szőlővenyige, a másikon borostyáninda, a harmadikon egy oltár tetején álló genius fákljára támaszkodva van kifaragva. Egy sírkápolna összes részei, úgy hogy azt újra összeállítani lehetett, Veczelen gróf Kuun Géza birtokán kerültek napfényre.³

3. Diana kőfeje, mely nyaka közepén letört. Magassága 19¹/₂ cm. Ugyancsak Vargha Ignác építőmester ajándékozta 1902-ben, de már nem emlékezett vissza, hogy melyik óbudai építkezésénél találták.

A haj kétfelé osztva két csavart fűrtben szegi az arcot, míg a homlok fölött vízszintesen átkötött csomóba van foglalva. Az arcznak együgyü kifejezése egyszerűen a kőfaragó ügyetlenségének tulajdonítandó.

Ez esetben is az eltorzított arczból legfőlebb arra lehet következtetni, hogy nőé volt, egyedül a hajviselet

¹ Kuzsinszky, Magyarország római emlékszerű maradványai. Beöthy: A művészetek története I.

² Publicálta Ziehen, Arch. Ért. 1890. 423. l. képpel.

³ L. Beöthy id. munkájában I. 531. lapot, a hol nemcsak a képét közöltem, hanem le is irtam a hazai hasonló sírkápolnák méltatásával kapcsolatban. V. ö. Hampel, Arch. Ért. 1906. 250. l.

typikus — az úgynevezett *κόρυμβος*, — minővel Aphrodite, Nike, a nymphák fején találkozunk, legtöbbször azonban Diana hordja.

4. Egy geniusszobor feje a nyak egy részével. Orra le van törve. Magassága 26 cm. A 11. számú Silvanusszoborral együtt az óbudai Dunából, a hajógyári felhuzó híd felett 1885-ben kotorták ki s Wodiczka E.

Lajos szerezte meg, a kitől 1902-ben az aquincumi muzeum kapta.

Felálló göndör haja az ovalis arcz két oldalán hosszú fodros fürtökben csüng le, a fej hátulján pedig kettős koszoruba van fonva. Ezek között még a sárga festés nyomai látszanak. A fej tetején egy négyszögű torony emelkedik, egy ú. n. bástyakorona. Kidolgozott három oldalán a félkörű mélyedések a kapukat, a sarkokon levő kerék kiugrások pedig a saroktoronyokat jelzik.

A fej majdnem életnagyságu s az egész szobornak is tehát, melyhez tartozott, jelentékenynek kellett lenni.

A bástyakorona közös attribútuma a városok, táborok, sőt az egyes csapatrészek fölött őrködő geniusoknak. A legvalószínűbb, hogy ezen fej az aquincumi tábor geniusát ábrázolta, nemcsak azért, mert a határőrvidéken a legio tábora fontosabb volt, mint maga a colonia, hanem mivel a mellett szól lehelnye is. A *legio II adiutrix* táborának, mint tudva van, az óbudai hajógyár szigetén és a szemben levő szárazföldön kellett állani, már pedig a fejet ép a kettő között, a Dunában találták. Ez esetben a falkorona tulajdonképpen a castrumot tünteti fel.

Hasonló szoborművek a bástyatoronnyal ismeretesek egyebek között Carnuntumból,¹ Württembergből,² Saalburgból,³ aztán ide tartoznak a városok personificatiói, mint Antiochiáé, mely a legnevezetesebb, egy Autunból,⁴ a Louvrebén három nő falkoronával,⁵ stb., és ép így ábrázolták Cybelet, a kinek ábrázolása szolgált valószínűleg mintaképül.⁶

5. Egy négyszögű kődúc szarvas geniusokkal. Egyik oldalán és alul

¹ Der röm. Limes in Österreich IV, Sp. 117.

² Haug-Sixt, Die röm. Inschriften u. Bildwerke Württembergs S. 43.

³ Jacobi, Die Saalburg, Taf. XXV, I. XXVI, 2.

⁴ Duruy, a római császárság története I, 499. l.

⁵ Reinach, Repertoire I, p. 111.

⁶ Ugyanott I, p. 143.

csonka. Magassága 60, szélessége 42, vastagsága 78 cm. Ritter József bécsi-út 175. számú háza előtt találtam.

Felső felülete nagyolva, széles oldallapja pedig, mely épen maradt, simára van lefaragva. A két keskeny csonka oldalon egy széles léczből és egy keskeny párkányból összeállított keret volt. Ezen keretekben mindkét oldalon egy-egy szárnyas genius állott, de csak felső testük van meg. Mind-egyik befelé fordulva fejét vállára tett kezére hajtja. Az egyik oldalon a bal kézre, a másikon a jobbra. Ez utóbbi pózban látjuk képünkön az egyik geniust. Mint ezen képből is kitűnik, különösen az ezen oldalon kifaragott genius ábrázolása nem tartozott azon felületes faragványok közé, melyekkel közönségesen a sarkophágokon és elvétve sírtáblákon találkozunk. Az alakok erősen kidomborodnak telt, gömbölyű formáikkal s mint a szárnyak kidolgozása mutatja, még a részletek is a legnagyobb figyelemben részesültek.

A szárnyas geniusok — mint a halál symbolumai — főképp a síremlékek díszítésére szolgáltak. Ezek között a legjelentékenyebb voltak a sírkápolnák. Valószínű, hogy egy ilyenhez tartozott ez a kődúc is.

6. Egy oltárkö darabja Juppiter és Juno tiszteletére szóló felirattal. Hátsó fele, továbbá jobb oldala és alsó része hiányzik. Magassága 62, szélessége 30, vastagsága 14 cm. A III. ker. Előljáróság új építkezésénél egy régi falból került elő.

Felső párkánya simára le van ütve. A

lekopott felíratos mezőn egyes betűk egészen elvesztek. A mennyire a felírat kibetűzhető, olvasása:

I(ovi) o(ptimo) [m(aximo)]
et I(u)n(oni) reg[(inae)*]*
. . . Vi]ctorinus
T . . . Grati li[b(ertus)]
[v(otum)] s(olvit) l(ibens) m(erito).

A legfőbb nehézséget okozza a 4. sorban a *Gratili* szó, minthogy a *Gratilis* személynév nem ismeretes. Olyformán gondoltam feloldani tehát, hogy a dedikáló *Victorinus* esetleg *Gratus* libertusa lehetett. Szokatlan a *Junoni* rövidítése is, mert azt egészen szokták kiírni. Különbösen messzebbmenő tanulságokat nem nyujtana ez a felírat akkor sem, ha ép volna.

7. Csonka kőtábla, mely *Mithra* bikaölését ábrázolja. Ketté tört, azonfölül hiányzik baloldala és a felső része. Hossza 77, magassága 56, vastag-

sága 16 cm. A III. ker. Előljáróság épülete alatt egy régi falban építő anyagnak felhasználva 1905-ben találták.

A domborkép mélyített alapon áll, melynek kiemelkedő kerete alul talapzatul szolgált.

Mithra bal térdével ránehezedik a bika hátára, úgy hogy ez annak súlya alatt mellső jobb lábával térdre bukva, leroskadt. A hátrafelé ki-

nyújtott jobb lába a bika felénk eső hátsó lábát szorította a földhöz, de csak Mithra lábából látszik az alsó lábszár egy része. Előre nyújtott jobb kezében Mithra egy gombos markolatu, keresztvassal ellátott széles tört tart s azt függélyesen a bika szügyébe készül döfni. Feje letörött és hiányzik, testét dupla tunica fűdi, az alsó leér térdéig, a felső rövidebb s a csipők fölött keskeny övvel van átkötve. Ujja a jobb kart a kéztőig takarja. Hasonlóképpen keleti módra nadrág fedte a lábakat. Jobb vállához oda volt erősítve a chlamys, mely mindig hátrafelé szabadon a magasban lebeg, jelölve annak, hogy Mithra a bikát rohanása közben érte el. Belőle csak egy kis darab az egyik vízszintes redővel maradt meg. A bika feje, melynek száját Mithra a bal kezével fölrántotta, elveszett. Jobb felől egy kutya ágaskodik, alulról egy kigyó csúszik föl a bika testén, fejét a seb felé nyújtva. Mindkettő a bika kicsurgó vérét akarja fölnyalni. Legalul a bika jól kifejtett heréit egy skorpio rágja. Mindezeknek természetesen symbolikus jelentőségük volt, mint a hogy az egész bikaölés jelképes ábrázolása annak a küzdelemnek, melyet a perzsa felfogás szerint a Nap a Sötétséggel folytat.

A képnek ezen középső főrészehez jobbról és balról egy-egy álló alak csatlakozott, de csak a jobboldali maradt fenn. Ennek is a feje le van ütve. A szemközt álló ifjú mind a két kezével egy égő fáklyát tart rézsutosan Mithra felé emelve. Ő is, mint Mithra dupla tunicát visel, az alsó a térdéig ér, a rövidebb felső pedig, úgy látszik, szintén egy övvel van átkötve. A jobb vállán összekapcsolt hosszú chlamys elől a fél mellett eltakarva a bal kézen át szabadon hull alá. Hasonló volt a tábla elveszett bal oldalán kifaragott ifjú, csak hogy ennek a fáklyát lefelé fordítva kellett tartani.

Mint Cumont megállapította,¹ az előbbi *Cautes* volt, az utóbbi *Cautopates*, mely nevek alatt ugyancsak Mithra rejtőzött. Az aquincumi mithraumban külön oltárok vannak nekik dedicalva. Megjegyzem még, hogy *Cautes* alakja majdnem mindig Mithra előtt a tábla jobb oldalán áll, úgy a mint a mi táblánkon látjuk.

A két ifjú a bikaölés jelenetével egy képpé van összefoglalva, melynek háttéréül rendszeren egy barlang szolgál. Úgy látszik, hogy a táblánk kerete fölfelé görbült s folytatólag fölül lapos körívben ment — úgy hogy egy barlang alakjára emlékeztetett. Tudvalevőleg Mithrát a perzsák barlangokban imádták s ezt a szokást a rómaiak is átvették. Így a sopronmegyei Rákoson csakugyan egy barlangot használtak fel arra a célra, hogy benne Mithrát tiszteljék. Másutt — mint Aquincumban — legalább a mithraumnak bar-

¹ V. ö. Westdeutsche Zeitschr. XIII, (1894) S. 88—90.

langszerű jelleget igyekeztek adni. Annál könnyebb volt a domborképeken a bikaölés jelenetét a barlangra emlékeztető kerettel ellátni.

A bikaölő Mithra csoportja a Mithraábrázolások között a leggyakoribb: egész sereg domborképen ismétlődik ugyanazon elrendezéssel, ugyanazon tipikus formában. Ez az előállítás volt éppen a fődolog minden mithræumban, ott állott a *cella* hátfala előtt, ép úgy mint a szent oltárkép a keresztény templomokban. A kisebb táblákat a hívők lakásaikon vagy a mithræumokban is mint fogadalmi tárgyakat felállíthatták. Aquincumban azonban ez az első ilyen lelet s az is sajnosan nem került eredeti helyén napfényre. A mithræumban már nem találtuk meg, a másik két helyen sem, hol egyéb Mithraköemlékek pedig szintén szép számmal maradtak fenn.¹

Azon sok faragvány között, melyek a bikaölő Mithrát ábrázolják, csak kevés van, mely gondosabb kidolgozásával kitűnik. Úgy látszik, hogy a tömeges kereslet miatt az emberek beérték a selejtes munkával is. A legszebb ilyen tábla hazánkban az, melyet Erdélyben Hosszutelken találtak és a dévai muzeumban őriznek.² Ettől ugyan messze áll a mi táblánk, de mégis a jobbak közé tartozik éles, határozott vonalú kidolgozása miatt, de persze csak akkor méltányolhatnók igazán, ha épen maradt volna meg.

8. Feliratos oltárkö Nemesis tiszteletére. Magassága 72, szélessége derékban 29, vastagsága 21 cm. A Gellérthegyi vízmedence alatti téren találták 1904-ben.

Az oltárkö tagozott lábazattal és párkánnyal van ellátva, az utóbbinak tetején két párna közé foglalva, melyeknek kerek végeit stilizált levelű rózsák díszítik, köralakú bemélyedés. A törzs jobb oldallapját egy nyeles csésze (*patera*), a balt egy füles korsó díszíti, mint az áldozás nélkülözhetetlen kellékei. A felirat két első sora be van vésve s a betűk vörösre festve, a harmadik sorban látható V betűt s a többiekét már csak egyszerűen ráfestették. Olvasása:

¹ V. ö. Budapest Régiségei V, 118. és 121. l.

² Leghűbb képét lásd Beöthy: A művészetek története I. 534. lapján.

Nemesi
Primus
v(otum) [s(olvit) l(ibens) m(erito)].

Ez a felirat egyike a legrövidebbeknek, melyeket oltárköveken látunk. A dedicálójá csak egy nevet visel, úgy hogy semmi esetre sem lehetett római polgár, hanem alighanem rabszolga volt, és ezen esetben még legérthetőbb, ha egyszerűen Primusnak hívták.

A mi Nemesis cultusát illeti, az, mint az újabb felfedezésekből kitűnt, főképp az amphitheatrumokkal állott kapcsolatban. Pannonia területén először az aquincumi amphitheatrum külső oldalához odaépítve találták meg Nemesis szentélyét, majd Carnuntumban is előkerült az amphitheatrum külső oldalán s Sarmizegethusában (Várhely), hol szintén amphitheatrumra bukkantak, de eddig csak felszínesen ásták ki, annak feliratos kövei között ugyancsak egy pár Nemesisfelirat fordul elő (CIL III 13777—13779). Ezen jelenség jelentőségéről az Arch. Értesítőben «Néhány szó Nemesis cultusáról» szóló cikkemben szoltam (XVIII, 385. l.)

Azon Nemesis feliratokon (CIL III 10439—10442) kívül, melyeket Torma Károly az aquincumi amphitheatrum kiásása alkalmával talált, Aquincumból eddig még kettő volt ismeretes: az egyiket (CIL III 3484) Milles abban az épületben (in the countess Schechiny's house) látta, melynek helyén ma az óbudai dohánygyár kezelőépülete áll s *Nemesi Aug(ustae)* a II. segédlegio egyik veteránusa készítette 219-ben, a másiktól (CIL III 3485) csak annyit jegyzett fel Katancsich, hogy Ó-Budáról való. Ezt *Deae Nemesi Aug(usulae)* Aurelius Audentius *c(urator) r(ei) p(ublicae) Aqu(incensium) et sacer(dos) provinc(iae)* állította. A most publicált oltárkö a harmadik s legalább annyiban figyelemre méltó, hogy pontosan tudjuk a lelhelyét.

Az istennőt egyszerűen Nemesisnek csak a legritkább esetben nevezik a feliratok, ilyenek Aquincumban a CIL III 10442, Carnuntumban a CIL III 14073 számúak. Rendes jelzői a *dea* és *Augusta*, kevésbé gyakoriak *regina*, *victrix* vagy *omnipotens*. A legjellemzőbbek azon idők pantheisticus felfogására azok a feliratok, melyeken Nemesis más istenségek, mint Juno, Diana, Mars, Fortuna stb. társaságában szerepel.

9. Silvanus kerek kőszobra, mely az istent állva ábrázolja. Magassága 71 cm. A papföldi ásatások területén az országúttal párhuzamosan menő főutca csatornájában, a macellummal szemben, arczzal lefelé feküdt; 1900-ban találtuk.

Eredetileg át volt festve, fehér alapon vörös festékekkel, melynek nyomai

még helyenként fenmaradtak. Hátral nyers, annak jeléül, hogy fülkébe volt szánva.

A vállhoz támasztott pálcza, melyet a bal kéz fog, a földig ért, alsó vége azonban letört. A leeresztett jobb kéz egy rövid görbe kerti kést lefelé fordítva tart.

Silvanus fejét bozontos haj fedi, arcza bajuszt s rendetlen körszakált visel. Alsó ruhájából csak a bal alsó lábszárat fedő része függőleges redőivel

látszik. Különben az egész testet a bal vállon összekapcsolt s a jobb alsó lábszár közepéig érő köpeny takarja. Ugyancsak a bal vállhoz van erősítve még egy felső ruhadarab, mely az egész jobb kart és a fél mellett fedi. A lábujjak alig vehetők ki, talán mivel a lábakon is valami harisnyaféle van. Más hasonló ábrázolásokon Silvanus rendszeren csizmákat hord, melyeknek szárai rojtosak. V. ö. a Budapest Régiségei V, 126. lapján bemutatott Silvanusképet.

Ez esetben Silvanus attributumai közül egyedül a görbe kerti kés kétségtelen, a másik kézben levő hosszú rúdhoz, ha csakugyan az volt, hasonlót t. i. egy rövid botot — legfőlebb Reinach Repertoire műve I, 175. lapján közölt Vertumnus kezében látunk. Másfelől azonban a bozontos haju és szakállas fej, a téli öltözet, minőt a mi földmivelőinknek viselnie kellett, szóval az egész paraszti külső, csupán Silvanusra, az erdők és szántóföldek őrző istenére, lehetnek jellemzők.

10. Silvanus kerek szobra, mely az istent szintén állva ábrázolja, de térden alul csonka. Magassága 60 cm. Az óbudai Dunaágból, a hajógyári felhuzó híd felett 1885-ben kotorták ki s Wodiczka E. Lajos, a dunagőzhajózási társulat műszaki felügyelője mentette meg s azután 1902-ben az aquincumi muzeumnak ajándékozta.

Orra le van horzsolva, körszakálla le-tört. Haja kétfelé osztva vastag fürtökben csüng le vállain, homloka vízszintesen barázdás. Testét térdig érő ráncos tunica fedi, melynek ujjai a kéztőig érnek. A csipő körül övvel van átkötve, melynek karikája alatt olyformán van összeszorítva, hogy két függőlegesen lelógó, vastag ránczot képez.

Az isten maga előtt jobb kezében egy kés markolatját fogja, úgy hogy a kampós penge felfelé áll, a bal kézben pedig mellette hasonló tartással egy kétfülű vázát tart. A gally, mely Silvanus legszokottabb attribútuma, hiányzik ezen szobron, helyette vázát látunk a jobb kézben, ellenben az elmaradhatatlan kerti kés itt is megvan. A váza, melyben nyilván gyümölcs van, a termés symboluma s Silvanus jellemzésére igen alkalmas. Még máig azonban ezen attribútumával — tudtommal — egyedül áll szobrunk.

11. Négyzetű kőtábla egy álló Silvanus domborképével, melyből a térden alóli rész hiányzik. Magassága 35, szélessége 30 cm.

Schlosser József szántóföldjéről származik, mely a Dunánál a Finály-féle elpusztult jégverem mellett északra fekszik. Ott 1903-ban több sírt ástunk ki s mint az egyik sír alkotórésze került napfényre.

Silvanus feje a nyak tövéig le van ütve s csak körvonalai látszanak. Hosszú ujjú tunicája térdig ér s a csipők körül fel van kötve, a felső lábszárak idomaihoz alkalmazkodó ránczokat képezve. A valamivel hosszabb köpeny, mely a jobb vállon össze van gombolva, hátul a térdeken alul lóg le, elül rézsutosan menő redőket képezve a fél mellett befödi s vége a bal alkaron át van vetve. Jobb kezében maga előtt egy kést tart, kampós pengéjét felfelé for-

dítva, míg leeresztett bal keze a vállhoz támasztva egy gallyat fog, melynek lombos koronája azonban letörött.

Ezén három Silvanusszoborművön kívül van még egy negyedik az aquincumi muzeumban: egy domborkép, melyen Silvanus teljes alakja látható. Képét és ismertetését lásd a Budapest Régiségei V, 126. lapján. A legszebb Silvanus domborképet Aquincumból a Nemzeti Muzeum őrzi, mely még egy másik domborképet is kapott onnan, melyen Silvanus mellett ott áll három Silvana. Ezeket Hampel József a Budapest Régiségei IV, 68—71. lapjain ismertette. Nincs is más istenség, melynek annyi szobrászati emlékét ismernők Aquincumból. Ha ezekhez még hozzászámítjuk a Silvanusnak dedicált oltárköveket, látjuk csak, hogy nálunk a mezei gazdálkodás milyen fontos szerepet játszott. A CIL III. kötete mindössze 24 feliratos Silvanusoltárt publicál Aquincumból, ezek közül három (10453. 10454. 13370) egyszerűen Silvanusnak, tizenegy (3491—3495. 3496—10568. 3497. 10455—10457. 14343¹) Silvanus domesticusnak, egy (3498) Silvanus erbariusnak, nyolcz (3499—3501. 3502—10459. 3503—3504. 10458. 15158) Silvanus silvestrisnek és egy (10460) *Silvano et Silvanis* szól.

12. Csonka oltárkö felirat nélkül. Hiányzik alsó fele. Magassága 35 cm, szélessége derékban 26, vastagsága 13 cm. Az 1900. évi papföldi ásatásoknál a muzeumtól északra eső épületmaradványok között került elő.

A két végén letört párkány fölött az abacust a sarkokon egy-egy palmetta diszíti, melynek keskeny levelei be vannak kunkorítva; közbül két fülű talpas kráter áll, mely oltárköveink diszítésében ezen helyen tudtommal most először fordul elő.

13. Kis oltár felirat nélkül. Magassága 50 cm, szélessége derékban 17, vastagsága 12 cm. Találták O-Budán, a Vihar-utca 13. számú háza előtt, hol 1903-ban egy hosszú próbaárkot vontunk, hogy a Budapest Régiségei V, 106. és 113. lapjain ismertetett két dombormű lehelyén a környéket átvizsgáljuk.

Kiugró lába és a felső párkány a szokásos tagozást mutatja. Tetején a négyszögű abacus kerek bemélyedéssel van ellátva, sarkain pedig egyszerű görbe bemetszések képezik az acroteriumokat.

14. Oltárkö felirat nélkül. Magassága 88 cm, szélessége derékban 31 cm, vastagsága 22 cm. Az ásatásokból származik, még pedig 1900-ban a Duna felé vezető kocsit mentén feltárt lakóházak falai között látott napvilágot.

Az előoldalon a párkányok fönt és lent ki vannak faragva, egy lécztagból és az ú. n. kymából állanak, de a két oldallapon hiányzanak, helyettük részatosan lefaragott sima lapokat találunk.

15. Icarus kerek márványszobra, hiányzik feje s jobb keze, lábai pedig térden alul csonkák. Magassága 34 cm. Találták 1901-ben Ó-Budán a Flórián-tér és Vörösvári-út sarkán épült ház alapozásánál. Bell és Schödl építőmesterek ajándéka.

A meztelen testen nincs más, mint a chlamys, mely keskenyen összehajtván a bal vállról a jobb csipőig a mellett részatosan átfogja. A jobb láb kevéssel előbbre áll, mint a bal.

Leeresztett bal karját Icarus kissé hátrafelé nyújtja, mintha repülne. Az alkar körül szalagok vannak kötve, melyek a szárny odaerősítésére szolgálnak. Azonfelül, úgy látszik, mintha még markával a szárny fogantyúját fogná. Magából a szárnyból csak éppen egy kis darab maradt meg s mint ezen látható, a szárnyak tollai egyenként ki voltak dolgozva.

Ezen Icarus hazai szobrainknak egyik legjobb darabja. A test tartása természetes, tagjai arányosak, sima, puha formái pedig első tekintetre elárulják, hogy a művész egy ifjút akart ábrázolni. Ehhez képest egészen közönséges munka az a két Icarusszobor, melyek a Nemzeti Múzeumban vannak és Ziehen publicatiójából ismeretesek.¹ Egy kis Icarusszobra van aztán a szombathelyi múzeumnak, de mint faragvány még jelentéktelenebb. És nálunk még egy harmadik helyen is tudok egy Icarusszobrot, ugyancsak a közepes fajtából, melyet azon munkámban akarok ismertetni először, hol a Nemzeti Múzeumon és aquincumi múzeumon kívül található pannóniai kőemlékek leiró lajstromát nyújtom. A motivum mindegyiknél ugyanaz, a repülőfélben ábrázolt ifju, a kinek az volt a tragicuma, hogy a magasból a földre zuhant. Jelképe az emberi életnek, melyet pályafutása közben letér a halál. Mindenképpen alkalmas volt tehát arra, hogy a síremlékeket díszítsék vele.

¹ Arch. Ért. IX (1889) 157. l.

16. Egy kerek kőszobor torsója. Magassága 35 cm. A Krempel malomtól keletre fekvő Malomdülőről való.

Hiányzó feje csappal volt a testhez erősítve, mint azt a nyakba vésett lyuk mutatja. Az alaknak csak a csipőkig érő felső része maradt fenn. Karjai fölül letörtek. A kissé jobbra hajló test derékig egészen meztelen s inkább nőre vall, mint férfira. Nyaka köré mintha füzér volna kötve. Hátul a vállakhoz két lelógó hajfürt tapad, melyeknek kidolgozása egészen archaisztikus.

Mindenesetre egy jobb fajta munkával van dolgunk. Annál érdekesebb volna tudnunk, hogy kit ábrázolhatott. Robert v. Schneider, a bécsi csá-

szári muzeumokban az antik gyűjtemény igazgatója, a ki látta ezen torso fényképét, azt hiszi, hogy egy barbárt ábrázolt, abból indulva ki, hogy nyaka körül *torques* van. Én azonban úgy látom, hogy az inkább egy egyszerű nyakdiszítés, minővel Vénusnál szoktunk találkozni. Ennek felelne meg aztán a test tartása is, ha t. i. úgy képzeljük el Venust, a mint balra lefelé hajolva jobb lábának saruját oldja le. Ezek a Venusábrázolások mindenesetre egészen meztelenek, holott a mienknek ruhája volt, mely a csipőkig lecsuszott. Ilyen lecsuszott ruhát hordanak a nymphák, de ezeknek meg soha sincs nyakdiszök.

17. Egy kerek kőszobor töredéke. Magassága 60 cm. Ó-Budán, Tavasz-u. 4 szám alatt dr. Unger Manó orvos házépítése alkalmával 1904-ben találták.

A négyszögű talapzaton (*plinthus*) álló életnagyságú férfialak térden alul fenmaradt jobb lába egy fatörzshöz tapad, az előrelépő s szabadon állott bal lábnak csak a feje van meg. A lábak egészen meztelenek, de mintha a jobb láb mögött egy sima ruharész látszanék.

Ilyen nagyobb fajta kerek szobor nálunk nem igen fordul elő, annál sajnosabb, hogy csak ennyi maradt meg belőle. Úgy látszik, a meztelen szobrok közé tartozott s ábrázolhatott valamely istent, pld. Herculest, Mercuriust, de valamely császárra is gondolhatunk, kit az istenek képmására szintén meztelenül ábrázolhattak. Arra inkább megvolt a készség, hogy a császárt örökítsék meg ilyen nagyobbfajta szobor által.

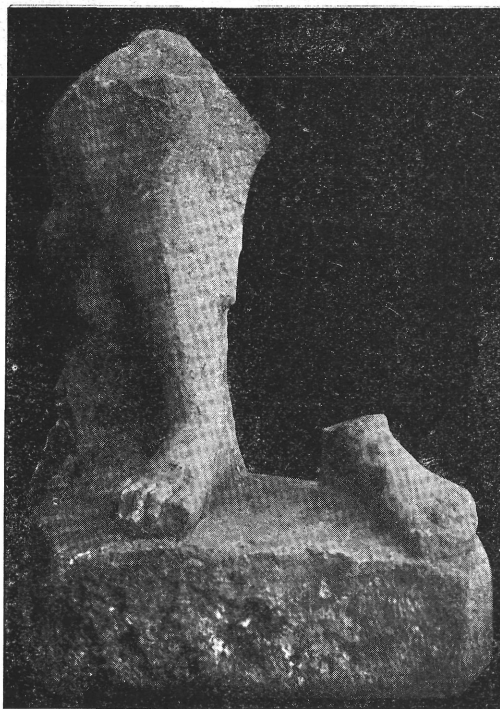
A lábak ezen tartása a milyen természetes, ép oly schematikus lett a szobrászatban. A fatörzset csak a kőszobrok megtámasztására alkalmazták, ha azt akarták, hogy a nagyobbfajta meztelen szobrok biztosan álljanak.

18. Négyszögű kőtalapzat fele, rajta álló két csonka emberi lábfejjel. Hossza 22, szélessége 12, magassága 5 cm. Régebbi lelet, melyről meg nem állapítható, hol találták.

A jobb láb előre lép, a hátrább levő bal lábnak csak a hegye az ujjakkal maradt meg.

19. Hasonló kőtalapzat, ugyanazon méretekkel, melyen szintén két lábfej áll, ép úgy mint az előbbi darabnál, egészen egyforma nagyok is, csak hogy itt a bal láb lép előre. Továbbá ez a kőtalapzat is alsó lapján egy négyszögű lyukkal volt ellátva, melybe egy csap nyúlt, hogy a szobor annál biztosabban álljon. A két talapzat — úgy látszik — két oly kisebb méretű szoborhoz tartozott, melyek egymásnak pendantjai voltak.

20. Kerek kőszobor. Magassága 153 cm. Találták Zdeborszky Viktor Szemlőhegy, Pusztaszeri-út 16 szám alatt fekvő telkén 1905-ben mészgödör-

ásás alkalmával. Közelében került napfényre egy év múlva a 33. szám alatt ismertetett sarkophág. Zdeborszky úr ajándéka.

A szobor egy négyszögű talapzaton álló nőt ábrázol, majdnem életnagyságban. Feje hiányzik, leomló fürtök végei a két vállat érik. A testet

kettős ruha takarja. Az alsó ruha (*stola*) az egész testet mélyen a földig befödi, de csak fenn a mell jobb felét fedő ránczos része és a térdeken alul látható. Többi részét eltakarja a köpeny (*palla*), mely a jobb karról a mellen át rézsutos irányban fölmeleg a bal vállra, egyetlen vastag ránczba szedve, melyet a jobb kéz elől összefog, hátul aztán szabadon lelóg s ismét jobbról a térden alul fel van húzva az előre nyúló bal karig s azon általvetve gazdag redőkben omlott le a bal láb mellett. A bal alkar s a róla leomlott redőzet letörött s csak az utóbbinak egy kis darabja került meg. A test a bal lábra támaszkodik, a jobb, melynek felső lábszárát túlhosszúra csinálta a szobrász, kissé hátrább áll. A nyakat s a jobb kart a csukló körül egy-egy gyöngysor diszíti. Az alsó ruha vastag redői alól csak a két láb beburkolt hegye látszik.

Sajnos, hogy a fej hiányzik, de így is nyilvánvaló, hogy a szobor egy női személy képmása volt. Attributuma nincs, hacsak a letört bal kéz nem tartott valamit, a mi egyik-másik istennőt jellemezhetett. De ez nem valószínű. A nyakat és különösen a kart diszítő gyöngysorok ugyanis a halandók viseletéhez tartoztak.

Nem valószínű azért sem, mert ilyen nagyságban nálunk legfőleg az embereket ábrázolták. Ha kisebb kerek szobor volna, hamarabb lehetne arra gondolni, hogy istennővel van dolgunk. Hasonló női portraitszobrot látunk például a belgrádi muzeumban is.¹ A mennyiben közönséges halandók képmásairól van szó, e szobrok a legtöbbször az elhunytakat örökítették meg és síremlékek részére készültek. Maga a síremlék kápolnaszerű

¹ Arch. Epigr. Mitth. XIII, 38. I. képpel.

épület lehetett, melyben a szobor helyet foglalt. Azon a helyen, hol ezen szobor előkerült, csakugyan találtak egy sarkophágot és nincs kizárva, hogy a kettő összetartozott.

21. Egy kerek kőszobor térden alóli része, felső vízszintes lapfelülete azt látszik bizonyítani, hogy bár a szobor nem volt nagy, külön darabokban faragták ki, legalább is az alsó része külön darabot képezett. Magassága 21 cm. A Duna felé vezető kocsit mentén elterülő ásatásokból 1902-ben került elő.

A szobor álló nőt ábrázolt lábíg érő ruhában. A köpeny (*palla*) alól az alsó ruhának (*stola*) csupán alsó széle látszik, a mint sűrű függélyes ráncokban a különben sérült lábfejek fölé esik.

A bal vállon összetűzött köpeny a test bal oldalán ketté vált, elül a támasztó bal láb fölött gazdag redőkben függélyesen hull alá, a csücskén egy bojtjal ellátva s csak a hátralépő jobb láb fölött feszül meg; a szabadon lelógó hátsó lepelrész szintén egy nagyobb bojtban végződik.

Ebben a viseletben, melyet e két szobron — ezen meg az előbbin — látunk, a római úri nők szoktak járni. Ismerjük még a nálunk divott barbár női viseletet, de az más volt.

A római polgárnő a lábíg érő stola fölött az ú. n. pallát hordta, mely a férfiak tógájának megfelelt. Az öltözködés művészete ennél is, mint a tógánál, abban állott, hogy a palla minél gazdagabb és változatosabb elrendezésű legyen, a nélkül, hogy a test idomait elfödje.

A lábak állása mindkét szobron ugyanaz s a ruházat motivumai is hasonlóak, lévén egyébként a ruházat ezen elrendezése a ruhás női szobrokon a legáltalánosabb. Alighanem itt is egy portraitszobor darabjával van dolgunk.

22. Egy sírkő felső része. Magassága 84, szélessége 89, vastagsága 16 cm. Találták a Victoria téglagyár helyén és tulajdonosa, Surányi József úr 1903-ban az aquincumi muzeumnak ajándékozta.

A háromszögű orom fölött a bal sarkot egy stilizált palmettalevél díszíti, a jobb sarok le van törve. Az orom közepén duplalevelű rózsa. A sima epistyliont a két végén egy-egy derékig megmaradt fél oszlop tartja, melyeknek törzse a korinthosi capitell alatt három gyűrűtaggal van ellátva. Közül, a négyszögre kimélyített alapból egyetlen férfialak domborképe áll elő, arcza le van törve, csak a fej körvonalai kivehetők, testét, mely a csipőkön felül fenmaradt, elül összetűzött zubbony fedi. Ehhez tartozott a

jobb vállról leeső vastag redő, melyet a jobb kéz átmarkol, míg a bal kéz hasonló tartással maga előtt egy irattekercset (?) tart. A nyak alatt egy csavart kendőféle látszik, melynek végei a zubbony széle alá vannak dugva.

E kőtöredéken az építészeti díszítés a szokásos *aediculát* mutatja, de legegyszerűbb alakjában, az egyes alkatrészek minden halmozása s minden czifrázás nélkül, jeléül annak, hogy a kő a jobb időkből, legfőlegb a II. század elejéről származhatik. A csonka domborkép, mely az elhunytat ábrázolja, ép úgy lehetett egész alak, mint mellkép, de az utóbbi valószínűbb, mivel a jobb időkből való egész alakok sokkal erősebben domborodnak ki. Az egye-

düli figyelemre méltó rajta a ruházat, melyhez egészen hasonlót a magyarországi emlékek között még csak a nemzeti muzeum két darabján látunk: az egyik ismeretlen eredetű s előbb Hofmann,¹ majd Hampel² publicatiójából lett ismeretes, a másik Dunapenteléről származik, egészen új lelet s mint ilyen először Hampel tette közzé képben.³ Hofmann is, Hampel is *pænulának* nevezik ezt a zubbonyfélélet, s annyiban igazuk van, mert a mi e

ruhadarabot jellemzi, elül csakugyan csukott. Nem valószínű azonban, hogy a jobb vállról lelógó vastag redőzet a köpenyhez tartoznék és pedig, mert 1. csak a jobb vállon tűnik fel, 2. soha sincs ott, a hol a *pænula*, mint a következő kőemléken látni fogjuk, elül két hosszú szárban lóg le, 3. csak ott fordul elő, hol ez a zubbony elül egy hosszú, függélyes vonalban záródik. Egészen hasonló viseletet látunk egy speieri sírkövön⁴ s ezt Weynand gall *sagumnak* nevezi, mely megkülönböztetésnek annyi alapja kétségtelenül van, hogy a két ruhatypust, ezt t. i. meg azt, melyet a következő kövön

¹ Römische Militärgrabsteine der Donauländer. S. 53. Fig. 45.

² A nemzeti muzeum legrégebb pannoniai sírtáblái. 62. sz. 9. tábla.

³ Hampel u. o. 27. sz. 18. tábla.

⁴ Bonner Jahrbücher, Heft 108/9 (1902), Taf. V. Fig. 68.

látunk, nem kell ugyanazon elnevezés alá foglalnunk, a mikor szabásuk úgy sem teljesen azonos. E szerint a jobb vállról lehúzódo redőzet csakis ezen különös szabású sagum sajátja volna.

Az egyik nemzeti muzeumi sírkövön ezen viselet katonai öltözetnek látszik, legalább a mellett szól, hogy alsó részén egy lovat vezető lovász van (felirat nincs rajta), viszont azonban a dunapentelei kövön a feliratban nem találunk semmi vonatkozást a katonaságra, a speieri kő meg határozottan egy rabszolga síremléke volt. Nagyon kétséges tehát, hogy ezen aquincumi muzeumi alaknak katonának kellett lenni.

Ott látunk aztán a nyak körül egy csavart kendőfélét, melynek végei elül keresztben a zubbony széle alá vannak dugva. Ez is egészen így van meg a másik két idézett kövön. A római katonák, mint Trajanus oszlopán látjuk, csakugyan hordtak egy nyakkendőfélét (*focale*), de az olyan csavart ruhadarabból, minő ezeken a köveken látható, csuklyára (*cucullus*) is következtethetünk. Csak azt nem szabad feledni, hogy a magánemberek öltözetében a csuklya ép úgy szerepelhetett, mint a katonáknál.

23. Nagy sírtábla, alsó része, melyen a felírás állhatott, hiányzik.

Magassága 149, szélessége 135, vastasága 20 cm. Schlosser József földjéről való, hol sirok voltak s az egyiknek fedőlapját képezte.

Az elhúnyt álló alakja egy kápolna (*aedicula*) közepén foglal helyet. Maga az *aedicula* a sírkő nagy méreteinek megfelelően gazdagon van kiképezve. Felül háromszögű orom koronázza, melynek sarkain egy-egy palmettaakroterion emelkedik, míg a csúcdiszítvány lekopott. Széles párkányú oldalain fejjel lefelé egy-egy delphin nyújtózkodik, az orom közepén pedig két szembenálló galamb között Medusa feje látható, haja a homlok fölött ketté válik s csavart fürtökben körülszegi a kitöredezett arcot. A széles, tagozott epistylon, mely az oromfalat tartja, négy lapos pilléren nyugszik. A két szélső széles pillér hosszában, de nem végig menő két csatornával van ellátva, fejük, melyet a törzstől egyszerű gyűrűtag választ el, egy egész és szélül két fél lándzsalevélből áll, melyek közül két-két dupla volutás szár nő ki. Ezek között, legalább a baloldali capitellen, vízszintesen egy zsinór-szerű szalag fut. A capitelleken nyugvó abacus sima keskeny lemezt képez. A két belső pillér, melyek a félkörű fülkét határolják, keskenyebb, sima fejük azonban hasonló kiképzést mutat. A pillérek közti keskeny hátteret lefelé lógó szőlőfürtökkel és egy-egy szőlőlevéllel ellátott szár diszíti. A fülke párkányos ive, mely fölött a tért két, 5—5 levélből álló nagy kinyílt virág tölti be, a belső pillérek oldalából kiugró vállköveken pihen.

Az alatta álló alak katonát ábrázol, kinek csak éppen lábai a bokától

kezdve hiányzanak. Fedetlen fejét kissé balra fordítja, arcza, sajnos, le van horzsolva. Térdig érő tunicájából felismerhetők az ujjak s az egész alsó kerülete. Erre borult a *paenula*, melynek két szárnya a mellen összeér s egy-egy keskeny farokban végződik. Köztük két, lemezekkel díszített szíjszalag fityeg

le, melyek a cingulumhoz tartoznak. A jobb oldalon lóg a kard, mely gombos markolatával és széles lapos hüvelyével kitűnik. A köpeny hátul lejjebb ér a tunica szélénél s oldalszélei zigzagos vonalban hullanak le. A két kéz közül a jobbik elül a *pænula* szélét fogja, a bal kéz széles irattekercset tart.

Elég baj, hogy e siremlék felirata hiányzik. Minthogy katonaeMBERÉ volt, feltehető, hogy a feliratból talán mégis lehetne valamit a kő korára következtetni. Bár a legnagyobb sirkövek egyike, a minő talán még csak

az acsai¹ nálunk, az még nem bizonyít sokat. Oly nagy sirköveket a későbbi időben ugyan nem szoktak készíteni, de előbb sem igen. Az igaz, hogy a rajnavidéki sirköveken az *ædicula* utánzása már mindjárt kezdetben, az I. századtól kezdve fellép, mindenesetre a legegyszerűbb formában, nálunk azonban a legrégebb köveket a lehető legnagyobb egyszerűség jellemzi, az *ædiculára* eleinte éppen csak a háromszögű orom emlékeztet, a féloszlopok vagy pillérek, melyeken az orom nyugszik, hiányzanak. A képmezőt egyszerű léczkeret határolja vagy pláne semmi. Valami finomabb architecturái kiképzést ugyan később sem találunk sirköveinken, de bizonyos, hogy idővel a sirköveken az építészeti tagozás egyre nagyobb szerepet kezd játszani, persze csak mint dekoráció, a hogy a dekoráció a későbbi kora római építkezésnél is folytonosan jobban és jobban érvényesül. Ezt a törekvést idővel az izlés ilyen irányu kialakulása szülte, még pedig nemcsak helylyelközzel, hanem általában, elsősorban Rómában s a provinciák utána mentek. Nálunk mindenesetre túlteng ez az architecturái díszítése a sirköveknek, de csak azért, mert ez az izlés a szegényes viszonyoknál főgva kevésbé juthatott kifejezésre a köz- és magánépítkezésben, mint másutt, a gazdagabb vidékeken. Ez a törekvés természetesen csak egy hosszabb fejlődés eredménye, s nálunk már azért is kifejezést nyerhetett, mivel a rómaiság itt még a IV. század végéig fentartotta magát, holott a Rajna vidékén másfél századdal előbb elenyészett. Én legalább úgy látom, hogy egyedül ez a magyarázata² annak a gazdag architecturának, melyet ezen sirkövön is látunk. De természetesen egyszersmind a hanyatlás jele is az már, a mikor mindent inkább a szemre csináltak. Összefügg vele, hogy a túlgazdag architectura mellett az ornamentika is követeli a maga részét: a növényi és állati díszmények egyaránt ellepik a legkisebb üres felületet, mint ezt ugyancsak e siremléken láthatjuk. A delphinek az orom két lejtős szára fölött ugyan régebbi keletüek, hasonlóképp az orommezőben kifaragott Medusafej, melynek eredetileg *apotropaion* jelentősége lehetett, de két oldalán a madarak, továbbá az orom alatt a rózsák, meg a pillérek között felfutó szőlővenyigék már határozottan egy későbbi korra vallanak.

Ellenben meg kell adni, hogy a fülkében levő alakhoz formailag hasonlót — különösen a mi graciózus tartását illeti, a régebbi sirköveinken sem igen látunk. De azért előfordulhat később is, mert miért volna kizárva, hogy a későbbi időben ne akadhatott volna elvéve egy jobb minta, melyet a kevésbé ügyes kőfaragó is ne tudott volna utánaferagni?

¹ Hofmann, Römische Militärgrabsteine S. 82. Fig. 58.

² V. ö. Hofmann S. 4.

A második század végénél későbbinek még sem tartom e sírkövet. És pedig azért nem lehet későbbi, mert ez ellen szól a viselet. Ott van rajta ugyanis még a *cingulum* a lelógó szijakkal, melyek eddig főképp az I. század katonai felszereléseiből ismeretesek. Ez a legrégebb katonaviselet továbbá arról ismeretes, hogy az elhunyt katona páncélban jelenik meg, de az is igaz, hogy ugyanazon korbéli köveken látunk egy könnyebb ruházatot, mely tovább tartotta fenn magát, sőt úgy látszik, idővel kiszorította a nehéz páncélviseletet. Legalábbilyent a II. századból köveken már nem találunk. Ezen könnyebb viselet — mint én látom — az ú. n. *paenula* hordozásában állott. A rajnavidéki I. századból való sírkövek között csak kettőn látjuk: a Lindenschmitt¹ által publicált Taf. IV. 2 (Petilius legionarius sírköve Bonnban) és Taf. VI. 2 (Licaius cohortalisé Wiesbadenben) ábrázolásokon.

Mifelénk is vannak ilyen sírkövek, így Luciliusé Carnuntumban Claudius idejéből,² a Mučban talált Fuscusé a Flaviusok korából³ s ott látjuk még Mestrius aquincumi sírkövén,⁴ melyen a *paenula* hosszú csücskei zigzagos diszítéssel vannak ellátva. Ez a kő azonban már Hadrianus idejéből való.

A *paenula* a két rajnavidéki kövön egy elül zárt (összevarrt vagy összetűzött) ruhadarab, melynek szabadon maradt végei a karokon át vannak csapva. De közönségesebb volt, hogy ezeket a csücsköket elül szabadon lelógni hagyták. Legvilágosabban látszik ez egy centurión (Louvre)⁵ s lényegében ez a szabása és hordása annak a *paenulának* is, melyet a mi katonánk visel.

A *paenula* régi ruhadarabja volt a római öltözetnek, esőben és hidegben közönséges emberek, parasztok és öszvérhajtók, különösen rabszolgák hordták, de a magasabb rendűek, sőt nők is, ha az időjárás úgy kívánta. *Paenulát* hord a vadászó Diana⁶ meg Hermes⁷ is.

A hogy a római sereg Hadrianus óta elprovinciálosodott, a katonai viselet is idővel még polgárabb jelleget öltött, még pedig a segédc csapatoknál és a legiókban egyaránt. Ezen későbbi idők katonaviseletét mutatja például az acai kő, melyen segédc csapatokhoz tartozó katonák vannak, nemkülönben Aurelius Bito, a II. segédlegió kürtösének (*cornicen*) sírköve az aquincumi múzeumban⁸ és egy másik csonka kő ugyanitt.⁹ Ezek a katonák térdig

¹ Tracht und Bewaffnung des römischen Heeres. Braunschweig 1882.

² Hofmann, Fig. 48.

³ U. o. Fig. 49.

⁴ U. o. Fig. 54.

⁵ Reinach, Repertoire I, p. 43. 2 és Baumeister, Denkmäler des klassischen Altertums, Fig. 1030.

⁶ Reinach, I, 59 (63).

⁷ U. o. II, 164, 8.

⁸ Budapest Régiségei, VII, 35. l.

⁹ U. o. 25. l.

érő tunicát és a jobb vállon összetűzött köpenyt hordanak, akár a polgár-emberek. Egyedül a cingulum van még meg (a kardon kívül), de az sem a régi: az övet elül egy nagy karika fogja össze s ez alatt a tunica két ránczba van szedve, melyek a régi cingulum lelógó szíjszalagjaira emlékeztetnek. Végül, úgy látszik, a katonák egészen civilruhában is járhattak, mint azt egyebek között azokon a köveken látjuk, melyeket Hofmann a 21. 24. 42. és 44. ábrák alatt közöl.

A pænulával rendszeren együtt szokott járni egy csavart nyakkendő-féle (csak éppen a Louvrebán levő centurión hiányzik), de erről sem állítható egészen bizonyosan, hogy csuklya volt, bár ez a valószínűbb feltevés.

24. Csonka sirkő, alsó része hiányzik. Magassága 105, szélessége 65, vastagsága 20 cm. Ó-Budán a Laktanya-utczai matrózkaszárnya udvarán állott fészker falából került elő. Wodiczka E. Lajos úr ajándéka.

Felső részén, lapos mélyedésben, melyet jobbfelől kerek féloszlop határol (a baloldali széle a kőnek a másik fél-oszloppal le van törve) három felnőt mellképe; az arcok, a középsőnek melle és jobb karja, továbbá a kezek le vannak ütve. Mind a három alaknak nyaka túlhosszú, arczuk nyúlt volt, a két jobboldali nő füleiből két-két gyöngyből álló függők csüngenek. Csak a baloldali férfialak testén ismerhetők fel a jobb vállon összetűzött ruha ránczai, párhuzamosan menő barázdák, ugyanily primitív módon van jelezve a ruha a jobboldali nő balkarján s a középső alakon a jobbkez alatt. A két szélső alak — a szülők — közül az atya jobbkezével, az anya a balkezével egy-egy gyermeket szorít magához, kiknek kiálló domborrészei szintén le lévén ütve, csak körvonalaikban ismerhetők fel. A középben levő felnőt leány jobb kezében maga előtt valami tárgyat tartott.

Alább a hosszúkás keskeny mezőben középben egy háromláb áll, balra tőle egy nő, jobbra egy férfi áldozatot mutatnak be. Az oszlop alatt a mezőt egy szalagfonat határolja. Legalul a feliratból néhány betű maradt fenn:

D M · MEMO

F

D(is) M(anibus). Memo[riae...]

a második sorból csak az első betű látszik.

25. Egy sirkő darabja, melyet a későbbi időben négyszögre körülvágtak, hogy annál könnyebben befalazhassák. Magassága 43, szélessége 57, vastagsága 18 cm. A III. kerületi régi előljárósági épület bontása közben 1905-ben találták.

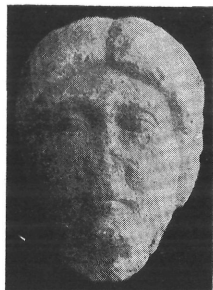
A három erősen kiálló mellkép közül csak a középső ép. A balfelőlínek egész oldala hiányzik, arcza le van ütve, a jobbfelőlínek levágták feje felső részét s a jobbkez ujjai is csonkák a hüvelykujj kivételével. A középső mellkép leányt ábrázol, arcza ovális, haja homlokára van fésülve, mellét egy jobb vállán összetűzött ruha fedi. A bal karját

elföldi szomszédja, jobb karját a ruhája. Maga előtt egy almát tart. A jobboldali mellkép egy szakáltalan férfiúé, ki jobb vállán összetűzött chlamyst visel, mely a jobb kart szabadon hagyja s a nyak körül és a ruhakapocstól lefelé egy-egy vastagabb redőt képez. A jobb kézt, melyen az alsó ruha ujja látszik, maga előtt a melléhez emeli. Hasonló a csonka alak a baloldalon, a ki nem lehet más, mint a másik hitvestárs, az anya; a mellre tett jobb kezének mutató- és középujjai ki vannak nyújtva. Ruházata hasonló lehetett, de már ki nem vehető.

26. Gyermekfej mészkőből. Magassága 19 cm. Az ásatásokkal szemben, a Dunaparton emelkedő dombon bolgár kertészek 1888-ban találták, a kiknek akkor ott ültetvényeik voltak.

Levált reliefdarab, mely azonban megközelíti a kerék szoborfejet (haut relief). Az arcot a két oldalt leomló hajfürtök szegélyezik.

27. Női portraitfej egy sirkőhöz tartozó domborműről. Magassága 20 cm. A Krempel-malomtól keletre fekvő Malomdülőről való (1895).

Orra letörött, arcza lapos. Haja a homlok közepén ketté van választva s kétoldalt a füleken alul ér le.

28. Egy női vagy gyermekfej arcrésze, mely egy domborképről letört. 16 cm magas. Az aquincumi múzeum Vargha Ignác építőmestertől kapta, a ki azonban már nem emlékezett vissza, melyik óbudai építkezése alkalmával találták.

Orra csonka. Portraitszerű jellege miatt nyilván sirkőhöz tartozott. A haj lefelé, párhuzamosan menő fürtökben mélyen a homlok fölé borul s a füleket is befedi.

29. Női fej domborképről, az alap kevés maradványával. Magassága 20 cm. Az amphitheatrum körül 1894-ben került napfényre.

A haj kétfelé fésülve magas frizurát képez, alsó része különvált fonatokban szegi körül a homlokot. A felhúzott száj egy éltesebb nőre vall, kinek arcvonásait a letörött orr még jobban eltorzítja. A nyakat gyöngyfűzér díszíti.

30. Szoborfej, egy oszlop (?) tetejéről. Magassága 19 cm. Az aquincumi múzeum Weber Józseftől 1894-ben kapta, a ki a bécsi-úti vámház építésénél találta.

Tetején sérült, különben egy pufók képű gyermeket látszik ábrázolni.

31. Egy síremlék felső befejező (koronázó) része mészkőből. Hossza 118 cm, magassága 42 cm.

Napfényre került Schlosser József földjén, mely a papföldi ásásokkal szemben a Dunaparton, Finály elpusztult jégverme fölött fekszik, hol 1903-ban egy későkori római temetőt ásattunk fel s az egyik sír oldalába volt beillesztve.

Alul egyenes vonalú befejezése arra mutat, hogy különálló darabnak faragták ki. Hátsó oldala nincs kidolgozva. Közepét egy csonka férfifej foglalja el. Haja kétfelé osztva hullámos fürtökben szegi az arcot, melynek szakálla és bajusza volt. Minden csonkasága daczára első tekintetre felismerjük benne Jupitert, a kire reávall az arcz jóságos tekintete is. A lelki tulajdonság ezen kifejezése igazán meglepő s annál csodálatosabb, mivel egyszerű, decoratív jellegű munkán találkozunk vele. Fején egy kerek, fölfelé szélesedő talapzat emelkedik, csaplyukkal ellátva, melybe egy fenyőtoboz lehetett beillesztve, mint az egésznek csúcdiszítmánya. Két oldalán egy-egy oroslán fekszik, egymásnak háttal fordulva. Mindkettőnél a test a fejhez

arányítva feltűnően rövid, a hátsó lábak közül csak a mellső látszik, s azon a farok kifelé átkanyarodik. Annál nagyobb természetűséggel vannak kidolgozva a fejek, különösen kiválik a sörény a széles kezelés dacára. Kár, hogy egyik fej sem egészen ép.

32. Hasonló kőrészlet egy síremlék tetejéről, de csonka. Magassága 40, szélessége 69, vastagsága 18 cm. A káposztásmegyeri csárda mellett napfényre került római őrtoronyból való, a hol 1897-ben találtam egy sírkődarabbal együtt, a melyet azonban, mint jelentéktelen dolgot ott hagytam.

A keskeny talapzaton egy szakállas fej áll, mely, mint a fejéből ki-növő két csonkított szarv mutatja, Pant akarja ábrázolni. Jobb oldalán a háttal fekvő oroszlánból csak a láb vehető ki tisztán, melyen át ki-

felé az oroszlán farka csavarodik. Hasonlóképp a másik oldalon is volt egy fekvő oroszlán, mint azt az előző szám alatt leirt, egészen hasonló köemlék mutatja.

Ezen kőfaragványoknak csak úgy volt értelmük, ha valami fölé helyezték, hogy azt kiegészítsék. Hogy síremlékekről valók, kitűnik onnan, hogy vannak sírkövek, melyek egy darabból állanak s tetejüket egészen ilyen faragványok koronázzák. Azon síremlékek, melyek tetejét ezen külön faragott darabok képezték, mindössze nagyobb szerűek, valószínűleg sírkápolnák voltak, de egyszerű sírtáblák tetejébe is helyezhették.¹ Az állatok egy keskeny talap-

¹ V. ö. Hampel, Intercisa emlékei. Arch. Ért. 1906. 256. l.

zaton fekszenek, mely egy kölni analog kőemléken¹ párkányszerűleg van kifaragva.

A mieinkhez hasonló darabokat különben látni lehet a N. Muzumban is, a hová egyet én vitettem be Tabajdról, hol az utcán egy sarok előtt hevert. Azonkívül egy egész és egy fél példány van ott még Dunapenteléről.² Továbbá láttam a vidéken, és pedig a szombathelyi muzeumban két csonka darabot s egyet Székesfejérvárott a püspöki kertben. A legtöbbet, egyszerre öt darabot írt le Mitroviczban Kalina,³ ha ugyan mind ilyen csoportokból származnak azok a csonka darabok, melyek csak egyetlen oroszlánból állanak, s ha minden kőoroszlán csakugyan síremlékhez tartozott. A legtöbb kétségkívül ilyen volt. Úgy látszik, különösen Pannonia déli részén és tovább lefelé gyakoriak nagyon ezen kőoroszlánok.⁴ Nem kevésbé sűrűn fordulnak elő Dacia területén (Várhely, Lugos).⁵ Magam csak egy ilyen, a legkiválóbb daciai példára akarok hivatkozni, a gróf Kuun Géza marosnémetii parkjában álló római sírkápolnára, melynek tetején a két sarkon egy-egy fekvő oroszlán pótolja az acroteriumokat.⁶

Olyan sírkő, melyen az oroszlánokat a sírtáblával egy tagból faragták, az aquincumi muzeumban nincs, a N. Múzeumban is csak egyet ismerek, az alsó-lendvai sírkövet.⁷ Ezek a sírtáblák meg, úgy látszik, külföldön gyakoribbak. Ausztriában ott van például a pettaui ú. n. «Pranger»,⁸ a Rajna mentén pedig egész sora az e fajta sírköveknek. Sőt Britanniából⁹ és Africából¹⁰ is lehetne példákat idézni. Mint látjuk, egészen általános volt az a szokás, hogy az oroszlánokat előszeretettel alkalmazták a síremlékek díszítésére és pedig vagy úgy, hogy az oroszlánok külön darabban tettek föl, vagy olyformán, hogy a sírtáblával egy tagot képeztek. Ez utóbbi esetben úgy is találjuk az oroszlánokat, hogy testüknek csak a szemközt forduló részét látjuk. Ilyenek mind a rajnavidéki sírköveken, Flavoleius (Mainz),¹¹ Firmus (Bonn),¹² Dolanus (Wiesbaden),¹³ Annaius (Kreuznach)¹⁴ sírtábláin,

¹ Bonner Jahrb. Heft 108/9 (1902). Römische Grabsteine aus Köln. Taf. I, 10.

² Hampel, Intercisa, 30. és 31. ábrák.

³ Arch. Epigr. Mitth. XIII (1890) S. 24.

⁴ V. ö. Arch. Epigr. Mitth. IV, S. 116.

⁵ U. o. VIII, S. 36—37.

⁶ Képet lásd Beöthy, A művészetek története I. kötetében, 676. ábra.

⁷ Römer-Desjardins, a N. Múzeum feliratos emlékei, XXXIII. tábla 209.

⁸ Conze, Röm. Bildwerke, Taf. V és S. 64, hol a szerző a jegyzetben az Ausztriából még előtte ismert analógiákat felsorolja.

⁹ Arch. Ért. 1891. 114. l.

¹⁰ Rev. Arch. N. S. 1853 pl. VIII.

¹¹ Koëpp, Die Römer in Deutschland S. 124.

¹² Lehner, Das Provinzialmuseum in Bonn. Abbildungen I. Taf. VI, 3.

¹³ Koëpp, u. o. S. 126.

¹⁴ Bonn. Jahrb. 77, Taf. II, 1.

továbbá egy britanniain (Ny-Carlsburg).¹ Ellenben oldalt fekszenek az alsólendvai táblán, a pettaui Prangeren.

A külön darabokból álló emlékeken az oroslánoknak oldalról való ábrázolása a rendes, sőt az is tipikusnak látszik, hogy az oroslán farka annak hátsó lábán átcsavarodik, mert nemcsak a mi darabjainkon van így, hanem az egyik mitroviczain is.²

Hogy mindig két oroslán van, az nyilván csak a symmetria követelménye volt, a melylyel rendszerint számoltak a diszítésben. Kérdés azonban, vajjon pusztán decoratív szerepök volt-e ezen oroslánoknak? Idővel bizonyára már csak mint hagyományos motívumokat használták, de eredetileg mélyebb jelentésűeknek kellett lenni. Klinkenberg szerint az oroslán a mindent elnyelő Orcus (alvilág) képe s azok az oroslánok, melyek karmaik között más állatfejeket tartanak (nálunk is vannak ilyen képek: a tatai sírkövön például kosfők vannak az oroslánok karmai között,³ ép úgy egy steierországi sírkövön),⁴ Phoeniciából származtak hozzánk.⁵ De azt hiszem, ép úgy tekinthetjük Jos. Kleinnel elijesztőképeknek (*apotropaia*) a sírok és síremlékek védelmére,⁶ minők a Medusafejek is s akkor természetes, hogy rendszeren szembe néznek, sőt mint a kölni sírkövön, ugrásra készek. Nagyon érthető tehát, hogy akkor is, mikor oldalt fekvő oroslánok ábrázolva, fejükkel szembe fordulnak, mint azt például az alsólendvai s az idézett mitroviczai köveken látjuk. A most bemutatott aquincumi példányon s jórészt a pettaui Prangeren is az oroslánok kifelé néznek, a mi már annak jele, hogy a kőfaragó egyszerűen decoratív elemek gyanánt kezelte.

A két oroslán hátsó részei között — mint mind a két aquincumi emléken látjuk — egy emberi fej fordul elő. Az egyik Juppiter, a másik Pan feje, rendszeren egy széles szakállas férfifej (így az alsólendvain, a Prangeren, az ismételten idézett mitroviczai, a Muchar által publicált⁷ sírköveken), de lehet az Icarus⁸ is, vagy egy syren,⁹ vagy egy sphinx,¹⁰ sőt egy pamlagon ülő házaspár,¹¹ Annaius sírkövén (Kreuznach) plane egy harmadik orosz-

¹ Altmann, Die röm. Grabaltäre, S. 206. Fig. 163.

² Reinach, Repertoire de la statuaire, II p. 722. 4.

³ Arch. Epigr. Mitth. I. S. 160.

⁴ Muchar, Steiermark I, Taf. XVII. 3.

⁵ Bonn. Jahrb. 108/9 (1902) S. 116. Hampel (Intercisa, Arch. Ért. 1906. 256. l.) szerint a dunapentelei oroslánpár «fogalmat adhat a sírőrző állatok, mint az orcus képviselői mikép teljesítették hivatásukat.»

⁶ U. o. 1884. S. 35.

⁷ Steiermark I, XVII, 8.

⁸ Gonoviczból, Muchar I. IV. 7.

⁹ A bonni Firmus sírkövén, Lehner id. h.

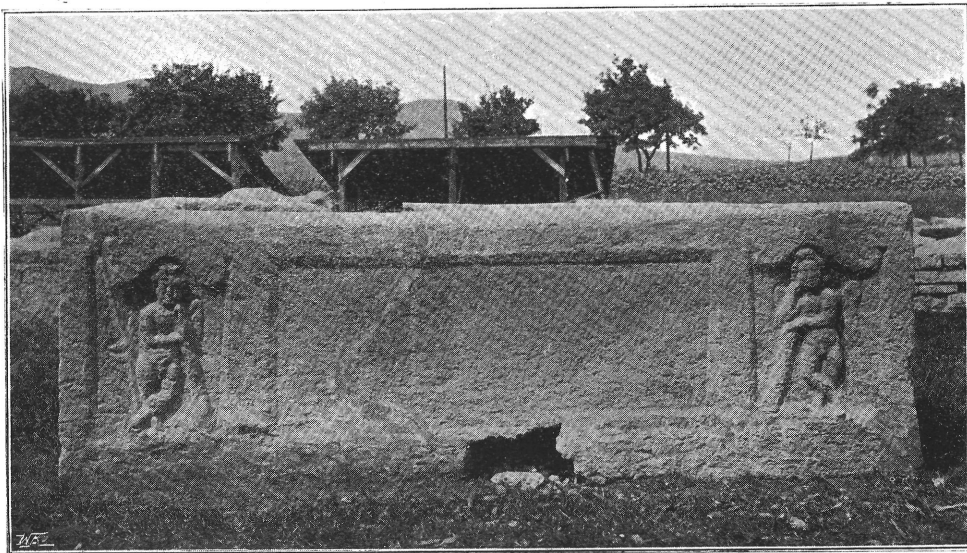
¹⁰ A kölni oroslánpár között, Bonn. Jahrb. 1902. Taf. I, 10.

¹¹ Az Algiriában, a régi Auzia helyén talált kövön. Revue Arch. N. S. 1853 pl. VIII.

lán.¹ Arra is van eset, de ez csak az egy tagból faragott sírköveken fordul elő, hogy a közepén semmi sincs, pld. Dolanus idézett sírkövén. A marosnémeti sírkápolnán egy fenyőtoboz emelkedik az oromzat közepén.

A hol a két fekvő oroslán hátsó részei összeérnek, a csoportozat közepén a férfifej vagy egyéb figurális ábrázolás nyilván csak azért van, mert a compositio úgy kívánta. Ezért rendszerint magában az emberi fej sem volt elegendő, hanem az még egy talapzatot tartott, melybe egy fenyőtobozt lehetett beilleszteni. Az aquincumi emléken ez kétségtelen s a mitroviczain is így kellett lenni, mert ott is a fej még egy csaplyukkal ellátott talapzatot tart, hasonlóképp a Prangeren is van ilyesvalami, de az annyira sérült, hogy Conze² semmi értelmét nem tudja adni. Az ki van zárva, hogy az aquincumi kövön ez a talapzat (Aufsatz) *modius* lehetne.

33. Kősarkophág fedél nélkül. A láda hossza 247, magassága 80, szélessége 115 cm. Találtatott Zdeborszky Viktor úrnak a Szemlőhegyen

Pusztaszeri-út 16 sz. alatt épült villája mellett 1906 tavasszal földforgatásnál. Közeléből való a 20 sz. alatt ismertetett női szobor. A fedelét apró darabokra összetörték a munkások, a sirláda is darabokra vált szét, mikor a két méternyi mélységből kiemeltük, de legalább úgy a hogy mégis sikerült összeállítani.

¹ Bonn. Jahrb. 77, Taf. II, 1.

² Römische Bildwerke II. S. 64.

A sírláda egyik hosszú oldallapján a bemélyített hosszúkás mező a feliratnak volt szánva, melynek bevésése azonban elmaradt. Két oldalán külön keretbe foglalva egy-egy szárnyas genius áll. Felettük a keret a késő provinciális műízlésre jellemző barokk kiképzést mutatja. A két genius egymásnak pendantja. Mindegyik szembe fordul, fejükön csomóba kötött hajjal s keresztbe rakott lábakkal áll előttünk, kezeik tartása is azonos, csak hogy mindegyik a lefelé fordított fáklyát befelé tartja s ehhez képest a jobboldalinál a bal kéz, a balfelőlínél a jobb kéz pihen a fáklya felső végén s amannál a jobb kar, emennél a bal a fáklya végére könyökölve támasztja a fejet.

Ezek a fáklyatartó geniusok egészen a sírkövek és sarkophágok rendes dekorációjához tartoztak. De többnyire egészen hétköznapi faragványok, nem olyanok, minők az 5. szám alatt bemutatott geniusok.

Ez a tipikus ábrázolás a szárnyas Erosból fejlődött ki a classicus kor utáni időben s különösen a rómaiaknál lett a hallálal bekövetkezett alvás symboluma (Éros funèbre). Némi eltérést csak annyiban látunk ezen nagyon gyakori ábrázolásoknál, hogy nem mindig a fáklya végén könyökölő kézre borul a fej, míg a másik kéz a fáklya végét fogja, mint azt ezen 33 szám alatt publicált sarkophágon látjuk, hanem a fáklya a hónalj alá is érhet föl s a kéz, melynek oldalán a fáklya van, le van eresztve¹ s ez esetben ez a kéz tarthat egy koszorút, melyen a fáklya keresztül megy.² De van eset, hogy a leeresztett kéz egyszerűen fogja a fáklya végét.³ A vállon, mely felé a fej hajlik, ilyenkor az átellenes kéz nyugszik.

34. Egy sarkophág alsó, jobboldali sarka. Hossza 75, magassága 40,

mélysége 40 cm. Csücsdes Albert a Csúcs-hegy alján a szőlőkben találta 1906-ban.

Elül, a közepét elfoglaló feliratos mező keretbe volt foglalva, melyből fenmaradt az alsó egyenes szár egy kis darabja s oldalából az alsó kigömbölyödő rész. A két ol-

¹ Römer-Desjardins, A n. múzeum római feliratos emlékei, XXXI. t. 191.

² U. o. XIII. t. 87., XXIV. t. 142.

³ U. o. XXVIII. t. 157.

dalon e szerint a keretnek az ismert barokkszerű kanyarulatokkal ellátott formája volt. A feliratból csak az egyik alsó sor következő utolsó betűi VIVS s ezek is csonkán maradtak fenn. A felirat körül a keretet mind a négy oldalon síma sávok szegélyezték, ezeknél magasabban álltak elő az előlap két végén kifaragott fülkék síma pálczatagszerű keretei és alapjuk. Csak a jobboldali maradt fenn s az is csonkán. Benne egy szárnyas genius két lábát látjuk, s az égő végével a földet érintő fáklya végét. A jobb láb előre lép, míg a bal hátrább áll. A fáklya ez esetben is, mint mindig, befelé van.

35. Négyzetű kőlap egy sírkápolna tetejéről. Hossza 118, szélessége 143, vastagsága 20 cm. Találta Seif Mihály 1902-ben a Csúcs-hegy alján

fekvő földjén. A lelhely környékén utána ásattam, hogy esetleg a kápolna még egyik-másik részét megtaláljuk, de eredmény nélkül, a szomszéd földön a szőlő miatt nem lehetett kutatni.

E kőlap a kápolna mennyezetéül szolgálván, lefelé fordított lapjának szembe és a két oldal felé néző szélei párkányszerű tagozást mutatnak, míg a hátrafelé eső negyediket csak rézsutosan lefaragták. Négy sarkát oszlopok, illetve pillérek tarthatták, mint az a sarkokban látható négyzetű lyukakból kitűnik, melyekben az ezek tetejéből kiálló csapok eresztve voltak. Az egyikben fenmaradtak az ólmozás nyomai. A kőlap közepén egy 55 cm átmérőjű

medaillonba foglalt férfiarcz van kifaragva, mely a mennyezetről a szemben belépőre letekintett. A homlokra reáboruló haját, tovább bajuszt és körszakált visel. Szemei szabályosak, ép úgy mint az orr és a száj. A kidolgozás azonban oly sablonos, hogy közelebbről meg nem határozhatjuk, kit akar ábrázolni. A mennyiben istenségre gondolnánk, egyaránt lehet Juppiter, Neptun, Pluto s más e fajta isten, kiket szakálosan és bajusszal szoktak ábrázolni. De nincs semmi ok, hogy ezen fejben valamely istenség képmását keressük. Egyszerűen decoratív szerepe volt. Hogy a mennyezet ne legyen egy sima felület, közepére egy szakálas emberi fejet faragtak, de ép úgy faraghattak volna mást is.

A kölemez felső lapján is vannak a sarkokban csaplyukak, mindegyik egy-egy oldalcsatornával ellátva, melyen át az ólmot öntötték. Ezekbe lehetnek a sarokdiszitmények illetve.

36. Csonka kőpillér. Magassága, mielőtt egyenetlen alját lefaragtuk, 105 cm volt, szélessége 54, vastagsága 25 cm. Azon sok kőemlékkel együtt került az aquincumi múzeumba, melyek az eskütéri hídfő alapozásánál egy kerek bástyafalból kerültek napfényre.

Egyik széles oldallapja négyszögű keretekbe foglalt mezőkre volt osztva. A fenmaradt keret közepét egy oroszlánfejes ajtókopogtató díszíti, a minővel a rómaiak valóban az ajtószárnyakat szerették ellátni.

37. Csonka, két részre tört kölemez. Magassága 80, szélessége 45, vastagsága 14 cm. Ez is Pestről, az Erzsébet-híd építésénél napfényre került bástyatoronyból való.

Rajta egy keretbe foglalt, minden bizonytalansággal hosszúkás négyszögű mezőnek baloldali részét látjuk, a feliratot azonban, melynek e mezőben helyet kellett foglalni, úgy látszik, nem vésték be. Oldalából egy háromszögalakra bekerített mező, az ú. n. *ansa* áll ki, közepén egy ötszirmú virággal, minőket — egyet-egyét — kívül a keretek közé eső sarkokban is kifaragtak.

Baloldali keskeny oldalán alul egy tagozott gerendázat (*epistylon*) fut, mely szerint ezen táblának az épület sarkáig kellett érnie, és ha, mivel a felirat hiányzik, nem is használták fel e célra, annyi bizonyos legalább,

hogy csak egy ilyen helyre lehetett szánva. Különben a feliratot utólag is lehetett bevésni, a mi azonban elmaradt.

38. Csonka márványszobrocska, négy lábú állat (bika?) törzse; feje, két első lába s egész hátsó teste hiányzik. Hossza 9,5 cm.

39. Egy kisebbfajta kőszobor jobb kézfeje; markában egy csonka tárgyat tart, melynek hüvelyk és mutató ujjai között kilátszó része egy irattekercs végéhez hasonlít. Hossza 6,5 cm.

40. Egy kéz hüvelykujja mészkőből, a természetesnél körülbelül kétszer nagyobb, merev, természetellenes alakú, a túlhegyes körmöt s a ránczokat az ízület felett éles, szabályos bemetszések jelzik. Hossza 8,5 cm.

Ezen 38—40 számú leletek a papföldi ásatások különböző pontjain láttak napvilágot.

41. Sphinx-szobor mészkőből, lábai le vannak törve. Magassága 49 cm, szélessége 20 cm, vastagsága 22 cm. Az ú. n. Homokos-dűlőben 1895-ben találták, az esztergomi vasútvonalhoz tartozó óbudai szárnyvonal építése alkalmával.

Az oroszlántestben ülő női fej kétfelé fésült hajat visel, mely elül hosszú fürtökben lelóg. Vállaiból fölfelé álló szárnyak nőnek ki. Fején egy csonka kúp alakú capitellum tart. Alighanem asztallábbal van dolgunk, melynek szemben néző oldalát díszítette a sphinx.

A sphinx a római iparművészetnek egyik legkedveltebb motívuma volt s különösen az asztallábak díszítésére használták föl a legnagyobb előszeretettel.

42. Négyzetű kőlemez. Magassága 45, szélessége 39, vastagsága 20 cm. Az 1900-ik évi ásatásoknál, a vasúti töltés mentén fekvő romokból került napfényre.

Egyik keskeny oldalán magas reliefben egy szemben álló oroszlán van kifaragva. Egyszerű, sablonos munka, de hát csak arra való volt, hogy egy székláb díszítéséül szolgáljon.

Mindig kettő kellett, hogy egy széknek vagy padnak ülőlapját tartsa.

Ez már a második darab, melyet a papföldi ásatások alkalmával találtunk, de nem tartoznak össze.

A másikat a Budapest Régiségei I. kötetében a 165. lapon (50. ábra) ismertettem.

AZ AQUINCUMI MUZEUM
TERRA SIGILLATA DARABJAI

LEIRJA

Dr FINÁLY GÁBOR

Felolvasatott a Régészeti és Embertani Társulat 1904 január havi ülésén.

Az antik civilizáció megismerésében kétségkívül legvonzóbb az antik házi élet részleteinek kutatása. Az intézmények, a vallási, az erkölcsi élet a maitól oly távol állanak, hogy mihelyt a részletekkel kezdünk foglalkozni, a látszólag legegyszerűbb dolgoknál is sokszor csak nagy kerülővel juthatunk oly magyarázathoz, a mely a valószínűség látszatával bír, míg a ház berendezése, a mindennapi élet, a mennyiben kézzel megfogható emlékei maradtak, sokkal közelebb áll hozzánk. Hiszen az ókori állam, az Istenről való hit, az államról és az Istenről való felfogásunktól teljesen távol áll, de a mindennapi életünk nem változott lényegesen, ép úgy eszünk, iszunk, alszunk és dolgozunk mindennap, mint az ókori ember.

Szándékosan tettem első helyre az evést és az ivást, mert a címben jelölt edények a Krisztus születése előtti első évszázadtól, mintegy 400 éven át foglalták el a mi porcellánból és üvegből készülő asztali edényeink helyét, és ha ma lehet megítélni az emberek vagyoni helyzetét és izlését, t. i. műízlését, az asztali készletek finomsága és művészi kivitele szerint, az antik iparművészet e termékeiből hasonló következtetésekkel szabad megpróbálkoznunk.

Azonban ha egy római provinciabeli városnak leleteit akarjuk e szempontból megismerni, tekintetbe kell vennünk azt a körülményt, hogy a Földközi tenger egész partvidékét elfoglaló római világbirodalom *egy* ország volt, a melynek lakói egymással sűrű érintkezésben éltek ugyan, de a műveltség és a műízlés otthonának a római császárság minden polgára az anyavárost, a császárok székhelyét tartotta és az ottani divatot ép úgy igyekezett követni, a hogy ma követjük Páris, London, Berlin s talán még inkább Wien példáját, s a hogy kellene Budapestét követnünk, ha észre tudnók venni azt is, a mi Budapesten jó, nem csak azt, a mi rossz.

Szóval vizsgálódásainkkal Rómából kell kiindulnunk, és a mennyiben a római Aquincum története a Kr. u. 1. évszázaddal kezdődik, Róma ízlésének ez időbeli állapotával kell, főbb vonásaiban legalább, megismerkednünk.

Augustus és utódai udvarának fényűzése jelzi ez időben a műízlés legmagasabb fokát, ezzel némi hanyatlást is jelentvén a köztársasági időszak végén volt állapotokhoz képest, a mikor a dúsgazdagok korlátlanul verse-

nyezhettek egymással. Most már a császár elsősege érvényesül a fényűzésben is, különösen akkor, a mikor a zsarnok uralkodó erőszakkal is elpusztít mindenkit, a ki anyagi és szellemi erejét nem rendeli feltétlenül alája az ő császári lényének.

Hans Dragendorff a terra sigillata edények legnevezetesebb csoportjáról, az arretiumi (Arezzo) edényekről írt becses tanulmányában (Die arretinischen Vasen und ihr Verhältnis zur augusteischen Kunst, Bonner Jahrbücher, 103, 87—109. l.) a kő- és érczmlékek diszítéseivel hasonlítja össze a cserépedények diszítéseit. A római művészetnek Augustus korából keltezhető egyik legnevezetesebb emlékét, az Ara Pacis Augustæ-t veszi előbb elé, mint az edénydiszítés mintáival egy példakép után induló műtárgyat. Az oltárt körülvevő fal domborműveinek stilizált acanthus lombozata, az egyik virágkehely tetején tolláskodó kiterjesztett szárnyú hattyú bár csak diszítésül szolgál, nem pedig ábrázolásul, a részleteiben, még az egyes tollak részleteiben is, a természetet utánozza. Magának az oltárnak áldozati menetet és áldozati jelenetet ábrázoló képei, az ember- és állatalakok, a ruhák, sőt a háttérben ábrázolt fa is természetűséggel, a legapróbb részletekig ki vannak dolgozva. De különösen jellemző e természetutánzásra az a gyümölcsfüzér, a mely a domborműves márványlapok hátsó lapját diszíti. Minden egyes levél, minden egyes gyümölcs növénytani ábrának is beválik, oly pontos, hogy feltétlen biztossággal lehet meghatározni; azok a bikakoponyák, melyeknek szarvaira vannak felaggatva e füzérek, anatomiailag kifogástalanok.

Ugyanez, a természet aprólékos utánzása tűnik fel néhány hildesheimi ezüstcsészén, valamint a boscorealei ezüstedényeken.

Az arretiumi cserépedények diszítése e kő- és érczművek diszítéseit utánozza, hajszálig menő természetutánzással. De, a mint főleg Pompeji terra sigillata leletei bizonyítják, már a Kr. utáni első évszáz második felében az iparművészetnek ez ága hanyatlásnak indult Italiában. A mindennapi használatra a gazdagabbak, úgy látszik nemes érczedényeket vettek, a szegényebb osztály pedig nem bírta volna a finomabb cserépedényt megfizetni, úgy, hogy ez időtáiban a fazekasművészetnek a provinciákba kellett húzódnia, a hol már a császári udvar fényűzése távolabb esett s a hol ennél fogva a vagyonosabb osztály is egyszerűbb életmódot folytatott.

Tényleg Aquincumban érczedény nagyon kevés került elé az ásatások folyamán. Mindamellett ez a körülmény nem bizonyít sokat. Hiszen Aquincum pusztulása lassú, történelmi folyamat volt, nem olyan, mint Pompejié, máról holnapra, hanem a lakói elköltöztek, elhaltak, s a becses ércztárgyikat, ha voltak, elhordták akár ők, akár a romnak induló város fosztogatói.

A cserépedények használatának inkább kézzelfogható bizonyága az a sok eltört edény, a melynek töredékei az aquincumi múzeumot díszítik s a melyeknek töredékekben máris gazdag gyűjteménye mindinkább gyarapodik olyan darabokkal is, a melyek töredékeikből egészsze állíthatók össze, tehát használat közben, a házban törtek össze.

Emez edények vizsgálásánál tehát abból a szempontból kell kiindulnunk, hogy a művészeti középponttól távol élő közönség ízlése nyilvánul díszítésükben, és a provinciabeli jómód a minőségükben. Ma *terra sigillata* néven szokás mind e finomabb edényeket nevezni, a melyek finom, nagyon egyenletesek átglyúrt vörös földből készültek, igen keményre vannak kiégetve, úgy hogy külsejük ma is egyenletesen fénylő, tapintásuk sima, finom. Külsejük színe nem máztól ered, chemiai elemzés szerint a cserép felülete és belseje között alig 1—2%-ra menő különbség van az anyag magnesia, kali és natron tartalmában (Dragendorff, Bonner Jahrbücher 96—97, 20. l.). Készítésük helye a Kr. utáni időkben már nem Italia, hanem a római provinciák; Germaniában ismeretes a rheinzaberni és westerndorfi műhely, de Dragendorff (Bonner Jahrb. 96—97, 83 és 105 skk. ll.) észleletei szerint Galliában virágzott leginkább a fazekasipar e neme. Pannoniában eddigelé oly római fazekasműhely, a melyben *terra sigillata* edény készült volna, nem ismeretes, azonban a *terra sigillata* utánzó edényekről már a priori feltehetjük, hogy nem hozták messziről. A fentebb leírt minőségű, mondjuk *valódi terra sigillata* edények mellett ugyanis sok oly edény és töredék fordul elé, a mely külső színével, alakjával és díszítésével utánozza a valódit, de anyaga szemcsés, kis kvarczkavicsok vannak benne és sárgás színű, külső vörös színét pedig máz adja meg, a mely a földben állás alatt gyakran levált a cserépről, a hol pedig lekopott, az anyag sárgás színe látszik, holott a valódiaknál az érintetlenül ép felület és a használat közben lekopottnak látszó felület színe között semmi különbség nem látható. Ily durva, mondjuk *hamis terra sigillata* töredéken olvastam . . . { QVINC bélyeget (l. a 12. sz. alatt), a melyet AQVINC-ra kiegészítve, azt következtethetem belőle joggal, hogy ily rosszabb minőségű *terra sigillata* itt, Aquincumban is készültek.

Az edények alakját és kivitelét tekintve két csoportba osztályozhatjuk őket, és pedig 1. sima felületű, belül, a fenék közepén rendszeren a fazekas nevét mutató bélyeggel megjelölt edények, 2. külsejükön domborművel díszített edények, a fazekas nevét mutató bélyeg kívül van az edényre alkalmazva, vagy hiányzik.

A sima edényekre nézve az aquincumi leletek keveset nyújtanak; ép köztük alig van, úgy hogy alakjuk szerint csoportosítani most még nem

lehet. Csak a fazekas névjelzéseket mutató fenékrészek összerendezése mutatkozik ez idő szerint érdemes munkának. E bélyegeket a 2. csoportbeliekkel egy sorozatba foglaltam össze, betűrend során, az esetleges rövidítést mindenütt kiegészítve (l. a táblázatot az értekezés végén). Érdekes, hogy a felsorolt nevek között mind a kétféle edényen csak a Laxtuci(us) [Függ. 70, 71. sz.], Stabilis [u. o. 149a), b) sz.], Triupi(us) [u. o. 158, 159. sz.] és talán a Comitialis [u. o. 41. sz.] neve fordul elő, de ezek közt is azonos bélyegnek csak a Stabilisé látszik. Schuermans alább idézett művében a bélyegek ily szempontból nincsenek csoportosítva, sem a Corpus Inscriptionumban.

A tulajdonnevekben előforduló rövidítéseken kívül a következő rövidítések fordulnak elő: a) a készítő neve után *M* és *MA = manu*, pl. 4. sz. Aestivi manu, Aestivus kezével; b) *F*, *FE* és *FEC* (= a 122. sz. bélyegnél egészen kiírva:) *FECIT*, pl. 6. sz. Agilis fecit, Agilis csinálta; c) a műhely tulajdonosának neve után *OF*, *OFF = officina*, pl. 51. sz. Fausti officina, Faustus műhelye; a 136. bélyegen úgy látszik *OFFI* rövidítés helyett *OFIF* áll. Különös rövidítés a 128. bélyegé: *RVFINI FAT*, e *fat . . .* a facio ige valamelyik alakját jelentheti, ha nem íráshiba *FAB* helyett, a mikor (talán némelyik *F* rövidítéssel együtt) *fabrica*-nak (= műhely) volna kiegészítendő, és a 163. számúé, a hol a név után *FEI* olvasható, nem *FEC*, talán *FEL(iciter)* helyett. A bélyeg olvasása után M. H. Schuermans (Sigles Figulins, Bruxelles, 1867, rövidítve *Sch.*) gyűjteményének számait és az ott említett lelőhelyeket idézem, a mennyiben az illető bélyeg nála meg van, és a Corpus Inscriptionum Latinarum III. kötetéét, az Aquincumból már kiadott bélyegekre nézve. Ebből kitűnik, hogy az 1902-ben lelt 7., 17., 60., 112., 129. és 141. sz. bélyegeken kívül, még igen sok új, eddig Aquincumból ismeretlen bélyeg gyűlt össze az ásatások folyamán a múzeumban.

A 208. számtól kezdve nem bélyegeket, hanem karczolatokat vagy másféle betűket gyűjtöttem össze. Köztük feltűnő és érdekes a 214. számú, a mely egészben betöltötte egy csésze fenekét. Hogy kiegészítése helyes-e, kérdésnek marad.

A bélyegeken olvasható nevek a következők:

Aestivus (Sch. 104—109. Britanniából és Galliából).

Aeternus (Sch. 110—112. Brit. és Gall.).

Agilis (Sch. 137—138. Brit., Gall. és Germaniából).

Agisilus (Sch. 144. Germ.).

Andegenus (Andeginus) (Sch. *nincs*).

Annios (Sch. 341. 342. Noricumból).

Apolau(cus ?) (Sch. 389: Apolaucir...; Brit.).

Aquincum (Aquincensis ?) (Sch. *nincs*).

Aricantius (...tus) (Sch. *nincs*).

Attius (Sch. 614. 615. Germ. Gall.).

- Atlo* (Sch. 616. 617. Germ. Gall.).
Attro (?) (Sch. *nincs*).
Aventinus (Sch. 641. Brit. Germ.).
Augustinus (Sch. 661. 662. Brit. Germ.).
Aulus (Sch. 693. Gall.).
Aurelius (Sch. 705—706. Germ. Gall.).
Banasius (?) (Sch. *nincs*).
Belsus (Sch. 787. 788. Germ. Gall.).
Blattonus (Sch. 797. Germ.).
Burdo (Sch. 902—94. Gall. Brit.).
Burdus (Sch. 900: Burd.; Gall.).
Camulinus (Sch. 1028. Germ.).
Catull(inus) (Sch. 1173. Germ.).
Caupinra (?) (Sch. 1189. Caupi..., Brit.).
Cautus (Sch. 1194. Gall.).
Cinges (Sch. 1375. Germ.).
Cinnamus (Sch. 1378—1383. Gall. Germ.).
Cippus (Sch. *nincs*).
Clemens (Sch. 1443. Germ. Gall. Brit.).
Coccellus (Sch. 1498. 1499. Gall. Brit.).
Comitialis (Sch. 1539—1546. Germ. Gall. Brit.).
Comunis (Sch. 1561—1563. Germ. Gall.).
Cond(arinus?) (Sch. 1571. Germ.).
Cottalus (Sch. 1661—1663. Germ. Gall. Noricum).
Cri... [Crispinus? Crispus? Criciro?].
Cu... [Cucalus? Cuxus?].
Datius (Sch. *nincs*).
Divicatus (Sch. 1934—1936. Gall. Brit.).
Doccalus (Sch. 1956—1961. Gall. Germ.).
Dubitatus (Sch. 2032—2034. Germ. Brit.).
Faustus (Sch. 2176—2179. Brit. Gall. Germ. és Italiában).
Fidelis (Sch. 2229. 2230. Germ.).
Firmanus (Sch. 2241—2243. Gall. Noricum).
Firm(us?) (Sch. Firm.-mel kezdődő 2240—2258. Gall. Germ. Brit.).
Geminus (Sch. 2384—2388. Gall. Germ. Brit.).
Gena... (Sch. *nincs*).
Genitor (Sch. 2294—2297. Gall. Brit.).
Joventius (Sch. *nincs*).
Julianus (Sch. 2793—2801. Gall. Germ.).
Juvenis (Sch. 2868—2870. Germ.).
Lallus (Sch. 2897. Germ.).
Latinianus (Sch. 2911. 2912. Germ. Brit.).
Launio, Laun(i)us (Sch. *nincs*).
Laxtuci(u)s (Sch. 2920—2922. Gall. Germ.).
Libertinus (Sch. *nincs*).
Lillus (Sch. 2983. Germ.).
Maceratus (Sch. 3144. Brit.).
Macrinus (Sch. 3156—3162. Gall. Germ. Brit.).
Mamm(i)us (Sch. *nincs*).
Mammilianus (Sch. 3221. Germ.).
Maritumus (Sch. 3318. Gall.).
Martianus (Sch. 3352. Gall.).
Materninus (Sch. 3416—3418. Brit.).
Maternus (Sch. 3419—3421. Gall. Germ. Noricum).
Melaus (Sch. *nincs*).
Melausus (Sch. 3492. 3493. Germ.).
Mercussa (Sch. *nincs*; 3545. Mercusso, Brit.).
Minaitta? Minutia? (Sch. *nincs*).
Moscus (Sch. *nincs*).
Mox(i)us (Sch. Moxius és Moxsius; 3718—3722. Gall. Germ.).
Muscarat(ius?) (Sch. *nincs*).
Otinia(nus?) (Sch. *nincs*; 5457: Otinui; Brit.).
Paterclinus (Sch. 4154—4157. Gall. Brit.).
Paternus (Sch. 4177—4179. Gall. Noricum).
Paulus (Sch. 4245. Gall.; Paullus 4230—4235. Gall. Germ.).
Pervincus (Sch. 4297. Gall. Germ.).
Primitivos (Sch. 4441. 4442. Gall. Vindelicia).
Primulus (Sch. 4449—4453. Gall. Brit.).
Priscinus (Sch. 4472—4474. Gall. Brit.).
Priscus (Sch. 4476. 4477. Gall.).
Privatus (Sch. 4482. Brit.; Priva 4481. Gall.).
Procliu(i)s (Sch. *nincs*).
Prop... (Sch. *nincs*).
Provincialis (Sch. 4499. Germ. Noricum).
Quartinus (Sch. *nincs*).
Quartus (Sch. 4560—4563. Germ. Brit. Gall.).
Quintus (Sch. 4582—4584. Germ. Gall.).
Rauracus (Sch. *nincs*).

- Reditus* (Sch. 4620. 4621. Gall. Brit.).
Regalis (Sch. 4624—4626. Gall. Brit. Germ.).
Reginus (Sch. 4629—4638. Gall. Germ. Brit.).
Restutus (Sch. *nincs*).
R(i)munat(ius?) (Sch. *nincs*).
Ritu... (Sch. *Ritunus*, *Ritus* 4700—4702. Germ.).
Rufianus (Sch. *nincs*).
Rufinus (Sch. 4767—4780. Gall. Germ. Brit.).
Sabinus (Sch. 4828. 4829. 4834—4838. Brit. Gall. Germ.).
Saciro (Sch. 4858. 4859. Germ. Gall.).
Sacrotio (Sch. *Sacroti* m 4882. és *Sacroti* ms 4883. Brit.).
Sanicus (Sch. *nincs*).
Satinus (Sch. 4949. Gall.).
Saxamus (Sch. *nincs*).
Secundus (Sch. 5043—5049. Germ. Gall. Brit.).
Sedatus (Sch. 5064—5066. Germ. Gall. Brit.).
Severianus (Sch. 5172—5175. Brit. Germ. Gall.).
Severus (Sch. 5162—5171. 5180—5184. Gall. Brit. Germ.).
Silvanus (Sch. 5231—5238. Germ. Gall. Brit.).
Sollemnis (Sch. 5283. Germ.).
Sollo (Sch. 5284. Roma).
Stabilis (Sch. 5296 : *Stabili...*; Arezzo).
Statutus (Sch. 5301. Germ.).
Suara (Sch. 5315. Germ. Gall.).
Suobnillus (Sch. 5349. Germ.).
Suro... (Sch. *nincs*).
Tauricus (Sch. 5391. 5392. Germ. Brit.).
Titlius (Sch. 5476. Gall. Brit.).
Titur(o, -(i)us?) (Sch. 5483 : *Tituri* m; Brit. 5484 : *Tituronis*; Gall. Brit.).
Tocinus (Sch. 5497. Germ.).
Triup(i)us (Sch. *nincs*).
Vagirus (Sch. *nincs*).
Venicarus (Sch. 5621—5623. Germ. Gall. Brit.).
Verus (Sch. 5666—5671. Gall. Germ.).
Vestalis (Sch. *nincs*).
Victor (Sch. 5720. 5722—5724. Gall. Germ.).
Victorinus (Sch. 5726—5731. Gall. Germ. Brit.).
Ursinus (Sch. 5940. Germ.).

A nevek közt feltűnő a már említett A]QVINC(um? ensis?) szó, a melyet másra, mint Aquincum helynévre kiegészíteni és magyarázni aligha lehet. A többi név személynév, a névsorban melléjük írt előfordulások szerint Andegenus, Aricant(i)us, Attro(?), Banasius(?), Cippus, Datus, Joventius, Launio (Launius?), Libertinus, Mamm(i)us, Melaus, Mercussa, Minaitta(?), Moscus, Muscarat(ius?), Otinia(nus?), Procliu(i)s, Quartinus, Rauracus, Restutus, R(i)munat(ius?), Rufianus, Sanicus, Saxamus, Triup(i)us, Vagirus és Vestalis, meg Gena..., Prop... és Suro... töredékek Schuermansnál hiányzanak. A Corpus III. kötetében a Pannoniából gyűjtött bélyegeken nem fordul elé *Aestivus*, *Agisilos*, *Annius*, *Aquinc.*, *Aricant(i)us*, *Atlius*, *Attro* (?), *Aventinus*, *Aulus*, *Aurelius*, *Banasius* (?), *Camulinus*, *Catull(inus?)*, *Caupinra* (?), *Cautus*, *Comunis*, *Cond(arinus?)*, *Cottalus*, *Divicatus*, *Gena...*, *Genitor*, *Launio*, *Libertinus*, *Maceratus*, *Mammilianus*, *Maritumus*, *Martianus*, *Mercussa* (l. a bélyegek közt, 88. sz. a.), *Minaitta* (?), *Moscus*, *Muscarat(ius)*, *Otinia(nus?)*, *Paternus*, *Pervincus*, *Procliu(i)s*, *Provincialis*, *Quartus*, *Rauracus*, *R(i)munat(ius?)*, *Ritu...*, *Rufianus*, *Sanicus*, *Satinus*, *Silvanus*, *Sollemnis*, *Suro...*, *Triup(i)us*,

Vestalis, *Ursinus*. E nevek közül a dült betűkkel kiemelték a Pannoniával szomszédos *Noricumban* és *Rætiában* sem fordultak elé. E nevek közül a *Datius* és *Rauracus* bizonyára gallus törzsbeli ember neve. *Andegenus* is az Andegavi népnévvel vethető egybe, a többi név közül, eltekintve a kétes olvasásuaktól, a *Melaus*, *Mercussa*, *Sexamus* és *Vagirus* barbár névnek látszanak; hogy ezek is galliai, vagy pannoniai embert jelentenek-e, bajos volna eldönteni.

A Schuermansnál előforduló nevek mellé odairtam az ismeretes lelőhelyek provinciáit, tekintet nélkül arra, hogy az illető név nominativusban vagy genitivusban, *f.*, *m.* vagy *of.* toldással stb. áll-e. Akad ugyan olyan név is, a melynél a bélyeg szövege az eddigi leletek szerint provinciánként határozott különbséget mutat (pl. Sch. 5621. *VENICARV* és 5622. *VENICARVS* Germaniából, 5623. *VENICARVS.F* Britanniából), de az anyag még hiányos arra, hogy e különbségeket pontosan meg lehessen figyelni.

Változatosabb képet tár elénk a terra sigillata edények másik csoportja, a domborművesek. E domborművek magából az edény anyagából vannak formába nyomva, nem külön rátéve a síma falú edényre. A készítő fazekas t. i. a kész mintába forgatta bele agyagját és benne hagyta megszáradni, úgy hogy a száradás közben kissé összehúzódó nyers agyag magától kiesett a formából. Ennél fogva az edény készítése és a forma készítése egymástól időben távoleső foglalkozás; a forma készítése volt tulajdonképpen a fazekas mesteriségének művészi oldala, az edény elkészítése már közönséges kézimunka, úgy hogy míg a síma edényeknél (a melyeknél az edény alakja és finomsága volt becses) a kész edény fenekébe nyomták bele a készítő vagy gazda nevét mutató bélyeget, a domborműves edényeknél e bélyeg a formába volt belenyomva, ezért az edényen fonákul látszik (l. Függ. 24., 25., 26., 34., 36a.), b.), 41., 53a.), 62., 69., 78., 123., 159., 172., 173., 177., 184. sz.). Megtörtént az is, hogy a domborművek között tölti ki a művész neve, már nem fonák, hanem a formában készített fonák benyomatról helyes állású betűkkel, nem bélyeg formájában (Függ. 36c.), 37. sz.). Néha azonban a disztítés felett símán hagyott peremen az 1. csoportbeliekhez hasonló, helyes állású bélyeg van a 2. csoportbeli edények falán (Függ. 32., 35., 90., 140., 143. sz.), ezekben már természetesen nem a forma, hanem az edény készítőjének a nevét kell keresnünk.

A forma készítése, az Aquincumban talált domborműves edények disztítéseit tekintve, tulajdonképpen még sem művészi munka. Az épen maradt csészéken igen jól megfigyelhetjük, hogy az edényen domborúan látszó ábrázolás, a mely tehát a formában honorúan volt belemélyítve, nem művészi

mintázással jött létre, hanem domború formákat nyomtattak bele az agyagformába, és pedig az edény és az idom nagyságához képest körben annyi-szor ismételve, a hány-szor szükséges volt. Az egyik ép csésze (1. ábra) ábrázolása a következő: IMANNIO név felett balra vágató lovas, a ki jobbával dárdát emel egy visszatekintő állat (szarvas?) után, a mely előtt hosszú farkú párducz száguld; ez a jelenet körben négyszer ismétlődik, egyformán, csak

1. ábra.

az állatok háta felett levő palmetták száma változik: (1, 2) + (2, 2) + (3, 2) + (2, 2) számban. Ugyanez edényen a név alatt egy 6 alakból összerakott jelenet ismétlődik négyszer [a) jobb lábával előre felemelkedő, két kézre fogott lándzsával döfő meztelen férfi, jobb lába alatt palmetta, a férfival szemben b) ágaskodó vadkan,

fenneb lábai alatt c) fekvő kis emberi alak, e mögött d) kis párducz lép, felette e) vágató szarvas, f) a vadkan felett kis állat (szarvas?)]] a következő módon:

1)	f)	2)	3)	f)	4)	5)	f)	6)	7)	f)	8)
a)	b)	e)	a)	b)	e)	a)	b)	e)	a)	b)	e)
	c)	d)		c)	d)		e)	d)		e)	d)

A számokkal jelölt hézagokat kitölti: 1) IMANNIO név, 2) 2 palmetta, 3) 2 palmetta, 4) 1 palmetta, 5) = 1), 6) = 2), 7) 3 palmetta, 8) 2 palmetta. Ábránkon közepén az elsőnek jelzett csoport kezdődik, mellette balról a negyedik csoport vége látható.

Emilyen, jeleneteket ábrázolni akaró csoportosításokban még némi primitív műizlést lehet találni, de az ilyen csoportosítás az aquincumi leletekben a szebbek közé tartozik. Ijesztő izléstelenséget mutat, hogy mindjárt a legteljesebb ellentétet mutassam be, a 2. ábra, egy töredék, a mely szerint 6 ismétlődő idommal, 5 körben van telerakva az edény külseje 1) kör: balra futó kis kutya, felette 2) kör: jobbra vágató nagyobb kutya, előtte hátranéző ülő szarvas(?), 3) kör: idomtalan, alig felismerhető, balra fordult

kakas, 4) kör: jobbfelé lépő bika, 5) kör: karikába foglalt madár (r). A mint már e töredék is mutatja, az idomok ismétlődése semmiféle csoportosítást sem mutat, még az üres helyek betöltésére sem figyelt a forma készítője, csak arra, hogy az edény falán alól kisebb, felül nagyobb idomot alkalmazzon, s hogy a domború forma, a melyet a homorú felületbe kellett belenyomnia, nem követte a homorú felszín görbületét, mutatja a bika alakja, a melynek dereka már nem nyomult bele az agyagba.

E diszített edényeket a rajtok levő ábrázolások szerint csoportosítva azt tapasztaljuk, hogy a tisztán levéldíszszel ékesített edények mellett istenségek ábrázolatai, athleta és gladiatorjelenetek mellett főképen vadászjeleneteket és állatalakokat kedveltek, és természetesen helyet nyert a diszítő motívumok közt az obscenitas is, a melyet néhány töredéken Aquincumban is leltek. Ehhez képest négy csoportban fogom összefoglalni a diszítmények leírását, úgymint: I. Istenségek; II. Emberalakok; III. Vadászjelenetek és állatok; IV. állat vagy növényalakokból összeállított diszítések. Megjegyzem azonban, hogy különösen az egyedül előforduló állatalakok és növénymotívumok, mint ornamentális járulékok diszítenek olyan edényeket is, a melyeket a főábrázolás kedvéért az I. vagy II. csoportba kellett sorolnom.

2. ábra.

I. Csoport. Istenségek.

1) *Apollo*, mint meztelen férfialak, ülve látszik, felhúzott bal térdén tartja balkezeiben lantját, felemelt jobbával a lant felé nyúl. *Thronusa* nem mindig kivehető. Mindig magában áll, akár két oszlop közt, akár két kis oszlopon álló boltozat alatt. [3. ábra; a boltozat mellett két kis genius látszik, a balfelőli *lituust*, a jobbfelőli *præfericulumot* tart; a balfelőli alatt egy balra vágató kis párducz vehető ki. 4. ábra; az itt kivehető *thronus* alatt egy kis ökölvívó látszik; balról *Faunus*, jobbról *Minerva*. 5. ábra: Apollótól jobbfelé sorban a következő istenségek: *Hercules*, *Mercurius*, *Diana*, újra *Apollo*, utána egy töredék, de nem a *Hercules* idomából; balfelé *Diana* van csak meg. Ez ábrán igen jól látható az idomok azonos ismétlődése. Előfordul Apolló a lanttal kezében, állva is.

3. ábra.

4. ábra.

2) *Diana* kétféle ábrázolásban fordul elő. Az egyikben (5. és 6. ábra) egyenesen állva előrenyújtott baljában íjat tart; vele szemben ágaskodó szarvas

5. ábra.

áll. A 6. ábrán kétfelől ismétlődve még egy balját feje felé emelő női(?) alak hermaszerű ábrázolása látszik. A másik típus a nyilazó Dianát ábrázolja, magában.

3) *Faunus* a 4. ábrán *Apollo* és *Minerva* társaságában; előfordul még

egy chitonos nőalak, valamint gigas társaságában is, mindig különválasztva oszloppal vagy kandeláberszerű elválasztó vonallal.

4) *Geniusok* különféle helyzetekben és csoportosításokban vannak. Mint *Amort* találjuk nyíllal, szárnyas és szárnyatlan minőségben, *Amor* a balkezeiben talán paterával ábrázolt kis szárnyas alak is a 7. ábrán. Az a hátrafelé lebegő leples, kettős

6. ábra.

7. ábra.

8. ábra.

flótát fujó alak, a melyet a 8. ábra mutat, obscœnus jellege mellett is *Amort* ábrázolja; egy másik töredéken ugyanez az alak látszik, de lepel helyett szárnyakkal. A szárnyas *genius* előfordul még *gigas*, *discosdobó* társaságában, külön mezőben, sőt vadászcenékben is, állat-alakok közé vegyítve.

5) *Gigast* mindig különválasztva találunk, akár kerek, akár szegletes mezőben, a mint bunkójával ütni készül (9. ábra). A mellette levő mezőkben itt delfinek, másutt *geniusok*, *Faunus*, *Hercules* látszik, vagy lovas vitéz (vadász?) társaságában is van (28. ábra).

6) *Herculest* kétféleképen ábrázolják, mint különálló alak, bunkóval, a mely alakban nemcsak az 5. ábra előkelő istenségei közt, hanem *gigas* társaságában is találjuk, sőt, elég különösen, a feje feletti mezőben nyulat mutat a 10. ábra, a melyen a férfi-

9. ábra.

alak vállán átvetett lepelben az oroszlánbőrt vélem felismerni. Igazán társaságban van a 11. ábrában lerajzolt egész csészén, *Minervával*.

7) Mars képének tartom a 12. ábra balfelőli sisakos alakját, Venus és Minerva mellett.

8) Mercurius előfordul sziklán (r, semmiesetre sem széken) ülve (5. ábra) az istenek társaságában: másik typusa az álló, kezében erszényt tartó alak, a mikor a mellette levő mezőkben állatábrázolásokat találunk.

10. ábra.

9) Minerva egyik típusát a 4. ábrán látjuk, ehhez hasonló a másik typus is, a melyen a sisakos, pajzsos istennő mellén az ægist lehet felismerni (11. ábra és a 12. ábrán a jobbfelőli töredékes alak).

10) Neptunus rendes ábrázolása a sziklára fellépő háromágú szigonyos, szakállas alak.

11) Venus capitoliumi szobrára vall a 12. ábra középső alakja, Mars és Minerva között; a fürdőbe lépve leplét lebocsátó, valamint a fürdőből kilépve haját kifacsaró Venust is megtaláljuk.

11. ábra.

12) A 13. ábrán egy összeroskadó bika hátára lépő meztelen férfialakot látunk; a szembeálló férfinak csak alsó fele van meg. Azt hiszem, szabad e jelenetet Mithras tiszteletére vonatkoztatnunk, akkor, mikor a római birodalomnak minden részében elterjedt e cultus s a népszerűség természetes következménye lehetett, hogy az ismert és kedvelt áldozat képe az asztali edényre is rájakerült.

Még egy ábrázolást kell az istenségek közé sorolnunk, egy Priapus-

szerű hermát, a mely a Neptunust mutató töredéken, és még másokon is az elválasztó oszlopok között tölti ki.

12. ábra.

13. ábra.

II. Csoport. Emberalakok.

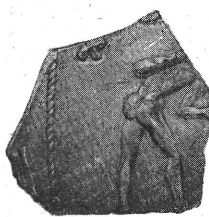
Az e csoportba sorozható ábrázolások túlnyomó nagy része athlétákat és gladiátorokat ábrázol. Sok töredéken csak annyit lehet felismerni, hogy férfit, vagy nőt ábrázolt, de akárhány eléggé ép alaknál is alig lehet kitálcálni, mit akart a készítő ábrázolni. Így a leplét maga elé tartó vagy talán lebocsátó férfialak (14. ábra) talán tánczó ifjat ábrázol, vagy leplét levető

14. ábra.

15. ábra.

16. ábra.

17. ábra.

athlétát, ez utóbbi dolog azonban eléggé szokatlan volna. Futáshoz készülő athlétát ábrázol a 15. ábra, a melynek guggoló férfialakja bele sem fér az edény külsejét tagoló gyöngyszemes léczkeretbe. Birkózó csoport maradványa lehet a 16. ábrán látható töredék, a melyen a birkózó a testéhez hátrahúzott könyökeivel készen áll átkarolni rá rohanó ellenfelét. Ökölvívót mutat a 17. ábra, egyenesen előrenyújtott jobb karral, míg balját hátrahúzta, hogy

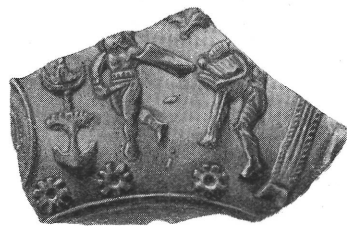
erőteljesebben döfhessen ellenfelére. A 18. ábrán lerajzolt félig guggoló alakban szabad *diszkoszdobót* látunk; az ábrán nem lehet kivenni, mit tart előre emelt jobb kezében, a mint azonban az alak derekának elmosódott volta mutatja, az a felemelt tárgy sem látszik a cserepen oly határozott szélűnek. Az alak mögött látszó kilépő alak

18. ábra.

19. ábra.

20. ábra.

talán futó athlétát ábrázolt. A 19. ábrán látható alak, a balkezében tartott (az ábrán botnak látszó) elmosódott pálmaágról következtetve *győzelmes athlétát* ábrázol.

A *gladiatort* ábrázoló töredékek között legszebb a 20. ábrán lerajzolt párviadal. A balról álló gladiator hátrafelé kinyújtott baljában tartja pajzsát, jobbában az ellenfele felé fordított rövid kardot; ellenfele pajzsát maga elé tartja s kardjával ráütni látszik; a jelenetet jobbról pillér, balfelől horgonyformájú talpra állított kandeláber határolja.

21. ábra.

A következő három ábra főalakjai szintén fegyveres férfit ábrázolnak. A 21. ábrának jobbában kivont rövid kardot tartó, balját a kard hüvelyén nyugtató anyag tartású alakjában legionarius katonát lehetne felismerni, azonban pánczélt vagy ruhát nem lehet rajta kivenni, feje pedig annyira kopott, hogy arc és sisak, ha volt rajta, egy síma felületet mutat csak. A melléktereket jobbról felül párducz, alól lovagló gyermek elmosódott félalakjai töltik ki, balról alól és a katona lábai alatt levő keresztlécz alatti mezőben egy-egy madár látszik; balról a felső mező üres. A 22. ábra feje felé emelt jobbában fegyverrel

sujtani készülő meztelen férfialakot mutat, a balvállát fedő hosszúkás pajzs mögött mégis ott lebeg köpenye, illetőleg leple. Érdekesebb itt a főalaknál a bal felső mezőt kitöltő töredékes ábrázolat. A kis biga előtt a vágató két

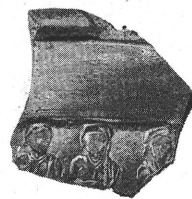
ló hátsó négy lába látszik. A bigán álló kis alak felemelt bal kezében kúrtforma tárgy van, azonban annyira elmosódott e tárgy idoma, hogy ép oly joggal lehetne felemelt kezét jobbjának, s a benne levő tárgyat ostornak minősíteni. A 23. ábra meztelen férfialakja jobbával hosszú lándzsát emel, baljában kis kerek pajzsot tart maga elé, a melyet a naiv «művész», bár az alak oldalt áll, szemben ábrázolt.

22. ábra.

23. ábra.

24. ábra.

Találunk azonban emberalakot tisztán díszítő motivomúl alkalmazva is. Egy kis töredéken három szembefordult mellkép látszik (24. ábra), észrevehetően az edény díszének felső keretéül volt odarakva ugyanegy alak ismételve, mint pl. az 1., 11. és 26. ábrán levő felső keret, a mely az echinust díszítő, visszahajló acanthuslevelekből alakult, tőjásból és nyílhegyekből álló párkánydíszet utánozza.

Az emberalakok alkalmazásának legkülönösebb, és mai szemmel nézve visszataszító módja az obscenitas az asztali edényeken. Díszítő motivumnak mondani nem lehet, mert hiszen a 8. ábra phallusa és a 25. ábra erotikus jelenete nem ornamentum, hanem ábrázolás. Az ókori ember szeme és erkölcsi felfogása ilyszerű képekben nem is az obscenitast érezte, hanem az a császári pénzekben és feliratokon gyakran nyilatkozó szempont tolul előtérbe, a mely a Fecunditasból tiszteletreméltó nőistenét alkotta a termékenységnek. Viszont tagadhatatlan, hogy akárhányszor láthatunk oly dolgokat is ábrázolva, a melyek bizonyára az ókori ember erkölcsi érzetét is bánthatták. Ezeket magyarázni nem kell, tökéletes az analogia a mai «pikáns képes» levelezőlapokkal, a melyek ellen a jó érzés és hivatalos hatalom egyetértve és — hiába küzd.

25. ábra.

III. Csoport. Vadászjelenetek és állatok.

A vadászjelenetek tipikus képét láttuk az 1. ábrán, a melyből egyúttal az is kivehető, hogy nem vadászatot ábrázol a szó igazi értelmében, hanem

26. ábra.

venatiót, circusi mutatványul előadott küzdelmet a venator és ragadozó állat között. Ha tehát lentebb vadászatról szólnunk, mindig ezt a venatiót fogjuk érteni. A 26. ábrán lerajzolt, töredékeiből összeállított csésze is mutatja a minta készítésénél követett eljárás módját; mint az 1. ábra csészéje. Az ábrázolt jelenet középpontjá-

nak a lovast tekintve, látjuk, hogy a lovon ülő alak hátrafordulva felemelt karddal készül rávágni a nyomában vágatató ragadozó állatra, a melyet csak karmai és hosszú farka után lehet oroszlánnak nézni, feje nem mutatja a macskafaj gömbölyded koponyáját. A ló maga is nyargaltában hátrafordítja

27. ábra.

fejét. A ló előtt szembe ugró párducz látszik, ezentúl újra az oroszlán és így tovább. A második sáv az ábrán alig felismerhető kis őzekből van készítve, a melyek szabálytalanul hol jobbra, hol balra fordulnak. A harmadik sáv balra futó nagyobb őzekből áll, a legalsó, negyedik pedig szabályos váltakozással jobbra futó kis kutyákból és szarvasokból van összeállítva. A lovas és az őt üldöző farkasfejű oroszlánlábú állat nagyobb méretben, de a legkisebb részletekig egyformán, bár más állat, úgy látszik párducz van alattuk, megvan egy töredéken is (27. ábra), a miből az kö-

vetkezik, hogy ez az idom eredetileg valami összefüggő jelenetnek volt alkotó része, és mint kedvelt kép elterjedt a közönség között, helyet kapott az asztali edényeken mint lóhátas vadász, pedig eredetét alighanem valami csataképen kell sejtenuünk, ép úgy mint a 28. ábra lovasáét, a mely ismét az 1. ábra lovasának hűséges párja, de a mint látszik külön mezőben áll, kitölti a csésze díszített részét a két párkány között, s a társaságában látható

gigas inkább valami isteni hős társa lehetne, mint vadászé. Ha csillag volna feje felett, lehetne a Dioscurusok egyikével azonosítani, a kiknek hasonló ábrázolása sokáig ékesítette a római denariusokat.

28. ábra.

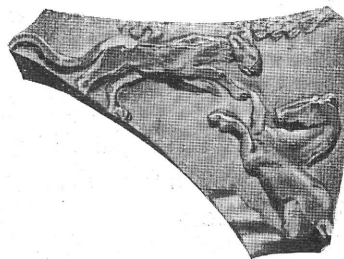

29. ábra.

A gyalog vadászt, illetőleg vadkannal vagy párduczczal való küzdelem ábrázoló töredékek helyett egy olyannak a képét közöljük, a melyen világosan látszik, hogy a hanyatt fekvő, rövid kötényes ember tulajdonképpen álló alak, csak a hely szűke miatt került vízszintes helyzetbe (29. ábra). Úgy ez, mint

30. ábra.

31. ábra.

a következő 30. ábra az előbb említett 19. ábrával együtt azt is feltünteti, hogy milyen módon jelezték művészeink azt a tájat, a melyen a küzdelem lefolyt, eltérve a venatio eredeti és helyes ábrázolásmódjától, hogy t. i. az arena egyforma homokja semmi tájképi háttérrel nem mutathat. Itt a 29. és 30. ábra alján fű ábrázolását látjuk, a 30. ábrán még egy ágas-

bogas fáét is, a melynek két ága végére azonban lombjelzés helyett egy-egy repkénylevelével van aránytalan nagyságban odabiggyesztve. Az az ötágú fa, a mely a 19. ábrán látható, Aquincumban 8 különböző töredéken van meg, legalább három különböző nagyságban, hol athléták, hol párducz, kutya, nyúl, őz van mellette, szóval ez is valami akkor igen ismert kép egy részletének lehet primitív utánezata, mint a fentebb említett lovas.

Az állatok közül a vadászt követő kutya (2. és 30. ábra) elég gyakran fordul elő, sőt különösképen lovat is találunk, lovas nélkül, vadállat társaságában (31. ábra). A ragadozó állatok sorában látunk oroszlánt (26., 27. és 32. ábra, ez utóbbin kétféle nagyságban), párduczot (29. ábra), medvét (u. ott), vadkant (u. ott), farkast (33. ábra), ez utóbbinak különben a 26. és 27. ábrákon látható farkasfejű, oroszlántalpu állathoz hasonló körmei vannak, a

32. ábra.

33. ábra.

melyek azonban a hátsó lábain inkább medvetalpnak látszanak. A kisebb ragadozók közül előfordúl a menyét. A nem ragadozók közül leggyakoribb a szarvas, a mely Diana istenasszony társaságában is megvan (6. ábra), mint a nyúl pl. a Herculesében (10. ábra), egyszer Mercuriusében, de venatióban is, kutyák, párduczok vagy épen madarak mellett, mint a szarvas is pl. a 2. ábrán. Látunk azonkívül őzet, antilópot, a felismerhetetlen fajú madarak mellett kakast, sast és struczmadarat. Ide sorolható még a 2. ábra áldozati bikája, a mely e rosz kivitelben is felismerhető, de egy más töredéken egészen a római forumi Suovetaurilia bikaképét utánozza.

IV. Csoport. Állat- és növényalakokból összeállított díszítések.

Az áldozati bika képe már átmenet a stilizált és fantasztikus állatokra s a tisztán ornamentális állatmotívumra. Ilyen a 34. ábra fél szarvasa, a melynek ebbeli jellegét a lágyékát takaró levélkehely mutatja. Ettől csak egy lépés már két ilyen fél állat összeragasztása, mint a 35. ábrán a párducz és a szarvas. A 36. ábrán kettős gyöngysorkeretbe zárva hippocampust látunk, alatta delfint, felette pe-

dig egy különös féregszerű állatot, a mely a 11. ábrán is megvan Hercules és Minerva feje felett. Itt, a mythologiai hippocampus felett lehetne a tengeri lóra, a zoologiai Hippocampus antiquorum L.-re gondolni, de arra, hogy Her-

cules és Minerva felett is lehessen ez állatka képe, nem találok kellő összefüggést. A delfin, a mely itt mint járulék áll, a 9. ábrán pedig külön a gigas mellett, mint díszítő motívum fordul elő madárral, párduczczal egy edényen; mint díszítést találjuk a gadus nevű halat is. A kagyló szintén szerepel. A hippocampus mellett pedig szárazföldi szörnyállatot is ábrázolnak, sphinxet.

A növénymotívumok mint díszítő elemek a csaknem minden edényen meglevő rozettá-

kon és palmaágakon kívül is az eddig felsorolt ábrák némelyikén is feltűntek. Így a 18. ábrán a heraldikai liliomot látjuk, a 22. ábrán négy vastag levélből álló virágdísz, s főleg a 11. ábrán az istenalakokat körülfogó nagylevelű folyondárt. Ez utóbbira emlékeztet a 37. ábrán látható töredék, a melyen a kisebbik levélnek megfelelő teret épűgy repülő madár tölti ki, mint a 11. ábrán. A 38. ábra díszé úgy látszik levelet és bimbót (vagy gyümölcsöt) mutat. A 39. ábra hajlékony szárral mutatja azokat a repkényleveléket, a melyeket a mesterember a 30. ábra fájára is alkalmazott volt. A 40. ábra vastag füzérben páros volutákat mutat. A 41. és 42. ábra stilizált növénydíszé a száraz és levelek erős domborúságával válik ki, vala-

34. ábra.

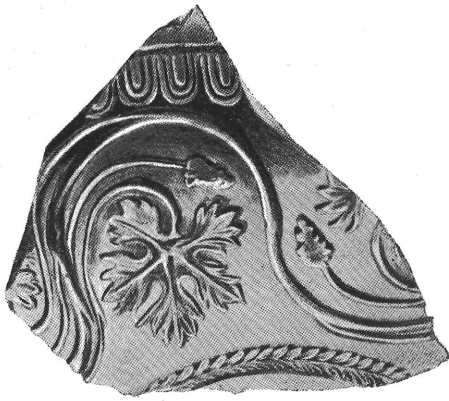
35. ábra.

36. ábra.

37. ábra.

38. ábra.

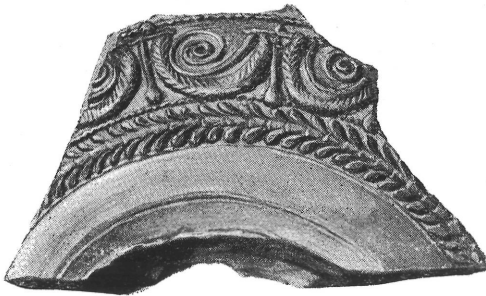

39. ábra.

mint az anyag finomságával és az edény sajátos profiljával is; kár, hogy az eddig talált ily, majdnem szecsessziós díszítésű töredékekből kettő sem illik össze, hogy helyes képet alkothassunk róla.

*

Ezekben akartam rövid áttekintést adni az Aquincumban lelt terra sigillata töredékekről. Igen természetes, hogy kimerítő jegyzéket e keretben

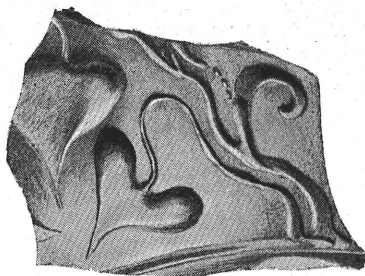
40. ábra.

41. ábra.

adni már csak a hely szűke miatt sem lehet. Hogy azonban a gyűjtemény nagyságáról is pár szóval megemlékezzem, talán elég lesz annyit felemlítenem, hogy síma, bélyeges, ép vagy összeállított edény van a múzeumban 6 db, ugyanilyen, domborműves 7 db. A síma, bélyeges töredékek száma 236, domborműves ember- és állatalakot mutató töredék 296, növénydíszes töredék 109 db, együtt 13 edény és 641 töredék, oly tekintélyes szám, a mekkorát a gyűjtés *egy helyről* nem sok helyen ért el. Az 1902. évi ásatás újra 2—3 összeállítható edénnyel és 50—60 töredékkal növeli a számot.

Visszatérve most kiindulópontunkra, keressük meg az elmondottakban azt a tanulságot, a melyet az aquincumi házi életre belőlük levonni lehet. Szembeötlő, hogy a mindennapi használatra szánt edényeken épen a mindennapi élet jelenetei hiányzanak, hanem a diszítés, a mennyiben nem istenségeket ábrázol, venatiót, állatokat, egyszóval mulattató jeleneteket tüntet fel. Az a talán nem egészen véletlen körülmény pedig, hogy az effajta diszítések mellett a növénydísz mint önálló motívum háttérbe szorul, magyarázatot talál abban, hogy Aquincum római lakóinak műveltsége városias jellegű volt; a virág, a levél nem gyönyörködtette, szóval a természetben nem lelte örömét, s a mint az ókori ember lelkivilága a természetfölöttit, az istenit kereste és találta a természet jelenségeiben, másfelől pedig a természetet igyekezett mesterséges korlátok közé szorítani, e felfogása tükröződik nem csak Pompeji falfestményein, a melyek az itáliai, helyesebben rómaiásított görög «nagy művészet» közel hatását éreztetik, hanem a barbár határra tolt colonia lakóinak asztali edényein is, a melyek már nem művészetnek, hanem hanyatló műiparnak a termékei.

42. ábra.

A bélyegek sorozata.*

1. A . . . (1)	5. AETERN . . . (7)
Λ . . . (2)	Aetern[i. Sch. 110. Allier, Dordogne. —
A	Torma II, 3. CIL III 12014, 103a.
2. C·ADC (3)	6. ΔGILIS F (8)
C. Adc. . . . , C. Ado . . . ?	Agilis f(ecit).
CIL III 12014, 171: C·A·DC·ATIS·F és	7. Domborműves edényen, kívül.
CADGATI:MA Brigetióból.	ΔGISIKVS FE (1902)
3. ΔESTIVIM (4, 5)	Agisilus fe(cit). A perem alatt.
Aestivi m(anu). Sch. 106. London,	8. AN (9)
Richborough.	An
4. AESTIVI MA (6)	9. a) ANDEGINM (10)
Aestivi ma(nu). Sch. 108, de AHS	b) . . . EGINM (216)
Meerssen.	c) . . NDEGINIM (213)

* A sorszám után áll a bélyeg szövege, utána zárjelben a muzeumi leltári szám, (egyszerű szám jelenti a sima «al.» és szám a domborműves, «1902» a még leltározatlan töredékeket), alatta az olvasás. Utánna Schuermans (i. m.) számai és az ott olvasható lelőhelyek, majd Torma (Római cserépedény bélyegek és karczolatok, Arch. Ért. új folyam II. és III. kötetéből) sorszám szerint idézve, végül a hol van, a Corpus III. kötetének megfelelő száma, a mennyiben *ugyanazt* a bélyeget közlik.

- Andegini, Andegeni m(anu) b) Torma II, 27: Ljegin(i)? m(anu). c) Torma II, 56, CIL III 12014, 112b.
10. ANNIOZ F (11)
Annios f(ecit)
11. A·POL·AV (12)
Apolau . . . Sch. 389: APOLAVCIR, London. Sch. 390: A·POL·AVSTS. London. Torma II, 4: Apol(ini) Aus(ti), CIL III 12014, 124: Apolaus(ti)?
12. QVINC| (13)
A]quinc[i]. Durva anyagból.
13. ARICANTM (14)
Aricant(i) m(anu)
14. TTIVS (16)
Attius. Torma II 57.
15. ATTIV~F (15)
Attius f(ecit). Sch. 614. Germ.
16. Domborműves edényen, kívül.
NOTTA (al. 282)
Atto fe(cit). Sch. 617. Rottweil.
17. AY·YROF (1902)
Atto(?) f(ecit?) Attr(i?) of(ficina?).
18. AVENTINIM (17, 18, 19)
Aventini m(anu). Sch. 641. Augst, London. Torma III, 4.
19. AVGVSTINVSF (20)
Augustinus f(ecit). Sch. 662., de -VSF, Germ.
20. AVLIM (21)
Auli m(anu).
21. VREL F (22)
Aurel(ius) f(ecit).
22. BANASIVS (174)
Banasius, kétes olvasás.
23. BEI/ . . . (23)
BEI/ . . . (24)
Bed . . . ?, Bel . . . ?
24. Domborműves edényen, kívül.
ZVZΔ . . . (al. 271)
Be]lsus. Torma III, 6.
25. Domborműves edényen, kívül.
ZVZΔ BEI (al. 283)
Belsus f(ecit). Sch. 787. Augst. Torma II, 6.
26. Domborműves edényen, kívül.
INOTTATB (növ. 26)
INOTTATB (al. 284)
Blattoni. Sch. 797: BIATTONI, Rein-zabern.
27. BVROD (25)
Burdo f(ecit). Sch. 903., de — RD —, London. Torma II, 7. CIL III 12014, 168a.
28. BVRDOM (kis tál, 31. szekr.)
Burdo(nis) m(anu)
29. BVRDVS (26)
Burdus.
30. C| . . . (27, 28)
31. CAMVLINI (29)
Camulini. Sch. 1028: Camulinus, Allier.
32. Domborműves edényen, kívül.
NAT·CATVLL (92)
Nat . . . Catull(inus?). A perem alatt: Sch. 1173 és Fr. 595: Q·VIIRATIVS CATVLLINVS bélyeggel azonosítják így: NAT·CATVLL, Xanten, Westerdorf. De Aquincumban az N előtt nincs hiány.
33. CAVPINRA (30)
Caupinra (kétes).
34. Domborműves edényen, kívül.
VTVAO (al. 285)
Cautus (fecit). Sch. 1194 fecit nélkül, Voorburg.
35. Domborműves edényen, kívül.
CINC/ . . . (31)
Cinges. Perem alatt kívül. Sch. 1375, f(ecit)-tel, Westerdorf. Torma II, 8. CIL III 12014, 199.
36. Domborműves edényen, kívül.
a) IMANIO (al. 113; 4. csészé)
b) IMANIO (al. 286)
c) CINNAMi és . . . |MI (al. 141)
Cinnami. Sch. 1380. Elbeuf, Allier, London, Richborough. a) Torma III, 63 és 69, Ságvárról és Paksról.
37. Domborműves edényen, kívül.
. . . . |NAMI O| . . . (al. 295)
Cin]nami o[f (ficina).
38. CIPPI·M (32, 33)

- Cippi m(anu). Torma III, 18 és CIL III 12014,47a : Gippi m.
39. CLEMENS F (34)
Clemens f(ecit). Sch. 1443. Germ. Gall. Brit.
40. COCCILLI M (35)
Coccilli m(anu). Sch. 1499:
COCCILLI·M London.
41. a) $\overline{\text{F}} \overline{\text{Z}} \overline{\text{L}} \overline{\text{A}} \overline{\text{I}} \overline{\text{T}} \overline{\text{I}} \overline{\text{M}} \overline{\text{O}} \overline{\text{O}}$ (al. 46. 172. 293)
b) COMITALI . . . felforditva (al. 195)
c) . . . |AITIMOO (al. 287)
d) . . . |MOO (al. 69. 288)
e) COMI . . . (36)
Comitalis f(ecit). a) d) domborműves edényen, kívül; e) sima edényen, belül. Sch. 1542. 1543. Germ. Gall. Brit.
a) d) Torma II, 9. 10 e) Torma II, 11.
42. COMUNI . . . (38)
Comuni, Communis. Sch. 1560. 1561, Britt. Gall. Germ.
43. COND . . . (39)
Cond(arinus?) Sch. 1571. Remagen
44. COTTALVS |F (40)
Cottalus f(ecit). Sch. 1662. Enns.
45. CRI| . . . (41)
46. CV| . . . (42)
47. DATIVS (43)
Datus. Durva anyagból.
48. DIVICATVS (44)
Divicatus. Sch. 1936. London, Gall.
49. DOCCALI (45)
Docali. Sch. 1958. Paris. Rossum.
50. DVBITATVS F (46)
Dubitatus f(ecit). Torma II, 14. CIL III 12014,259a.
51. I^cAVSTO I^c I^c (47)
Faust(i) off(icina). Torma II, 16. CIL III 12014,268 : Faust(us) fe(cit) ; de a két utolsó betű nem FE, hanem I^cI^c!
52. . . . V^sEII (175)
Fa]ust(us) fe(cit?), fel(icer?)
53. Domborműves edényen, kívül.
a) FII/ . . . (al. 289)
b) FIF/ . . . (48)
Fi . . . , Fib . . . (Fir . . . , Fif . . . ?). b) a pe-
- rem alatt, felforditva. a) Torma III, 16.
b) Torma II, 16.
54. I^cIDELI^s (52)
Fidelis. Torma II, 20: Fidelis f(ecit); az S után nem láttam F-et.
55. a) I^cIDILIS I^cE (49)
b) I^cIDILIS F| . . (50)
c) I^cIDI| (51)
Fidelis f(ecit). b) Torma II, 19, törés jelölése nélkül.
56. I^cIRM (53)
Firm
57. FIRM/VVS F (176)
Firmanus f(ecit).
58. GEMINI M (54)
Gemini m(anu). Sch. 2386. London. Torma II, 21. CIL III 12014,286a.
59. GEN^s . . . (55)
Gena . . . , Gen(i)a(lis?).
60. GENITOR (1902)
Genitor. Sch. 2394. Vechten, Houthem-S.-Gerlach.
61. I·M·V (56)
I M V ? CIL III 12014,344 :
L·M·V Brigetióból.
61. Domborműves edényen, kívül.
 $\overline{\text{O}} \overline{\text{I}} \overline{\text{T}} \overline{\text{A}} \overline{\text{E}} \overline{\text{V}} \overline{\text{O}} \overline{\text{I}}$ (al. 290)
Joventi o(fficina?) Sch. 2694 :
IOVANTI, London. Torma III, 77, «tán Csávoilyról, Bácsmegye», az edény másik töredékén Comitalis neve áll.
63. a) IVLI| . . . (fél tál, 31. szekr.)
b) IVKI| . . . (59)
Juli(anus steff.). b) Torma II, 25.
64. IVLIANI Mⁱ (57)
Juliani m(anu).
65. IVLINS F (58)
Julianus f(ecit). Torma III, 21, de FE.
66. I^cU|UENI^s F (60, 61)
Juvenis f(ecit). Torma III, 26.
67. LALLI MA (62)
LALL^s . . (63)
Lalli ma(nu). Sch. 2895 : LALLI. MA, London.
68. LATINIANVS FEC (65)

- ... | INIANVS FEC (66)
Latinianus fec(it).
69. LAVNIO I^c (67)
Launio f(ecit); Launi of(ficina)?
70. LAXTVCI (64)
Laxtuci. Sch. 2920, kérdőjellel, Allier.
71. Domborműves edényen, kívül.
ϠΙΙΟVΤΧΑΙ (al. 43)
Laxtucis f(ecit). Sch. 2921:
LAXTV CIS F, Augst.
72. . . BERTINI (68)
Lijbertini.
73. LILLVS F (69)
Lillus f(ecit).
74. a) M | . . . (70)
b) M | (71)
c) M | . . . (72)
d) MA | (73)
c) d) Torma III, 26. 25.
75. MACERATI (74)
Macerati. Sch. 3144. Bartlow-Hills
76. MACRNI (75. 76)
Macrini. Sch. 3158. Augst, Bâle.
Torma II, 28. CIL III 12014,52.
77. MAMMI (77)
Mammi.
78. Domborműves edényen, kívül.
NAIJIMMA | . . (al. 292)
M]ammillian(us).
79. MAK, . . . (79)
Mar . . . Torma II, 30 : Mart . . .
80. MARITVMI (78)
Maritumi. Sch. 3318. Allier.
81. MARTIANI M (80)
Martiani m(anu).
82. MATIIRNINVS (lapos tál, 31. szekr.)
. . . . | IRNINVS (1902)
83. MATERNI-NVS (81)
Materninus. Sch. 3416. (csak E-vel).
London. Torma II, 37. CIL III 12014,367.
84. M·Æ·R·N·M (82)
Materni m(anu).
85. MATERNVS F (177)
Maternus f(ecit). Sch. 3420. Enns.
86. MELAVS FE (84)
- MELAVS . . . (85)
Melaus f(ecit).
87. MELAVSVS FE (85)
Melausus fe(cit). Sch. 3492; csak F, Xanten; 3493 : FEC, Rottweil.
88. MERCVSSA (86)
Mercussa. Sch. 3545 : MERCVSSO. M, Richborough. Torma II, 32 : Mer(curius) Ussa. Én egy névnek tartom. CIL III 12014,385.
89. MINAITTA (87)
Minaitta. Minutia? V. ö. 210. szám.
Torma II, 5 : Atti(a)ni m(anu).
90. Domborműves edényen, kívül.
MOSCVS F (növ. 53)
Moscus f(ecit).
91. a) MOXI M (88)
b) MOX | . . . (89)
Moxi m(anu). Torma II, 33. CIL III 12014,394a.
92. MV | (90)
93. MUSCARAT (91)
Muscarat(i)?
94. OTINIA | . . . (93)
Otinia(ni?), O(fficina) Tinia(ni?) V. ö. Sch. 5457 : OTINNVI, Thames torkolatánál.
95. PATERCLINI OF (98)
. . . . | CLINI OF (207)
96. PATER | (97)
Paterclini of(ficina). Sch. 4156. Rouen.
97. a) P | (94)
b) PAT | (96)
c) PAT | (95)
d) PATERNI (99)
Paterni. Sch. 4166. Paris. London.
d) Torma III, 29.
98. PATERNVS FEC (100)
Paternus fec(it).
99. PAVLI M (101)
Pauli m(anu). Sch. 4225. Augst, Zöfingen.
100. PIIRVINC (102)
Pervinc(i). Sch. 4297 : Pervinci f. Bâle.
101. PR | . . . (103)
102. PRIMITIVVS F (104)

103. . . . /MITIV^oS·F (105)
Primitivos f(ecit). Sch. 4442. Rheinza-
bern, Saler-Au. 103: Torma II, 36.
102: Torma III, 30 és CIL III 12014, 68^{1a}.
104. PRIMVL (106)
Primul(i). Sch. 4449. Tongres, Rich-
borough. Torma III, 31.
105. a) PRISCINI M (107)
b) PRISCINI M (108)
Priscini m(anu). Sch. 4473. Vechten,
Lunneren. a) Torma II, 87, M előtt
ponttal; b) Torma III, 32 és CIL III
12014, 444b, M előtt ponttal.
106. PRISCIVL (1902. 109)
107. a) PRISC·VL (110)
b) . . . /ISC·VL (178)
Priscus. a) Torma II, 38. CIL III
12014, 442a.
108. PRI·VA·TVS FE (111)
109. PRI·VA·TVS·FE (112)
Privatus fe(cit). 108: Torma II, 39.
CIL III 12014, 444a.
110. PROCLIVL (113)
Procli(us? vis?). Torma II, 40 és CIL III
12014, 445: PROCLIVL = Procli m(anu).
111. PROP·F / . . . (114)
Prop . . . f(ecit?). Torma III, 33.
112. PROVINCIALIS (1902)
Provincialis. Sch. 4499. Westheim,
Schlögen.
113. QVARTINVS F (115)
Quartinus f(ecit).
114. QVARTI M (116)
Quarti m(anu). Sch. 4555. Douay.
115. QVINTI M (117)
Quinti m(anu).
116. Q·S·°F (118)
Q . . . S . . . of(ficina)? CIL III
12014, 48r: QSP Brigetióból.
117. RAVRACVS F (119)
Rauracus f(ecit). Durva anyagból.
118. REDITV . . . (120)
Reditu(s). Sch. 4621. Bavay.
119. REG . . . (121)
120. REGALIS F (122)
Regalis f(ecit). Sch. 4626. Augst, Rich-
borough. Torma II, 42. CIL III
12014, 465a.
121. REGINI·M (ép csésze, 31. szekr.)
Regini m(anu). Sch. 4631, de RE . . .
London, Poitiers.
122. TIFIVSFEIT (123)
Reginus fecit.
123. Domborműves edényen, kívül.
REF (al. 291)
Rep. . . ? R . . . E . . . P . . . ? Sch. 4658.
Gall.
124. RII·STVT·VS·FIIC (124)
Restutus fec(it).
125. RIMVNAT (179)
R(im)unat(i), kétes olvasás,
126. RITV / . . . (125)
127. RVFIANI (126)
Rufiani.
128. RVFINI FAT (fél tál. 31. szekr.)
Rufini fat . . . Sch. 4778. Riegel,
Rheinzabern.
129. SABIN . . . (1902)
130. SABINVS (129)
Sabinus.
131. SACIRO·F (130)
Saciro f(ecit). Sch. 4858. Augst.
Torma III, 57: Baracsjáról.
132. SACROTIO (131)
Sacrotio, Sacroti o(fficina)? Torma II,
43. CIL III 12014, 489: SACROTI O,
pedig I és O közt hézag nincs.
133. SANCIVS (206)
Of(ficina) Sanici.
134. SATINVS (132)
Satinus.
135. a) SAXAMI·M (133)
b) . . . /XAMI·M (180)
Saxami m(anu). b) Torma II, 58, kiegészítés nélkül.
136. OFIFSEC (134)
Of[fi](cina) Sec(undi <ni>).
137. . . . /NDV (135)
Sec]undus. Torma II, 55.
138. SEDATI·M (136)

139. SEDATI M (181)
Sedati m(anu).
140. Domborműves edényen, kívül.
SEVERIAN~~Ø~~ . . . (137)
S]everian[i. A perem alatt. Sch. 5172.
Pan-Pudding-Bock. Torma II, 45.
141. SIIVIIRI·OF (1902)
Severi of(ficina). Sch. 5166, de E-vel,
London.
142. $\text{E} \text{ SE|VE|}$. . . (182)
Seve(rus?) barbár betűk; durva
anyagból.
143. Domborműves edényen, kívül.
SEVERV~~S~~ (növé. 73)
Severus. A perem alatt, felfordítva.
Sch. 5180. Noricum, Vindelicia.
144. . . . |VERY/S (182)
Severus.
145. SIIVII·RVS F (138)
Severus f(ecit). Torma II, 46.
146. SIL·VANI (139)
Silvani. Torma II, 49,
147. a) SOLLE| . . . (140)
b) . . . LEMNIS F (141)
Sollemnis f(ecit). Torma II, 47, 48.
148. SOLLO FEC (142)
Sollo fec(it).
149. a) STABILIS F (143)
b) STABILIS F (236)
Stabilis f(ecit). a) sima edényen, belül,
b) domborműves edényen, kívül.
150. STATVTVS FE (144)
Statutus fe(cit)
151. SVARA (145. 146)
Suara. Sch. 5315. Augst, Allier.
152. SVOBNIkkI (147)
Suobnilli. Sch. 5349, csak SVOBNIkk,
Hüfingen.
153. SVRO| . . . (148)
Suro . . .
154. TAVRICV~~S~~E (149)
Tauricus f(ecit). Torma II, 51: Tauricull(i).
CIL III 12014,551: Tauricuss . .
155. TITT| . . . (150)
- TITTIVS FE(151, 152)
Tittius fe(cit).
156. TITV~~Ø~~ . . . (153)
Titur(-i manu?, -onis?, Sch. 5483. 5484).
157. TOCCINVS F (154)
Toccinus f(ecit). Durva anyagból.
158. TRIVPI·M (155)
TRIVPI·M (127)
TRIVPI·M (128)
159. Domborműves edényen, kívül.
. . |VIAT (1902)
Triupi m(anu).
160. VA| (156)
161. VAGIRV (157)
Vagiru(s). Sch. 5547. Augst.
162. VENICARVS F (158)
Venicarus f(ecit). Sch. 5623, F előtt
ponttal, London. Torma III, 76,
Eszékről.
163. VERVS FEI (159)
Verus fe(cit) vagy fel(icit)?). Torma III,
44, csak FE.
164. VEZTA·KI~~Z~~ (160)
Vestaljs.
165. a) VICT . . . (161)
b) VICTOR·F (162)
c) VICTOR·F (163)
166. a) VICTOR FE (165)
b) VICTOR FE (194)
c) . . . |R FE (222)
Victor f(ecit) és fe(cit).
166 b) Torma III, 45.
167. a) VICTORINVS (1902. 169)
b) VICTOR . . . (166)
c) VICTORIN . . . (167)
d) VICTOR~~Ø~~ . . . (168)
168. VICTORINVS F (170)
169. VICTORINVS·F| (171)
170. VICTORIN^F (172)
Victorinus. Sch. 5717. Brit. Gall. Germ.
167 c) Torma II, 52,
Victorinus f(ecit). Sch. 5728. Brit. Germ.
171. VRSINVS FEC (173)
Ursinus fec(it).

Nevék töredékeis

172. Domborműves edényen, kívül.
 . . . ILIA . . . (al. 198)
 . . . ilia(nus).
 173. Domborműves edényen, kívül.
 IAAI . . . (al. 214)
 . . . il(i)ani.

Nevék genitívusban:

174. . . MANDI (185)
 (A)mandi(?).
 175. . . . GENI (184)
 geni.
 176. . . . MI (186)
 umi. Torma II, 60.

Nevék nominatívusban:

177. Domborműves edényen, kívül.
 RIALIS (al. 143)
 . . . rialis.
 178. . . . TIALIS (37)
 (Comi? Mar?)tialis. Torma II, 54.
 179. . . . BILIS (187)
 (Sta?)bilis. Durva anyagból.
 180. . . . VS vagy S/ . . . (193)
 us (Sa . . . ?).
 181. Domborműves edényen, kívül.
 INIVS (. . . INIVS) (188)
 . . . inius vagy . . . ianus. A perem alatt.
 Torma II, 24 :Ju]nius.
 182. . . . NVS (217)
 nus.
 183. . . . INVS (189)
 . . . inus.
 184. Domborműves edényen, kívül.
 . . . MITIVS (al. 294)
 (Do?)mitian[us. Torma II, I és CIL III
 12014, 101: MITNI, (Ae)miliani.
 185. . . . SVS (190)
 . . . usus. Torma II, 59.
 186. . . . RVTVS (192)
 . . . rutus. Durva anyagból.

F, FE és FEC (fecit) jelzéssel:

187. . . . F (lapos fél tál, 31. szekr. 194.195).
 188. F . . . (197)
 189. . . . F (196) Durva anyagból.
 190. . . . SF (198. 199. 200. 203)
 191. . . . VVSF (202) Durva anyagból.
 192. . . . NVSF (204)
 193. . . . NVZF (205)
 194. . . . VSFE (201)
 195. . . . SFEC (1902)
 196. . . . IRMAT·F (221)
 (F?)irmat(us) f(ecit). 190: Torma II, 64.
 191. Torma II, 62.
 197. . . . VIRIVS F (218)
 virius f(ecit).
 198. VM . . . (219)
 omus f(ecit).
 199. . . . VRINVS F (220)
 u(?)rinus f(ecit).
 200. . . . RVS FEC (223)
 (Ve? Seve?)rus fec(it). Torma II, 53.
 201. . . . STVS F (191)
 (Fa?)ustus f(ecit). Torma III, 23.

M (manus) jelzéssel:

202. . . . ND M (212)
 nd(i?) m(anu).
 203. . . . IM (214)
 i m(anu). Torma III, 67.
 204. . . . CILL M (215)
 cill(i) m(anu).

OF (officina) jelzéssel:

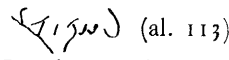
205. a) . . . OF (210)
 b) . . . PO·E (211)
 a) Torma II, 71.
 206. . . . I·NI·OF (208)
 ini of(ficina).
 207. . . . CIS OF (209)
 cis of(ficina).

Alakos diszű edényen, kívül rátett domboru
 belükkel:

208. FA (al. 211)
 209. . . . BIVIE X . . . (al. 296)

Karczolatok alakos díszü edényen:

210. λ) 117/171Λ (al. 117)
Minutia? Égetés előtt karczolva.
V. ö. 89. sz.

211. (al. 113).
Domboruan kiemelkedő, tehát a min-
tába belekarczolt vonalak. Betük-e?

Karczolatok sima edényen:

212. M ... (32)
213. ENTNVS (61)
.. ?] entnus, entanus?
214. (232) i?
pu(blius . . .)
bon[a(. . . .)]
iulian(us?)
fe(cit) ? Égetés előtt

karczolva. Torma II, 223. l., 74. sz.

215. | I [VI i (233)
... ilui(i?)?

216. ~~NIIN~~ (235)
.. ? NEN ?

217. ~~DIDI~~ IS (236)
... dinis? ... dides?

218. X (234)

X
Y

Torma 226. lap 7. sz. ürmértékjelzés-
nek mondja.

Bélyeg helyén álló értelmetlen vonalak:

219. ~~XXIX~~ (224)

220. ΛΛIIMIM (126) Sárga színü.

221. WW (227. 228) Durva, sötétvörös
edények.

222. | . . I ! . V (229)

223. Î IWIA | . . (230)

224. → + I | (231). Torma 22: Hi(lavi?).

Nem betük !

GRÓF
MARSIGLI ALAJOS FERDINÁND

OLASZ HADI MÉRNÖK

JELENTÉSEI ÉS TÉRKÉPEI

BUDAVÁR

1684–1686-IKI

OSTROMAIRÓL, VISSZAFOGLALÁSÁRÓL ÉS HELYRAJZÁRÓL

★

A SZÉKESFŐVÁROS MEGBIZÁSÁBÓL

BOLOGNAI, RÓMAI, KARLSRUHEI ÉS BÉCSI LEVÉLTÁRAKBAN

GYŰJTÖTTE S KÖZLI, BEVEZETÉSEL ÉS JEGYZETEKKEL BŐVITVE

D^e VERESS ENDRE

BEVEZETÉS.

I.

BUDA 1541-iki ostroma és eleste történetén dolgoztam Rómában éppen, midőn Budapest székesfőváros tanácsa részéről az a megtisztelő felszólítás ért, hogy tanulmányozzam s másoljam le a bolognai egyetemi könyvtárban Marsigli olasz hadi mérnök jelentéseit Budavár 1684—86-iki ostromairól és visszavételéről. A kitüntető megbízást örömet fogadtam el, mert a mint munka közben gyűlt az anyag kezeim közt, éreztem, hogy sikerült megrajzolnom ¹ Buda török kézre jutásának legteljesebb képét s izgatott a vágy, hogy most felszabadulásáról, illetve akkori állapotáról és helyrajzáról is megszerezhetem a legalaposabb tudósításokat. De meg, mikor fővárosunk eleste részleteit tanulmányoztam, a kutatás természeténél fogva át kelle nézmem egyúttal a visszavívására vonatkozó iratokat is, melyekből egész kötetnyi kiadatlan anyagot gyűjtöttem, sőt összeállítottam az egykorú olasz röpívek, tudósítások, metaszetek és rajzok könyvészetét is. Így hát a tárgy irodalmának teljes ismereté-

¹ Megjelent «Izabella királyné» cz. munkám (Budapest, 1901.) 121—194. lapján.

vel vállalkozhattam a feladatra, s hálás köszönettel vettem *Fraknói* Vilmos püspök, a «Római magyar történeti intézet» alapítója és vezetője kegyes megbízását, minthogy ő — egyéb akkori elfoglaltsága közepette — a székesfőváros kívánságát nem teljesíthet.

E kiadvány további előzményei különben a következők.

Marsigli nagyfontosságú kéziratai létezéséről *Szilády* Áron hozta haza 1867 őszén az első hírt,¹ majd *Beliczay* Jónás írt róluk 1881-ben,² Marsigli olasz életírója nyomán.³ Hanem személyesen *Thaly* Kálmán látta őket először, 1892 őszén, megemlítvén jelentésében, hogy «Marsigli irodalmi hagyatékában egyebek közt Buda nevezetességeinek 1684 és 1686-iki igen érdekes leírásaira akadunk a mindent pontosan megfigyelni szokott olasz tudós katona tollából».⁴ S midőn ajánlatára a M. Tud. Akadémia Történelmi bizottsága számára 1893 tavaszán dr. *Áldásy* Antal Marsiglinak nemcsak a bolognai Bevilacqua-család levéltárában őrzött íratait nézte át, hanem az egyetemi könyvtárban lévőkbe is betekintett, ő közlé először ama budai jelentéseinek címeit,⁵ melyekről addig csak általánosságban tudtunk. Jelentéséből azonban «a Történelmi Bizottság egyúttal arról győződött meg, hogy a Marsigli-íratok eredményes átkutatásához kívánatos, hogy e célra az Akadémián kívül több testület és hatóság működjék közre».⁶ A Bizottság kérése folytán a II. osztály indítványára az Akadémia 1893 nyarán fel is hívta a nagybecsű íratok, tervek és rajzok másolatainak megszerzésére: Budapest székesfőváros, a m. kir. honvédelmi miniszter s a közös pénzügyminiszter figyelmét.⁷ Utóbb *Thaly* arra is figyelmeztette a fővárost, hogy «az említett levelek, íratok és rajzok oly fontosak s oly számosak, hogy azok ösmerete és felhasználása nélkül Buda és Pest környékének, de leginkább és legfőképpen Buda várának és városának török korszakbeli helytörténetét kielégítően megírni nem is lehet».⁸ Hanem a dolog ismét halasztást szenvedett, pedig *Thaly* állandóan sürgette a fővárost, hogy másoltassa le e becses íratokat bolognai hites másolókkal, vagy küldjön ki egy magyar történetírót,

¹ De ő csak keleti kéziratait tanulmányozván, a Budára vonatkozó iratokról jelentésében (a M. T. Akadémia Értesítője 1868-iki II. évf. 128—142. l.) nem emlékezik meg.

² *Marsigli élete és munkái* címen az Akadémia történelmi Értekezései IX. k. 9. füzetében; 96 l.

³ *Memorie della vita del generale Co*: Luigi Ferdinando Marsigli címen (Bologna, 1770, VIII. 339. l.) *Fantuzzi* János kivonatolta Marsigli eredeti naplóját s talán ezért nem is nevezte meg magát a könyv címlapján.

⁴ A «Magyar Könyvszemle» 1896. évf. 338. l.

⁵ Ugyanott, az 1892/93. évf. 265. l.

⁶ *Thaly* Kálmán szavai az «Akadémiai Értesítő» 1893. évf. 659. l.

⁷ Az Akadémia 1893 június 26-ikán tartott ülése jegyzőkönyvének 174. sz. a. ugyanott, a 487. lapon.

⁸ *Thaly* Kálmán előterjesztése Budapest főváros tanácsához.

hogy azokat átnézze s a magyar tudománynak megmentse. De közbe jött a milleniumi kiállítás, mely egész társadalmunkat lekötötte s így megint nyolcz évig húzódott az ügy, míg a székesfőváros — ezúttal is Thaly ösztönzésére — 1901 februárius 28-ikán 14249/1901 sz. a. végre Fraknóit kérte meg, hogy hazatérőben «lenne kegyes az ügy érdekében az említett iratokat áttekinteni és kiválasztani s egyúttal kegyesen gondoskodni arról is, hogy a fővárost érdeklő okiratok, térképek és rajzok lemásoltassanak» számára.

Fraknói szíves előterjesztésére 1901 június 8-ikán (38132/1901 sz. a.) nyertem aztán megbízatást a fontos munkára. Befejezván tehát Rómában a M. T. Akadémia megbízásából folytatott erdélyi tárgyú kutatásaimat, július elején érkeztem Bolognába s közel három hét alatt sikerült átnézniem Marsigli 120 kötetnyi iratait s megszerezniem a Buda 1684—86-iki ostromára és elestére vonatkozó jelentései s térképei másolatait.¹ Ezeket hazaérkezve, 1901 július utolsó napján volt később alkalmam személyesen bemutatnom Halmos polgármester úrnak, a ki felszólított, hogy mielőbb készítem sajtó alá a főváros «Budapest Régiségei» cz. kiadványa számára. De közlésükkel nem lehetett sietnem, mert bármily meglepő és érdekes volt is bolognai anyagom, láttam hiányait s éreztem, hogy sikerülnöm fog egyebünne kiegészítenem. Tovább dolgoztam hát s minthogy 1903 elején újból le kelle mennem Rómába, a vatikáni levéltárban tényleg ráakadtam Marsigli három pompás budai ostrom-vázlatára, visszatérőben pedig másodszor is átnéztem a bolognai iratokat, melyeknek szedését végül 1904 és 1905 nyarán magam olvastam össze az eredetiek szövegével, harmadik és negyedik olaszországi tanulmányútam alkalmával.

Kutatásaim szálai elvezettek azonkívül a karlsruhei államlevéltárba, mely Marsigli két szép jelentésével-, s a bécsi hadügyi levéltárba, mely egy tudósítással s apróbb adatokkal bővíté a bolognai anyagot. Így most már *minden* együtt van, a mit Marsigli Buda ostromairól s bevételéről írva ránk hagyott s immár bokorba fogva mutathatom be a székesfőváros tanácsának s történeti irodalmunknak, mely e hiteles felvételek alapján készült leírásokból és térképekből ismerheti meg pontosan, milyen volt Budavára a török uralom idején; úgy a mint azt egy törökül is értő olasz tudós a helyszínén a vár visszafoglalása mámorában feljegyezte és szülővárosának féltve őrzött gyűjteményében ránk hagyta.

¹ Ez utóbbiakat Popi Péter bolognai fényképésszel készítettem, kicsinyítve az eredetieket.

II.

A még csak 24 éves Marsigli Alajos Ferdinánd gróf már világiárt jó-hírű tanult ember volt, midőn 1682 őszén azzal a szándékkal állított be I. Lipót német császár és magyar király udvarába, hogy a készülő török hadjárat küszöbén vegye be hadseregébe.¹ Hisz közel egy esztendő telt el előbb Konstantinápolyban² s azt hitte, hogy tapasztalatait sikeresen értékesítheti a keresztyénség érdekében, melyért Európa egyéb nemzeteiből is sokan siettek zászló alá. A bécsi udvar minden segítséget készséggel megragadott s így az ifjú Marsigit is szívesen látta. Daczára grófi rangjának egyszerű közkatonának állott be Caprara marsall hadosztályába s a telet káplárként Győr várában töltte. Innen 1683 márczius elején olyan jelentést küldött Hermann badeni herceg, a haditanács elnöke kezéhez, hogy jutalmúl egy gyalogsági companiát kapott.³ A Grana-féle gyalogezredbe nem sikerült ugyan hadnagynak kineveztetni magát,⁴ de Érsekújvár alatt annyira kitünt ügyességével, hogy egyszerre gyalogsági századossá léptették elő a Diepenthal-ezredbe. Ezalatt május közepén a Rába-vonal védelmét teljesítő Batthyány Kristóf csapatához⁵ küldték.⁶ Itt jó hasznát vették hidak építé-

¹ Életrajzi adatait eredeti naplójából vesszük, melynek magyar vonatkozásait egybeütt fogjuk szóról-szóra kiadni.

² Konstantinápolyi útazását és ottani tartózkodását eredeti naplója alapján legújabban Lodovico Frati ismertette «Il viaggio da Venezia a Costantinopoli del Conte Luigi Ferd. Marsili. 1679» című 55 lapnyi értekezésében, mely a «Nuovo Archivio Veneto» 1904-iki folyamában jelent meg.

³ Ld. a bolognai egyetemi könyvtár Marsigli-íratái 81. k. 49—54. lapján, a katalógus e megjegyzésével: Questa fu la prima occasione, che ebbe il generale Marsigli (quando era semplice caporale nella guarnigione di detta piazza) di farsi conoscere, e per questa scrittura gli fu data una compagnia d'infanteria.

⁴ A bécsi hadügyi levéltár HKR. 1683. Prot. Exp. fol. 349¹/₂ alatt: Graf Ludwig Ferdinand Marsigli berichtet, das ihm der Hauptmann von Pfeffershofen seine unter dem Grana'schen Regiment habende Compagnie resignieren wollte, wenn er bei der Stadtguardia allhier dagegen die erst vagierend werdende Lieutenantsstelle, doch mit dem Hauptmannstitel mit wirklicher Expectanz bekommen könnte. Bittet also um gnädige Disposition. *Erledigung*: Herrn Stadtguardia-Obristen allhier, Grafen von Starhemberg etc. um Bericht und Gutachten zu communicieren, mit Erinnerung, dass man in vermeldtem Grafen Marsigli aus erheblichen Ursachen, gern geholfen sehen möchte. Wien, den 2. Mai 1683.

⁵ Velenczében kelt első jelentésében (1684 tavaszán) maga írja Marsigli, hogy a császár iránti hódolata jeléül: esibii — úgymond — il mio sangue col carattere d'actual servo nel rango militare e ne rapportai per generoso aggradimento gli impieghi di volontario in campagna nell' Ungaria superiore appresso il maresciallo Caprara in presidio nella piazza di Giavarino, esercitandomi negli infimi gradi della militia, per potere con più fondamento passare ai posti di comando, come sotto l'assedio di Najassel ottenni l'avanzamento di capitano d'infanteria nel regimento Tipental e in un medesimo tempo destinato fui a disporre la difesa del fiume Rab, ad assistere al conte Budiani a tal posto.

⁶ Esterházi János győri vicegenerális 1683 május 16-ikán írt ez útlevelével indult útnak: Ez levelem mutató gróf Marsilli, császár és koronás király urunk ő Felsője tisztviselője az méltóságos Lotharingus herczegurunk parancsolatjából, az egész hadak gubernátorától fölötte nagy dolgokban küldetik

sében s parterősítésekben való jártasságának; Bécsben meg figyelemmel olvasták jelentését.¹ De a törökök úgy körülfozták századát, hogy menekülése közben (1683 július 2-ikán) két tatár elcsipte s a Győr alatt heverő török táborba vitte, hol Achmed temesvári basa hat talléron szolgájául megvette. Ennél nagyobb csapás nem érhetette a dicsőségért szomjazó ifjú grófit, mert így tétlenül kelle vesztegelnie, s mi több később Bécs ostrománál még segítnie is a pogánynak, a helyett, hogy részt vehetett volna a keresztyének küzdelmében, a miért lelke sóvárgott s tulajdonképpen elhagyta hazáját. De azért folyton tanult, jegyeztetett s tökéletesíté töröknyelvi tudását. Nagyjában ismeretes irodalmunkban is, miként hurczolták a Bécs alól menekülő török sereggel Budára, s hogyan került el kétszer is a halált két bosnyák testvér könnyörületessége révén, kik a basától megvették s betegen és kimerülten magukkal vitték Boszniába, honnan szinte kilencz havi szenvedés után nagy váltságdíjon csodás módon szabadult.²

Szabadságát visszanyerve, 1684 április elején ért Velenczébe, s a mint jóakarói s barátai körében kipihente fáradalmait, részletes jelentést küldött április 22-ikén Lotharingiai Károly herceghez, a készülő felszabadító hadjárat új vezéréhez. Ebből közöljük (I. sz. a.) a Budavár fekvéséről és hadi jelentőségéről szóló érdekes részletet, melyet két hónap mulva Lipót királyhoz intézett nagy emlékiratába is felvett. Kifejezte ebben egyszersmind, hogy a mint egészsége teljesen helyreáll, újból hajlandó ő Felségét és a keresztyénség ügyét szolgálni,³ s remélvén, hogy ajánlkozása tényleg hasznos leszen, július elején ismét útnak indult Németország felé. A királyi család — melyet Linzben talált — nyájasan fogadta a már halottnak hitt ifjú olasz főurat, s mivel ügyét Hermann badeni örgróf is melegen felkarolta, rögtön Budára küldték, melyet Lotharingiai Károly hadteste jó reménységgel készült ostromolni, minthogy éppen akkor vert meg egy török sereget a közeli Ercsény határán.⁴ A megkerült rabot a főhadvezér menten bemutatta Starhemberg

iudex curiae-uramhoz és gróf Battyáni Christóf uraimékhoz ő kegyelmekhez, minekokáért minden rendektől ne csak személye respectusban vétessék, hanem minden helyen mind oda s mind visszajövet lizonyos kísérelket rendelvén melléje és szekereket adván alája, ahhoz illendő gazdálkodással is hozzája lenni ne terheltesse; várván másból jó akaratomat. (Eredetije a bolognai egyetemi könyvtár Marsigli-iratai 53. k. 168. l.)

¹ Jelentése a császárhoz: Progetto per fortificare il fiume Rab. (Eredeti fogalmazványa ugyanott, az 53. k. 147—156. l.)

² Beliczay id. értekezése 23—25. l.

³ Ilyen előterjesztést tett május havában a hadi tanácsnak is, de ma ennek csak iktatói kivonata van meg a bécsi hadügyi levéltár HKR. 1684. Prot. Exp. fol. 234. alatt.

⁴ Ez az 1684 július 22-iki Erd melleti csata volt, melyben a lotharingiai herceg Musztafa pasa fölött teljes győzelmet aratott; Rónai Horváth Jenő: Magyar hadi krónika II. része (Budapest, 1897.) 248. l.

marsallnak, a bécsi hősnek, s közös megegyezéssel az aknaművek és erődítések vezetését bízták rá. Augusztus 4-ikén már részletes jelentést ír az ostromműveletekről (lásd II. sz. a.) és mindenre kiterjedő élénk szellemét jellemzi, hogy rendkívüli elfoglaltsága közepette is ráér megfigyelni műszereivel a puskaapor hatását és robbanó erejét, s nem csüggeszti annak látása, hogy a török hősiesen védi magát a várban s a keresztyén seregek iszonyút vesztenek.¹ A két Starhemberg már-már tehetetlenné vált a várbeliek kirohanásaival és ellenaknáival szemben, midőn megjött a bajor választó fejedelem 8000 főnyi csapata. De rohamuk sikere s győzelmük nem vala tartós, mert az ostromlókat, miként Marsigli (III. tudósításában) október elsején jelzi, az éhség, betegség megzavarta számításukban, a fővezérek közti egyenetlenség és rendszertelenségük reménységükben, úgy hogy november elején elvonultak a vár alól, akár csak az Izabella királynét ostromló Vells tábornok, másfél századdal azelőtt. Sőt miként akkor, most is azt hitték, hogy a várral hamarosan végeznek, s még maga Marsigli is azt írta, hogy tíz nap alatt bevehető! Lelkesítésnek megjárta ez Bécsben, hová betegen felment, de mikor a badeni örgróffal, a király rendeletére ismét Budára jött, hamar belátta, hogy az ostromot sikertelen lenne tovább folytatni s feloszlatta az egész hadat.

Az örgróffal Marsigli is Bécsbe vonult télire, s innen 1685 elején beható jelentésben számol be (IV. sz. a.) Medici Gastone toszkánai fejedelemnek a keresztyén csapatok kudarcának okairól; egy másik művében meg Lotharingiai Károly számára állította össze az ágyúk tökéletlenségéről szerzett tapasztalatait, minthogy természeti s természettani kísérletekkel mindig előszeretettel foglalkozott s különben is: a tüzéséget tartá a hadakozás lelkének.² S habár

¹ Battiamo Buda che si difende bravamente con danno nostro considerabile — írja Budáról 1684 augusztus 17-ikén; eredetije a bolognai Marsigli-íratok 53. k. 410. l.

² Mivel ez egyébként igen tanulságos jelentése csonkán maradt meg, csak jegyzetben közöljük:

Il longo assedio di Buda ha dato campo d'osservare più cose per il bon servizio di Sua Maestà Cesarea toccante varii mezzi e fra gli altri l'artiglieria, il maneggio della quale benchè non sii mio carico, ad ogni modo non ho volsuto tralasciare d'osservare ogni suo effetto, considerandola per l'anima della guerra; e tutto mi faccio lecito comunicare a V. A. Serma che verso di me assistita del solito compatimento potrà, con l'autorità del suo carico e con l'intelligenza tiene sopra tal arma, paragonare questi miei deboli ragionamenti con quelli degl' altri, che per obbligo della loro carica hanno dovuto più sovente di me intervenire dove il cannone d'ogni sorte operava.

L'artiglieria grossa di Sua M. Cesarea che ha servito nell' assedio di Buda, è stata del calibro di mezzo cartano, e di quarto di cartano con il solito sortimento di mortari, e nel fare il suo effetto d'aprire le breccie, e di gettar le bombe ha partorito quegli' inconvenienti andero esaminando, col farmi lecito d'applicarli alcuni remedii.

1°. In primo loco ho osservato una violenta ritirata sino a 12 piedi, che ha fatto sempre l'artiglieria, nonostante che i bombardieri gl'habbino posto il loro solito remedio. Un piede di vincolata

az ütegekkel neki a lefolyt hadjáratban semmi dolga nem volt, megfigyeléseit és javaslatait olyan helyeseknek találta a bécsi udvar, hogy alig épült fel lázzal járó betegségből, a hadi tanács elnöke az arzenálba rendelte s reá bízta az új ágyúk öntési munkálatai nehéz ellenőrzését. Ez az új munkakör igazán neki való volt. Marsigli tanult s tett is sokat az ágyúöntés terén, úgy hogy miként naplójában írja: az uralkodóháznak alig volt valaha jobb löfelszerelése, mint a milyen most készült.

Munkásságával annyira megnyerte az udvari hadi tanács bizalmát, hogy 1685 tavaszán ismét hazánkba rendelték, hogy megvizsgálja s kiegészítse a győri, visegrádi és esztergomi erődítéseket. Április végén indult e fontos szemleútjára,¹ egy hadi mérnök kíséretében,² mire aknamunkásokat küldtek utána.³ Marsigli Győr megerősítési költségeihez a pápa segélyét is megnyerni remélte annak bécsi követe Buonvisi biboros útján,⁴ s ügybuzgalmát méltányolván, kérésére⁵ a haditanács ezredesi rangra emelte,⁶ és látván munkáiról beküldött jelentéseit,⁷ sürgetésére⁸ junius elején kiutaltatta két év

quanto danno porti quando si tira in breccia è noto ad ogni bombardiere, e la proportione di tal danno, havendo comodo d'artiglieria per fare prove, non mi sarà difficile stabilirla.

2°. Facile era il riscaldamento quando sollecitamente si sbarava, con detrimento della forza del tiro a causa della rarefazione dei porri del metallo, dove l'impeto della polvere esala, e conseguentemente con danno del medesimo corpo del cannone, e massime alla parte della lumiera venendosi per la suddetta rarefazione ad intenerirsi per potere poi resistere al contrasto della polvere, che in tal caso supera la durezza del metallo, o facendo crepare il cannone, o rodendolo alla lumiera.

3°. Molti dei pezzi si sono resentiti alla gola, sito dove il cannone riceve tormento grande come parte, che sta infraposta al contrasto, che fa la palla nel sortire dal cannone a rompere il cilindro dell'aria ambiente per fare a se medema strada, et a quella quantità d'aria era rinchiusa nel nitro della polvere.

4°. Sono, le frequenti aperture si fanno nella lumiera, causate come ho detto da troppo riscaldamento e dalla forza della polvere nell'accendersi, e ne risultano molti danni, e massime quello dell'osalatione di bona parte di quella forza della polvere deve cacciare la palla.

(Marsigli sajátkezű fogalmazványa a bolognai Marsigli-íratok 53. k. 386/o. l.)

¹ A hadi tanács 1685 április 23-ikán rendeli Eszterházi János grófnak, hogy: Sollen dem Conte Marsigli die Fortificationes zu Raab, Komorn und Gran zu visitieren gestatten und ihn zu seiner Reis mit Convoy versehen. (A bécsi hadügyi levéltár HKR. 1685. Prot. Reg. fol. 211.)

² Másnap, 1685 április 24-ikén rendeli Burckhardnak, mit dem Marsigli nach Visegrád sich zu begeben, selben Ort in Augenschein zu nehmen, sich wieder anhero zu begeben und, wie besagter Posto ohne grose Unkosten am schleunigsten zu fortificieren sei, berichten. (Ugyanott, fol. 212.)

³ Rabatta sürgetésére 1685 május havában. (Ugyanott, Prot. Exp. fol. 269.)

⁴ A haditanács 1685 május 17-ikén értesíti Burkhardot, hogy: Der Conte Marsiglio habe mit den vom päpstlichen Nuntius zur Fortification von Gran zu disponieren. (Ugyanott, Prot. Reg. fol. 258.)

⁵ Marsigli beadványa a hadi tanácshoz 1685 május elején: um Oberstlieutenantstitel und Gage im Feld. (Ugyanott, Prot. Exp. fol. 286.)

⁶ A haditanács rendelete Marsiglihoz 1685 május 21-ikén: Wird ihm, bis sich eine Vacanz ereignet, der Obristlieutenants-Titel nebst der Gage ertheilet. (Ugyanott, Prot. Reg. fol. 263.)

⁷ Marsigli Esztergom és Visegrád állapotáró', 1685 junius elején. (Ugyanott, Prot. Exp. fol. 338.)

⁸ Marsigli um Bezahlung seiner in kaiserlichen Diensten ausgelegten 395 fl, dann Compensierung der bezahlten türkischen Kauzion. (Ugyanott, fol. 329.)

előtt tett költségeit,¹ s megtéríté neki azt a 600 zecchinot is, a melylyel magát a tatár fogságból megváltá.²

Befejezván feladatát Esztergomban — melynek raktárait is jól megtölté lőszerral — utána ment a főhadvezérnek Érsekújvár alá, minek elfoglalását tűzték ki az idei vállalat főczéljául. Itt Marsigli bámulatos ügyességet tanusított azzal, hogy elvezette a várárok vizének egy részét s az ellenség folytonos ágyúzása közben három nap alatt egy kis földerődöt épített a várral átellenében, melyből a tüzelést az eddiginél sikeresebben végezhettk, úgy hogy a török őrség (augusztus 19-ikén) kénytelen volt végre kapitulálni. Marsigli rohant be elsőnek a sokat ostromlott várba, hol egy lehulló kő úgy megsebesíté, hogy orrán száján vérezve zuhant a várárok nyakig érő vizébe. E sebesülés következményeül ismét hetekig tartó lázt kapott, melytől csak Bécsben szabadult végleg és soproni szállásán, hová századával telelni vezényelték. Innen aztán Székesfejérvár tanulmányozására küldték, azzal a szándékkal, hátha tél idején lehetne valamit ellene kezdeni. De az udvar s a szövetségesek szeme előtt Budavár visszavétele lebegett végcélul s ezért a mint 1686-ban nyílt az idő, s lezajlottak a bécsűjhelyi udvari ünnepek, a meginduló új hadjáratban Marsiglit nevezték ki az ostromműveletek, illetve az erődítési munkálatok főfelügyelőjévé.³ Erre ő (felhasználva egy Budavárából kiszabadult katona adatait is) előterjesztést tett az ostrom módozatairól úgy az udvarnak, mint a Sopronban pihenő lotharingiai herczegnek, a ki vázlatai és térképei tanúságait annyira helyeseknek és becseseknek találta, hogy megtiltá neki, hogy azokról bárkinek is szóljon vagy írjon.⁴

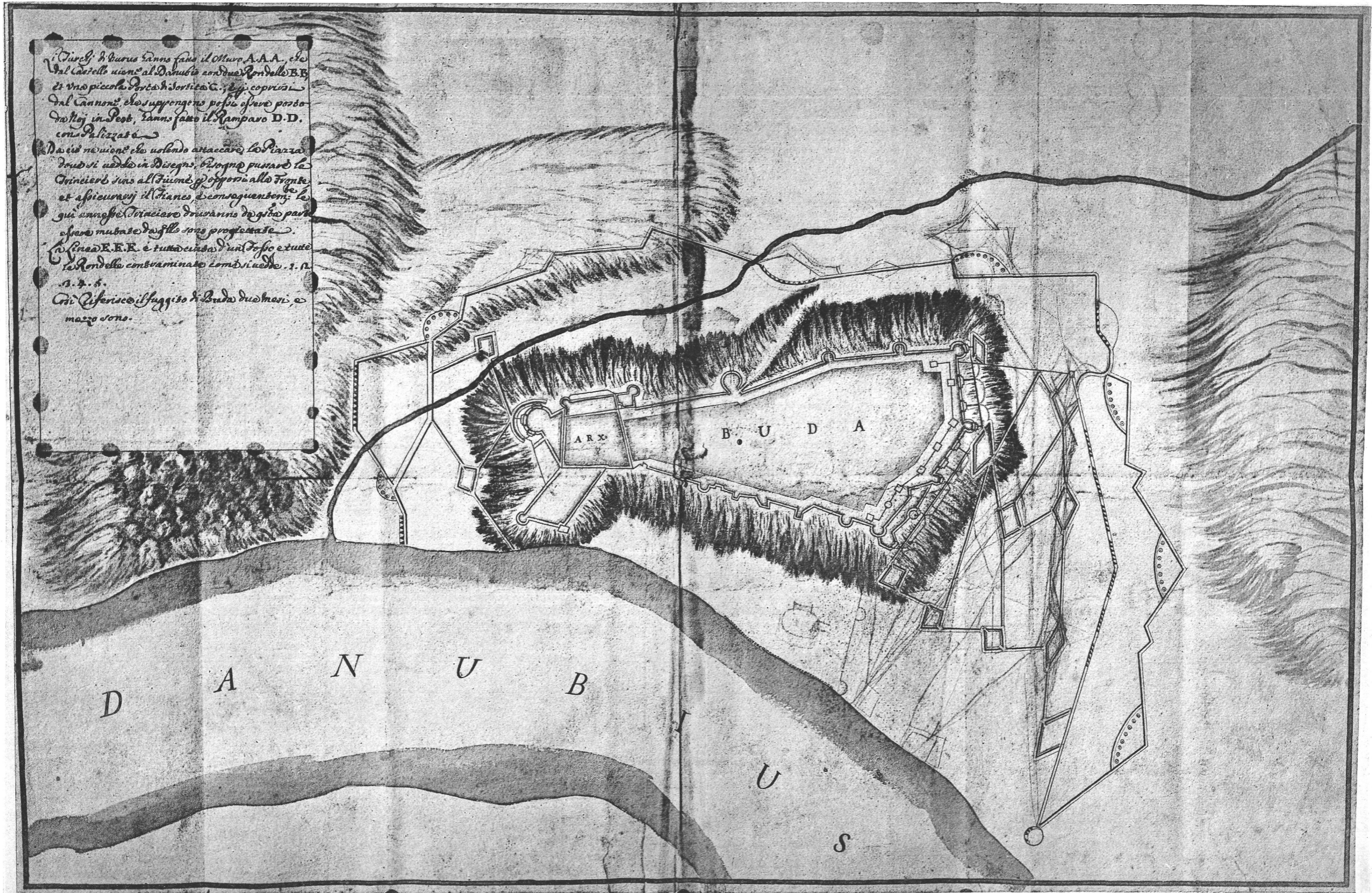
A főhadvezér május végén kerekedett fel seregével Esztergom felé. Marsigli postán követte, hanem Komáromban ismét leverte lábáról régi lázas betegsége, úgy hogy csak Visegrádon érheté utól. De a mint Szent-Endre szigetét is elhaladva az ó-budai melegforrások körül tábort ütöttek, a lotharingiai herczeg és a bajor választó fejedelem közt nézeteltérés merült fel az ostrom megkezdésének mikéntje felől, mi nélkül Marsigli szerint: Buda legalább egy hónappal előbb és sokkal kevesebb vérontás nélkül került volna

¹ Hofkriegsrath an Marsigli, vom 5. Juni 1685: Receptisse auf seine drei Anbringen, wegen des Fortificationsbaues zu Gran, wegen Prätension vom 395 fl. noch von 1683, Beitrag wegen seiner Elibrierung hergegebenen 600 Zecchinen und wegen Hauptmannsgage. (Ugyanott, Prot. Reg. fol. 287.)

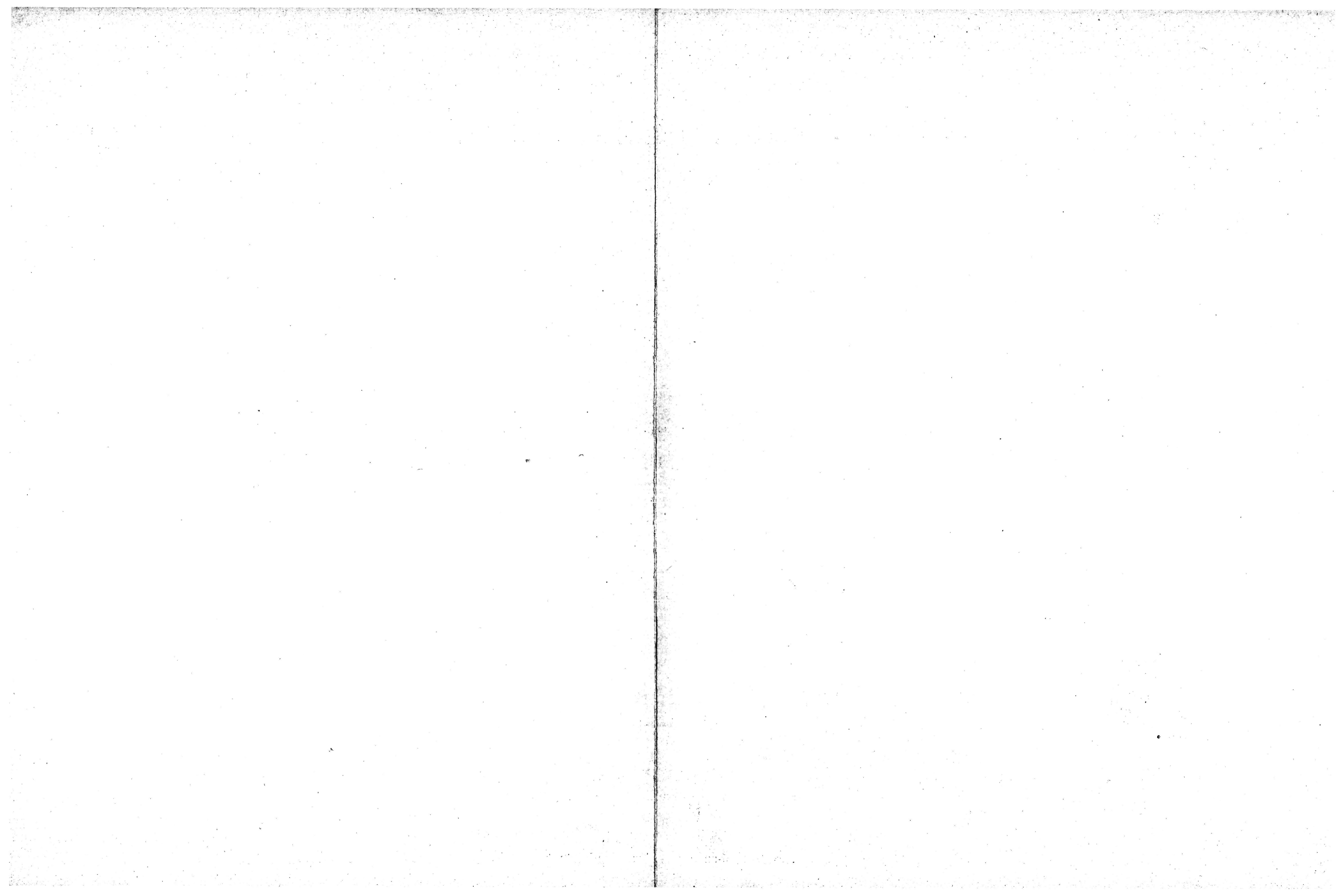
² Hofkriegsrath an die Hofkammer, vom 5. Juni 1685: Um dem Marsiglio die wegen Elibrierung seiner Person ausgelegten 600 Zecchinen zu refundieren. (Ugyanott, fol. 287.)

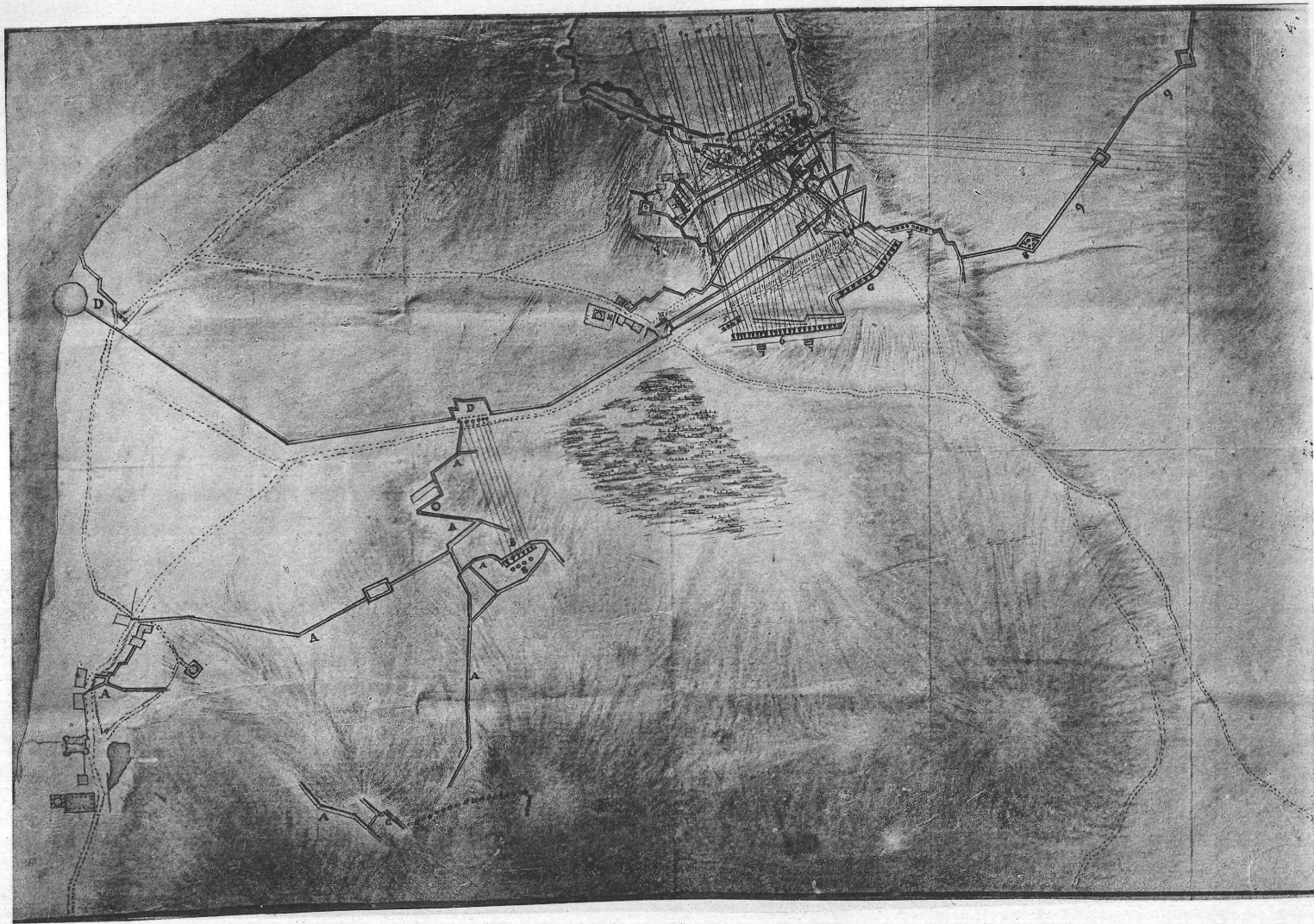
³ A haditanács 1686 május 4-iki rendelete szerint: werden dem Conte Marsigli als Inspector über die Feldarbeiten als Besoldung monatlich 150 fl. ausgeworfen. (Ugyanott, Prot. Reg. fol. 128.)

⁴ Mellékeltten közöljük egyik ilyen budai térképét, melyről, sajnos, hiányoznak az érdekes jelmagyarázatnak megfelelő betűk; ezek helye azonban a leírás és a másik két térkép segítségével elég pontosan meghatározhatók.

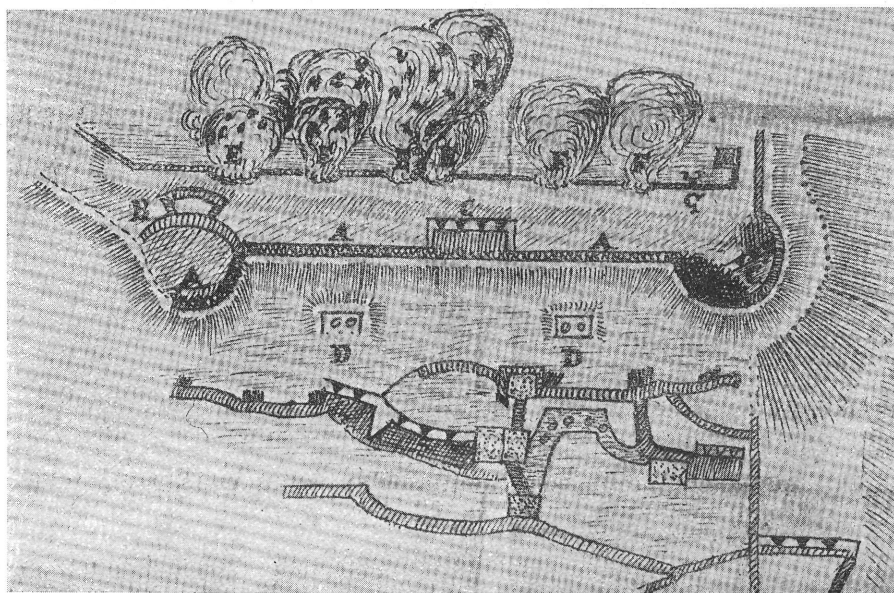
BUDA VÁRA ÉS 1686-IKI OSTOM-MŰVELETEINEK TÉRKÉPE.

BUDAVÁR 1686 JUNIUS 17-IKI OSTROMÁNAK TÉRRAJZA.

a keresztyének kezébe. Am azért a hadjárat mégis szerencsésen indult, mert a bajor választó fejedelem június 17-ikén elfoglalta Pestet, a lotharingiai herceg meg a budai vízivárost kezdte lőni s ellenaknázni, a mit Marsigli háromnapi folytonos munkával kémlt és eszelt ki. Az ő terve szerint állították hát fel az ütegeket és csapatokat, miként azt mellékelt finom térkép-vázlatán láthatjuk,¹ s készítették az aknákat, rajzai szerint.

Egy budai robbanó akna Marsigli-féle rajza, 1686 július elejéről.

Jelmagyarázata: A, A, A, A Trincieramento fatto sopra la breccia. B Posto avanzato sul bordo del fosso della seconda muraglia. C, C Batterie fatte sopra la breccia. D, D Batterie de' sortari. E, E, E, E Mine saltate con gran effetto li 29. del caduto. F, F Mine fatte hoggi con effetto. G Mina preparata che fra 3 o 4 hore saltará. (Al primo del mese era già saltata felicemente.)

E foglalkozásával Marsigli egészen elemében volt. Napestig az aknában és sánczokban járkált, s maga vezette a robbantásokat, úgy hogy mindenkit bámulatba ejtett kitartásával és merészségével. Meg is adta az árát, mert midőn (június 24-ikén) a főrohamot intézték a víziváros bástyája ellen s Marsigli épp azt mérgette, hogy mily távolságra esik a várfal a kiásott futóárokhoz, egy kartácsolvés összetörte jobb karját,² annyira, hogy halál-

¹ Marsigli e térképe magyarázatát ld. a képek jegyzékében.

² Erről három jelentés is olvasható a bécsi hadügyi levéltár Feldakten 1686, Türkenkrieg 13/10, 12 és 40. sz. a. iratában.

híre ment az udvarba, hol mindenki megsiratta, a ki csak ismerte.¹ De szívós természete daczolt a halállal s az orvosok úgy helyreállították, hogy két hét múlva már újra birt dolgozni, legalább fejével, mire nagy szükség volt, mert a főhadvezér napról-napra kikérte tanácsát a felmerült nehezebb tereptani kérdésekben; ámbár ekkor már úgyszólván közkézen forogtak a várról és ostromműveletekről készített pontos térképei és vázlatai.

A július 27-iki nevezetes roham s az addigi ostrommunkálatok hű képét is csupán az ő gondos vízfestésű térképéből ismerjük, úgy a mint sátrában begyógyult kezével Buonvisi bíboros pápai nuntius, illetve a vatikáni udvar számára elkészíté.²

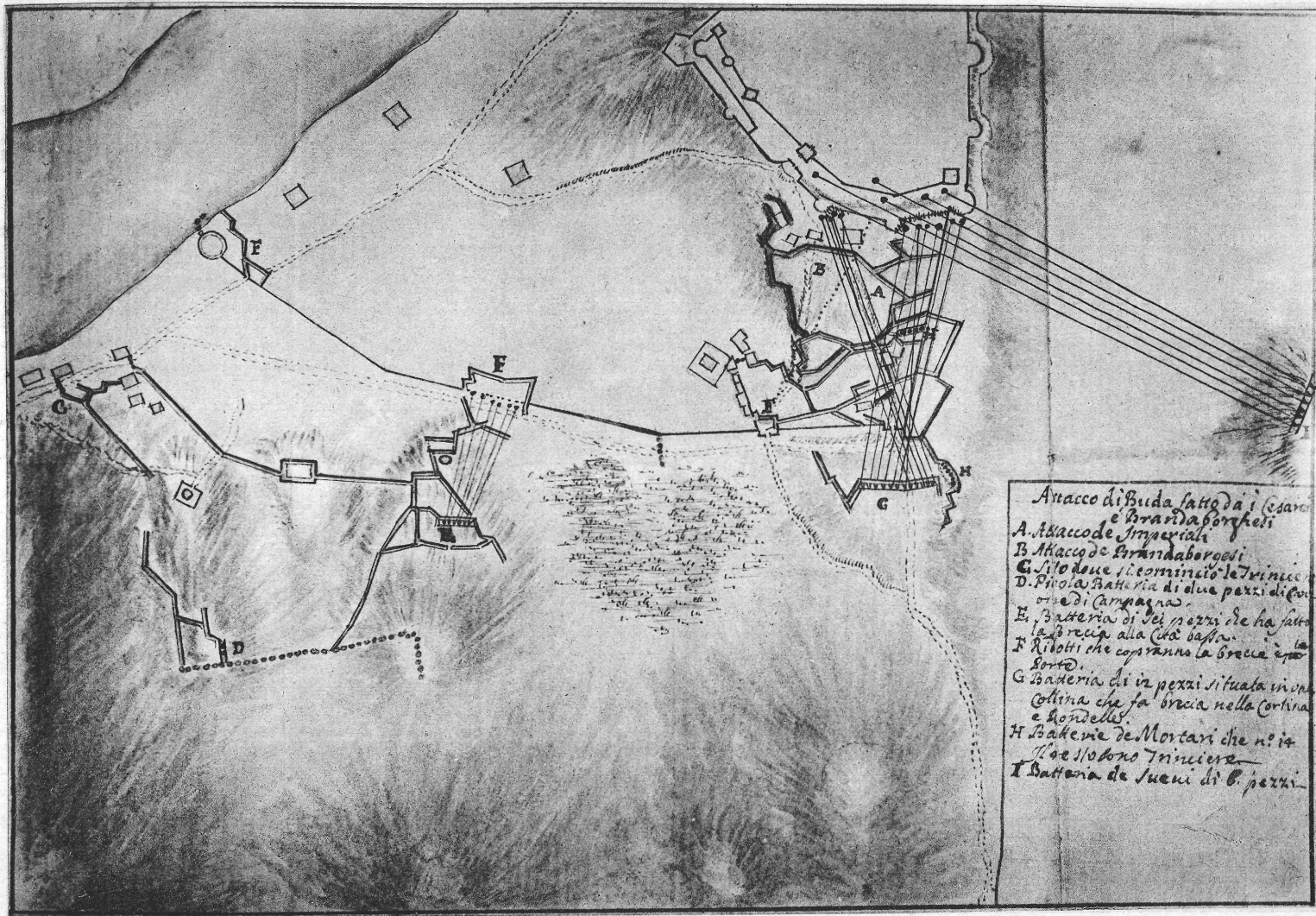
Marsigli összes íratai s térképei közt legértékesebbek azonban — s a maguk nemében páratlanok — azok, melyeket Buda szerencsés bevétele (azaz 1686 szeptember 2-ika) után Corvinákat keresve tollal kezében készített a még füstölgő városban.³ Ilyen mindjárt az, melyben — magához vevén néhány budai törököt — összeírja a bejárt vár épületeit, templomait és fürdőit, megczirkálja a bástyákat és falakat, s lelkiismeretesen lejegyzi miként nevezték őket a másfél százados török uralom idején, s minek mi volt rendeltetése. S hogy egymagában e (V. sz. a. közölt) jegyzéke vagy leltára mily fontos, kitünhetik abból, hogy pl. a budai mecsetek közül eddigelé (az egész vonatkozó irodalom adatai alapján) mindössze tizenkettőről tudunk valamit,⁴ míg Marsigli huszonhármát sorol fel. De leírja ám: a kilencz melegfürdőt, melyeknek fényét nem győzi dícsérni, a Mátyás király palotájában épen maradt fegyvertárt, a lőporos raktárakat, a jégvermeket, melyekből nyáron vallás- és nemzetiség-különbség nélkül naponta kétszer mindenki kapott jeget, a kapukat, hol a vándor jégbehűtött vízzel olthatta szomját, s a népkonyhát, honnan minden péntek (vagyis a törökök vasárnapja) estéjén a város szegényei s az útasok czipót, rizst és gyertyát kaphattak ingyen, a pompás szőlőket s gyümölcsösöket, a 22 sütőházat, a kaszárnyákat, a lőporostornyokat, a főmecsethez ragasztott nagy kőiskolát, valamint a Buda körül

¹ Il conte Luigi Ferdinando Marsigli — írja erről Buonvisi Bécsből, 1686 június 30-ikán — è stato ferito mortalmente alla trinciera sotto Buda, e vienc compatito per le sue coraggiose operazioni. (Fraknoi: Buonvisi bibornok bécsi nuntius jelentései 119. l.) Cornaro velencezi követ meg így ír róla Laxenburgból, ugyanaznap: In queste attioni non sono rimasti morti che sei soldati et il Signor Marsigli che comandava nelle trinciere, colpito da moschettata nel braccio; Bubicz Zsigmond: Cornaro Frigyes velencezi követ jelentései Buda várának 1686-ban történt ostromáról és visszavételéről (Budapest, 1891.) 13. l.

² Terjedelme 23 × 34 cm. Czime: Pianta dell' assedio di Buda dalla parte dei Cesarei e Brandeburgesi sino alli 17 di Luglio 1686. Ez is ó-naptár szerinti s így július 27-ikére értendő; található a római vatikáni levéltár «Nunziatura di Germania» cz. osztálya 212. kötetében.

³ Ezt megkapóan jellemzi *Fantuzzi*, Beliczay id. m. 29—32. l.

⁴ Ismertette Némethy Lajos «Török mecsetek Budán» cz. kis munkája (Budapest, 1878.) 5—95. l.

A CSÁSZÁRI ÉS BRANDENBURGI HADAK 1686 JULIUS 27-IKI BUDAI OSTROMA.

fekvő négy török kolostort, s köztük Gül babáét,¹ melyben rendesen hatvan világtól visszavonult «barát» lakott. És teszi ezt oly pontossággal, hogy leírásai a — negyedszázaddal előtte, 1663-ban Budán járt — török Evlia Cselebi adatait² nemcsak kiegészítik, de sok helyen beszédesebbek, sőt alaposabbak is, mint azt mérnök-embertől várhatjuk is.

Mindezt két nagy terjedelmű török térképen is bemutatja, elhelyezi, melyeket kicsinyítve fénynyomatban közlünk (VI. sz. a.) dr. Karácson Imre átírása, fordítása és magyarázó jegyzetei kíséretében; szíves közreműködését ezúton is hálásan köszönnénk. Hogy pedig a térképeken olvasható sok név még áttekinthetőbb s tájékozódásunk a török Budában — mondhatnók: Ósbudavárban — még biztosabb legyen, bemutatjuk egy másik olasz szemtanú rajzáról készült egykorú nápolyi rézmetszet képét is,³ mely irodalmunkban teljesen ismeretlen, holott éppen a török uralom történetére nélkülözhetetlen fontosságú s kétszeresen becses, minthogy függélyes rajzban érzékelteti azt, a mit Marsigli leír. Olasz tudósunk azonban betetézte munkásságát azzal, hogy felmérte s megvizsgálta a várfalakat, bástyákat és házakat, s mikor aztán ismét Bécsbe jutott, október folyamán két emlékiratot terjesztett a király és a haditanács elé arról: miként lehetne (VII. sz. írata szerint) helyreállítani s azután (a VIII. számú alapján) újra felépíteni Budavárát? Sajnos egyik sem történt úgy, miként ő tervezte, s nem is az ő felügyelete mellett, de a költségvetés adatait haszonnal tanulmányozhatja mindenki, a ki Buda régi helyrajzával foglalkozik s nem nélkülözheti senki, a ki — bár csak a történelem lapjain — alapjából akarná felépíteni. Hiszen Buda 1686-iki eddig ismert térrajzai: vagy későbbi rekonstrukciók,⁴ vagy pedig tisztán hadi szempontból készültek, mint pl. Fontanáé⁵ és Juvignyé,⁶ melyek épp ezért hiányosak, a létezett állapotot egész teljességében nem tüntetik fel s Marsigli felvételeinél talán kevésbé pontosak, teljesekek is.

¹ A maig fennmaradt török mecsetre vonatkozó ismereteinket szorgalmasan összeállította «Gül-baba türbéje» czímen Némethy id. m. 77—95. l.

² Evlia Cselebi török világutazó magyarországi útazásai. 1660—1664. Fordította és jegyzetekkel kísérte dr. Karácsonyi Imre. Kiadta a M. Tud. Akadémia; Budapest, 1904. — Buda és Pest leírását a kötet 217—260. l. találjuk.

³ Magliar András e 24×33 cm. nagyságú rézmetszetét (melyet főleg 51 pontból álló jelmagyarázata s a tornyok és templomok török neveinek jegyzéke tesz becsessé) Dottor D. Gio. Francesco Gemelli Careri «Viaggi per Europa» első kiadása II. k. (Nápoly 1704.) 150. lapjához mellékelten találtuk meg, s bővebben Gemelli budai jelentései kapcsán fogjuk egyebütt ismertetni.

⁴ Ilyenek a dr. Károlyi Árpád «Buda és Pest visszavívása 1686-ban» czimű művéhez mellékelten s nagy tanulmány alapján rajzolt kitűnő térképek.

⁵ Mellékelve *Bubics* id. m. 321. lapjához.

⁶ Kiadva dr. Zieglauer Ferdinánd «Die Befreiung Ofens von der Türkenherrschaft 1686» czimű művéhez (Innsbruck, 1886.) mellékelten.

Marsigli e kéziratban maradt fölvételeit és leírásait érdekesen egészítik ki azonban azok az apró hadtörténeti följegyzései Budavár ostromairól és a törökök védelmi taktikájáról, melyek magyarázó rajzaival együtt halála után a török birodalom hadi állapotáról írt két kötetes munkája¹ második részében jelentek meg szétszórta. Ezért közöljük ritka művéből itt utolsóul (IX. sz. a.) e munkánk végén, minthogy nélkülök csonka lenne Marsigli jelentéseinek sorozata és homályos Budavár ostromairól s visszavivásáról nyert képünk, melyet az ő fáradhatatlan szellemének és lankadatlan szorgalmának köszönhetünk.

III.

Ennyit tartottam szükségesnek elmondani bevezetésül Marsigli itt bemutatott magyar vonatkozású írataihoz,² mivel úgylát mindegyikhez kivonatot készítettem s jegyzeteket fűztem. Beltartalmuk és értékük szembeszökő, s történetünk elsőrendű forrásaként kell ezentúl használnunk s idéznünk, valahányszor Buda visszafoglalásáról, illetve régi alakjáról és helyrajzáról esik szó. Nagy gyönyörűséggel kutattam s gyűjtöttem őket össze és boldog vagyok, hogy most — annyi sok év vágyakozása után — mindenki számára hozzáférhetőkké válnak. Hálásan köszönöm azért ezúton is a székesfőváros megtisztelő bizalmát, mely ezt nekem lehetővé tette, valamint dr. *Frali* Lajos, a bolognai egyetemi könyvtár aligazgatója szivességét, hogy a másolásban, Marsigli rossz írású fogalmazványai kibetűzésében segédkezett, *Presutti* Domonkos úrét, hogy az iratok sajtó alá rendezésében támogatott, úgy szintén *Langer* János úrét, ki a bécsi hadügyi levéltárból küldött adatokkal bővíté munkámat.³

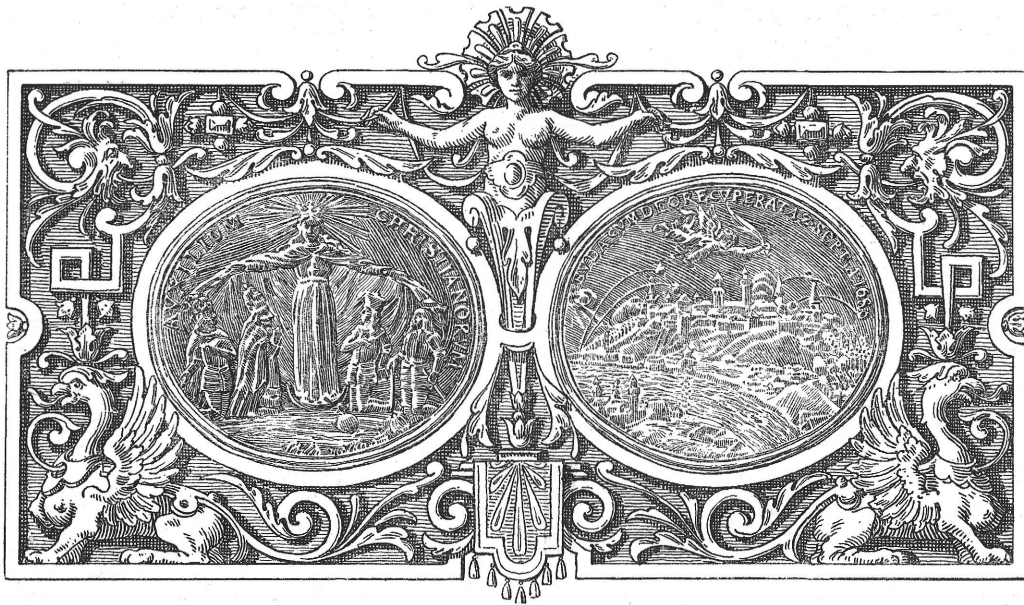
Nagy kár, hogy Marsigli Budát érdeklő írataiból több nem maradt reánk, de azzal is, a mit itt négy levéltárból adunk, hazánk első rangú ismeretelői közé jutott, kik közt eddigelé csupán a Dunáról írt későbbi nagy munkájáért⁴ tiszteltük.

¹ Olasz és francia párhuzamos szöveggel jelent meg Hágában 1732-ben «Stato militare dell' imperio ottomanno» czimen, két ívrétű kötetben. — A mit belőle itt közlünk, megolvasható a II. kötet: 124, 148, 151, 154 és 157. lapjain.

² Egyéb íratai magyar vonatkozásainak teljes jegyzékét a «Magyar Könyvszemle» 1906. évi folyamában közöltem.

³ Innen különben eredeti Marsigli-jelentést is adhattunk volna, ha a mult század ötvenes éveiben tudatlan módon végzett selejtezés meg nem foszt tőlük.

⁴ Ez 1726-ban kiadott «Danubius Pannonico-Mysicus» cz. hatkötetes nagy művének a budai hőforrásokról szóló részét alább közöljük a 37. lapon.

I.

Budavár fekvése és hadi jelentősége.

(Marsigli jelentése Velenczéből, 1684 április 22-ikén Lotharingiai Károly hg. főhadvezérhez.)

Buda a régi magyar királyok székhelye. — A hegyoldalak alkalmas volta sánczok és ostromló útegek számára. — A Gellérthegy erődje és befásított oldalai. — A vár kedvező fekvése, a Duna két hidja fölött. — Marsigli megfigyelései a várfalak előnyéről és hátrányairól, melyeket olyankor tett, mikor mint török rab arra szorították, hogy vizet hordjon fel a várba a Dunából. — Pestről keveset jelenthet, mivel gazdája és ura soha sem engedte meg, hogy átmenjen a hidakon és szétnezzzen benne. — A házak építésmódjáról. — A Buda keleti lejtőjén elterülő síkság, mely a török hadak gyülekezési helye. — Nem tágasabb egy (olasz) mérföldnél, s így könnyen elzárható, de erről s egyebekről bővebben szóval tájékoztathatja a főhadvezért.

Serenissimo Principe.

BUDA, com' è noto all' Altezza Vostra¹ fu sede ne' tempi passati dei Re d' Ungaria² et hora del più conspicuo bassa della Porta Ottomana,³ havendo le di lei dipendenze di qua dal Danubio alla parte di Bossina sin' al fiume Sava et ai monti della Servia col passalaggio⁴ di Romelia; sta situata al Danubio, congiungendosi a Pest con due ponti.

¹ A címzéseket itt most először írjuk ki teljesen; később csak kezdőbetűikkel rövidítve.

² Itt csupán a Budára és Pestre vonatkozó részt közöljük, elhagyván a bevezetést, s a jelentés végét, mely a Dunántúl hadügyi fontosságát s az eszéki híd erősségét ismerteti.

³ A vitéz: Kara Mehemed Ibrahim basa.

⁴ Úgy látszik a török *pasalik* módjára alkotta e szokatlan olasz szót.

L'arte e la natura non assistono punto l'importanza di tal piazza in forma tale, che i Turchi non si possono compromettere d'una valida difesa, se non supplire a forza di trinciere, di ca[ve]rne, dove la natura ha mancato, dove il loro disprezzo et ignoranza hanno tralasciato, negligendo gli aiuti dell'arte.

Buda a tramontana su la ripa del fiume siede quasi in perfetta pianura: a mezzodi posa in una collina, che nella di lei eminenza tiene a cavaliere di se il castello e l'antico palazzo del Re Mathias: a ponente una pianura notata A.A.A.A. con le due colline B. C. e tal pianura è capace di formar trinciere da unire al muro della città, non essendovi nè fortificationi esteriori, nè fosso, nè cosa veruna, che ritardar possa i progressi di Vra Altezza. La collina B. è capace di valida battera per aprir il muro della città e tormentare quella parte del castello, che gli sta in faccia. Da levante tiene un monte¹ segnato D. che sopra della di lui cima ha una fabrica, che appare in forma di torre, e le sue falde stanno coperte d'alberi; e qui si possono erigere in alcuni siti batterie orizzontali, alla città et a cavaliere della medesima, secondo che più o meno si vorrà alzare verso la cima del monte. Da tramontana la città ha una pendenza di terra o di collina, che termina nella pianura E. E. E. E., qual pianura si slarga con terreni lavorativi ai monti F. F. F. Il castello si trova a cavaliere della piazza, et anco di Pest: vantaggio, che pare dovesse indurre prima l'acquisto di Buda e poi quello di Pest col supposto, che li due ponti di comunicazione sopra il Danubio fra Pest e Buda si potessero o tagliare, o abbruciare.

Per dimostrare all' Altezza Vra l'arte con la quale è fabricata questa piazza, sarebbe stato necessario il trasmetterli una pianta esatta della medesima; ma la condizione miserabile di schiavo, il raccordarmi d'haver veduta tal pianta nel gabinetto di Vra Altezza Serma fra i scritti del Montecuccoli,² l'haver conosciuto che Buda ha i muri di grossezza senz' alcuna difesa, senza terrapieni, parapetti, fosse et altre fortificationi, soite a tenersi e praticarsi persicurezza delle città; perciò m'applicai solo, nelle congiunture ero condannato a portar acqua del Danubio, ad osservare i disavvantaggi ch' ha, et il sito vantaggioso per chi l' ha da espugnare, ma non però per chi l'ha da difendere.

Di Pest posso poco dire all' Altezza Vra, mentre il Turco che mi teneva schiavo mai mi permise il passare i ponti del Danubio; e per quello potei osservare, nell'arte corre pari imperfezione di Buda: e per la natura ha la qualità di risiedere come in piano, et è comandata da Buda.

Le habitationi o case la maggior parte sono coperte di legname, li muri composti di malta con pietre mal cotte o con vinchii ad uso di gradicio, e la malta tutta si trova mista di paglia, póstali nell' impasto: esca appunto a quei fuechi li potranno esser gettati con li mortari, arma tanto temuta da Turchi, et ch' è stata quella, che nel loro campo sotto Vienna unitamente con le granate ha fatta la maggior strage.

¹ Vagyis a Gellértheyy.

² Az 1680 október 16-án elhunyt Montecuccoli Rajmond hg. íráit Veltze százados ismertette legterjedelmesebben, s ebből látjuk, hogy Buda id. térképe maig is meg van (egy másikkal együtt) Montecuccoli «Della guerra col Turco in Ungheria» című kézirati művében, a bécsi hadügyi levéltárban; lásd a Mittheilungen des k. und k. Kriegs-Archives 1898-iki 10. kötete 206. lapját.

Di là dal monte *D.* caminando verso levante, si trova una pianura di più d'un miglio in circa per ogni parte, dove i Turchi fanno il loro rendezvous, e vi si accamparono appunto, quando di sotto Vienna fuggirono. E tal pianura cinta da monticelli non si è ch' un angustissimo esito alla ripa del Danubio per incaminarsi alla volta d' Eszék,¹ e sarebbe facile il chiuderlo, quando dall' occasioni e dal prudente valore di Vra Altezza Serma fosse stimato necessario.

Quest' è quanto in succinto mi è stato permesso osservare della s' tuazione di Buda, rimettendomi alla viva voce a più diffusamente rispondere all' istanze di Vra Altezza, che da altre parti suppongo sarà stata informata di tutto quello ho rappresentato; e di quel di più si dice i Turchi hora fabricano, che a mio giuditio di poco conto sarà per la loro inespertezza, e per la naturalezza del sito difficile a ben fortificarsi, se non con studio, e lungo tempo.

Venetia, 22 Aprile 1684.

Luigi Ferdinando Conte Marsigli.

Kivül Marsigli kezével: Copia d'una lettera scritta al Duca di Lorena, ritornato dalla mia schiavitù.

(Egykorú másolata a bolognai egyetemi könyvtár Marsigli-iratai 53. k. 214--218. lapján; s ebben Marsigli átjavítván a címzéseket «Maestà Vostra»-ra, két hónap múlva, 1684 június 28-ikán Lipót császárhoz intézett «Narratio de processu belli contra Turcas» című terjedelmes jelentésébe is bele foglalta, mely a karlsruhei állami levéltárban, s ennek 88 lapnyi másolata pedig a bécsi hadügyi levéltár F. A. 1684. Türkenkriege 6/28 jelzése alatt maradt fenn.)

¹ Irva olaszosan: Ossek.

II.

A Budavár alatti ostromműveletek.

(Marsigli Budáról, 1684 aug. 4-ikén Hermann badeni őrgrófhoz, a haditanács elnökéhez.)

A Budát ostromló seregek elhelyezése a vár körüli völgyekben. — A két Starhemberg két ostromrohama, melyeknek eredménye a várfal «újváros» felőli egy részének bedőlése; miután az ütegek három nyílást törtek rajta. Sikert azonban a nagy aknától remélnek, melyen szorgalmasan dolgoznak. — Marsigli az előbbi napon vizsgálta meg, s úgy találta, hogy két katlana négyezer font puskaport képes befogadni. — Az ifjú Starhemberg folytatja az ostromot, de előnyös lenne elvenni az ellenségtől a vizet, vagyis elállani azt a helyet, a honnan a Dunából merítik. — Ezzel nagy zavarba jutnának a várban, melynek parancsnokairól, őrségéről és lakosairól Marsigli török foglyoktól kapott biztos adatokat; arról is értesítvén, hogy a zsidók is segítenek a töröknek a védelemben, főleg az ágyúk körül. — A nagy aknát az éjjel óhajtják felrobbantani, s ettől várják a sikert, minthogy Budavára nincs úgy építve, mint más vár és falaival másként nem bírnak. — Magáról panaszkodva, említi Marsigli, hogy itt még semmi biztos állása és foglalkozása nincsen, s kéri az őrgróft, mint a haditanács elnökét, hogy adasson neki ezredesi rangot s bizza reá az erődítési munkálatok vezetését. — Elvállalná az esztergomi és visegrádi őrség vezetését is, mely állásában gyógyíthatni is inkább tudná magát, hogy a jövő évi hadjáratban teljesen helyreállott egészséggel szolgálhassa ő Felségét, I. Lipótot.

Serenissimo Principe.

Avevo determinato differire questa dimostrazione d'ossequio a V. A. Serma fintanto che fosse stato terminato l'assedio corrente di Buda; ma il Sermo principe Luigi¹ col mostrarmi sicura occasione, mi sollecita a ragguagliarlo del passato fin' all' hora, regolando il tutto coi termini proprii dell' arte.

V. A. dunque riguardi su quella pianta di Buda, mi mostrò, che comprenderà primo come l'armata si trova accampata in più valli fatte dalli narratili alla viva voce monti, che cingono Buda; et da una parte, essendosi troppo il campo slargato, il cannone ha fatto tanto danno che ha bisognato oggi lo restringono. Dopo stabilita la linea dell' accenato scampamento, si sono cominciati due attacchi guidati d'ambi i fratelli Starhemberg,² il primo nel castello dalla parte opposta alla città nuova, che già subito si rese, come gli è noto, e si sono valsi del vantaggio del monte, che dimostrai a V. A. Serma non

¹ Vagyis: Badeni Lajos őrgróf.

² T. i. Starhemberg Ernő Rüdiger gróf miniszter és unokaöccse: Starhemberg Guido, ki az ostromlásban támogatta.

solo per proprio all' attacco, ma anche per l'unico sito da fabricarvi un forte in tempo opportuno, avendosi dopo due linee alzate le batterie, che hanno aperte le tre breccie, come appare nel qui annesso dissegnetto,¹ e sempre si è andato continuando con linee per lo più infilate, anguste, interrotte e senza piazze d'armi per sostenere non solo le linee, ma ancora le batterie et il minatore che avanti-ieri fu in pericolo et per miracolo di Dio non conosciuto dai Turchi nella sortita; et a questa parte il Sermo principe Luigi propose un aggiustato ripiego d'assicurare il tutto con situare alcuni dragoni contro la porta solita alla sortita et procurare che i ridotti s' unischino alle linee per quanto mai è possibile, essendo questa parte delle comunicazioni o negletta o non intesa con discapito dell' infanteria.

Succede poi il ragguaglio delle breccie, che come ho detto sono tre, dall' inimico chiuse con rid'cole palizzate e che, quando fossero un poco rassettate dalla nostra zappa, si potrebbero montare; ma s'attende l'effetto della gran mina et poi abbiamo un fianco che ancora sussiste, benchè non capace di cannone, almeno di moschetti, sicome pare una falsa braga, che si sarebbe potuto rovinare con una più bassa batteria, ma mai si è voluto fare, et la ragione forse sarà stata preveduta da chi intende il tutto per mutare la massima di rompere le coperte a moschettieri. La breccia che sia propria per alloggiare sarà quella della rondella, et le altre due potranno servire per diversione, mentre nella medesima rondella avremo campo d'alloggiarci e sito sicuro per ragione della figura sferica.

La mina grande fu da me ieri visitata per comando del duca² e la ritrovai della forma e lunghezza vedrà qui in disegno, consigliando che sia meglio il passare un poco il muro a riguardo che la breccia ha rimosso il terreno et ivi la mina non opererebbe con tanta forza; et intesi appunto che eravamo sotto la batteria del Turco che nello sparare estingueva tutti i lumi. Tentai con l'acqua, e con fili d'osservare se il Turco travagliava, ma non vi fu alcuno minimo inditio che me ne potesse far dubitare. I due tornelli saranno capaci di 4 mila libbre di polvere, e tutta la galleria dovrebbe essere murata con pietre e non con wasen, come altri vorrebbero e ne vedranno la differenza a nostro danno bastandomi d'averlo detto.

L' attacco guidato dal giovine Starhemberg nell' esecuzione et nella direzione del maresciale sta meno avanzato dell'altro et per le linee et per la breccia, et per il minatore: che tutto andrò forse oggi a visitare, avendomi stabilito d'andare agli attacchi quando solo sia comandato per più ragioni e so bene che questo aveva il medesimo vantaggio d'essere infilato, che poi si è corretto con più traverse.

Le bombe quì fra noi sono poco praticate, ancorchè il danno all'inimico fosse considerabile, attribuendosi tutto all'inesperienza dei bombisti, che gettano fuori di misura le medesime.

Vi corre un altro vantaggio a noi che si è negletto, che è quello di levare all' inimico l'acqua, che solo puole avere dal Danubio, cosa da me asserita per sicuro secondo

¹ Ez a vázlatrajz hiányzik.

² Érti Lotharingiai Károly herczeget.

conobbi nel tempo della mia schiavitù et di nuovo confermata da più prigioni che io interrogai col beneficio della lingua Turca; et m'asserivano che non vi erano più di 2500 Gianizzeri, 2600 cavalli con 16,000 abitanti et che tutto stava sotto il comando di Kara Mehemed Ibraim pascià, huomo esperto per la cavalleria e partite, essendo stato quello conduceva l'anno passato i Tartari alle scorrerie in Austria; e l'altro comandante è Seitan Ibraim pascià più intendente dell'infanteria; che gli Ebrej si difendevano acutamente e che maneggiavano fortemente il cannone molto ben appuntato dove vogliono.

In fine, Ser^{mo} principe, siamo sotto ad una piazza che non ha strada coperta, palizzato, fossi, rivellini, balluardi perfetti, ma un semplice muro disposto irregolarmente, e perciò stentiamo tanto contro ogni mia credenza; ma Dio salvi la causa: s'attenderà l'esito della mina che si dovrà caricare questa notte, dispiacendoci che il minatore principale che è quel Italiano si trova fortemente ammalato, secondo mi fece hieri sapere, perchè gli mandassi medicamenti.

Io qui mi trovo ancora senza impiego positivo, non vedendo risoluzione, quando ha bisogno perder le mie cariche con la libertà medesima; et hieri facendone doglianze col Ser^{mo} principe Luigi e mostrandogli il bisogno, tengo di mediocre fatica, anche consigliato dal marescial Caprara,¹ risolsi di fare istanza che V. A. Ser^{ma} procuri di darmi un comando in uno di questi luoghi di conquista con titolo o di tenente-colonello o sergente-maggiore, acciò possi comandare la guarnigione et in un medesimo tempo fare fabricar fortificationi secondo mi fosse comandato, mentre io pure manderei non solo le proposte per le fortificationi et anche di avere i mezzi senza spesa della corte, sapendo più modi praticati per le contributioni dei villaggi, et inclinerei a Strigonia, ponendogli in consideratione che da Strigonia potrei assistere anche a Visegrádo, loco molto ben conosciuto da V. A. Ser^{ma} come l'isola di Sant'Andrea; et havendone parlato, trovai tutta la generalità qui uniforme d'opinion a V. Altezza. In tal comando meriterei nel servizio di Sua Maestà Cesarea e potrei curarmi affatto col trattenermi appresso di me un chirurgo et per la ventura campagna potrei sano sortire. V. A. Ser^{ma} come il Ser^{mo} principe Luigi hanno bastante amore per me da intender le mie ragioni per ogni conto, et perciò a loro mi rapporto per poter essere animato a servire Sua Maestà Cesarea, et per fine profondamente inchinandomegli, resto

Di Vostra Altezza Serenissima

umilissimo, devotissimo et obbligatissimo servitore

Dal campo Cesareo, li 4 Agosto 1684.

Luigi Ferdinando Conte Marsigli mpr.

(Eredetije a karlsruhei állam-levéltár Kriegssache 1684 No. 161. jelzése alatt.)

¹ Teljes neve: Caprara Aeneas.

III.

A bajor csapatok rohama Budavár ellen.

(Marsigli tudósítása Budáról, 1684 október elsején Hermann badeni őrgrofhoz.)

Az ifjú Starhemberg meghiúsult rohamáról, a törökök ellenaknái miatt. — A bajorok megérkezése és rohama, mely eleinte szintén nem sikerült, minthogy az ellenfél elállotta 400 lovassal a szűk «Szent Pál völgye» bejáratát, míg aztán a *Caprara* és *Pálffy*-ezredek el nem zárták. — Így jó eredmény várható az ostromtól, ha az éhség meg nem zavarja számításukban. — Egyebekben is nagy szükségét szenvednek, és siralmas annak látása is, hogy immár három hónapot vesztegelnek tétlenül a vár körül. — S ez amennyire sajnálatos a császárra nézve, annyira kellemetlen Marsiglira magára, mert állandóan szemére hányhatják gúnyosan, hogy ő is azok közt volt, kik azt ígérték, hogy Budavára tíz nap alatt bevehető. — Az elmúlt napokban járt különben Szent-Endre szigetén, megfigyeléseket téve rajta, mikről élő szóval bővebben fog jelentést tenni, a mint az udvarba jut; a mi kívánatos, hogy mielőbb meglehessen, minthogy egészségi állapota igen megkívánja, s ekkorra reméli kinevezetési ügyének eldöntését.

Serenissimo Principe.

Fino ad hora ho praticato silentio con V. A. Serma, mentre l'uscire da questo era un entrare in discorsi poco grati per riferire lo stato di questo benedetto assedio di Buda, et perciò V. A. Serma dovrà avermi per iscusato, come già dissi al Sermo principe Luigi, che per essere io stato occupato sono molti giorni non l'ho riverito alla sua tenda.

Già sa V. A. Serma che il primo attacco nella rondella fatto dal giovine Starhemberg è perduto a riguardo che l'inimico ci aveva tutto contraminato; et benchè questa fosse la parte dove bisognava porre quegli sforzi abbiamo posto nell' altro attacco della gran rondella comandato dal marescial Starhemberg, è stato necessario guarnire le linee et non progredire d'avantaggio, come poi siamo stati necessitati fare anche nel primario attacco alla gran rondella con l'ultima sortita gli hanno fatto i Turchi, soprascacciando i nostri et abbruciando tutte le linee fatte di sole fascine. Esco dal fuoco, ma questo forse è stato nostro vantaggio perchè abbiamo levato all' inimico la facilità d'ammazzarci, et senza di questo mai era possibile ridurre quella breccia capace d'assalto per più ragioni che vogliono la viva voce. L'arrivo dei Bavaresi ¹ è stato causa del nuovo attacco al castello, sito il più facile a salire et senza difesa, et comodo per unirle con la trinciera cominciata per levargli l'acqua, cosa che sarebbe stata più utile quando s'avesse dal principio cominciato, come molti esortavano. Questo attacco dei Bavaresi è stato immobile per alcuni giorni a causa dell' inimico in campagna, che ci ha obbligato a formare una linea parte fatta coll' arte, parte con una ripa naturale che guarniva l'ala dritta; ma il tempo

¹ Szeptember 11-én nyolcvanezren jöttek Miksa Emánuel bajor választó fejedelemmel élükön; az id. Magyar hadi krónika 248. l.

nebbioso et la facilità della strada per la valle di San Paolo detta, fecero riuscire all' inimico di porre (secondo dice un fugito dalla città) solo 400 cavalli, et benchè vi fosse un fosso guarnito di un battaglione d'Aspremont, non potè resistere a riguardo della sua strettezza et di non avere piazze d'armi, mentre era necessario considerare che que'l' infanteria doveva fare fuoco contro la sortita della città et contro l'agresione dell' inimico, che forzava per il soccorso. Ma alla fine tutti dovettero succumbere alla morte et lasciare aperto il passo che fu rinserato dai reggimenti *Caprara* et *Pálffy* che per fianco arrivavano addosso dei Turchi. Lo stato dell' attacco dei Bavaresi è come qui appare nell' annesso foglio,¹ mostrandogli solo dove sono arrivati hoggi: et ne spero buon esito quando la fame non c'incomodi. La trinciera dell' acqua era nella terza moschea forte a prova di cannoni et con palizzata, et dovendovi andare domane, noterò più precisamente lo stato di quella et se non fossi stato svaligiato, gli avrei mandato un esatto proietto et disposizione di questo travaglio; ma lo farò per la ventura posta, restringendomi per ora a mostrarle l'essere dei Bavaresi. Qui poi siamo senza quattrini, senza cavalli, et io più di tutti, che spero questa notte essere a piedi, avendo il resto dei miei cavalli in *Strigonia*, in fine senza tutto per ben vivere; ma tutto non sarà nullo quando succede il servitio di Dio et del nostro Imperatore, promettendoli che il tempo non l'abbiamo in abbondanza, et mi dichiaro che l' avere impiegato tre mesi all'assedio di Buda m'ha sorpreso per una parte et per l'altra, non vedendo la causa di tal deplorabile longhezza, che mi dole et per il servitio dell' Imperatore et perche sò che mi burlano in ora col rinfacciarmi, che io era di quelli promisi alla Corte la presa in dieci giorni; et benchè il fatto mostri diversamente, replicherò sempre l'asserto aggiungendoli la conditione del *se si fosse* etc. Giorni sono, vidi l'isola di Sant' Andrea tanto considerata et stimata da V. A. et con ragione, et sopra di essa ho fatto più osservazioni, come sopra tutti questi siti circonvicini, che poi riferirò con la viva voce al mio arrivo alla Corte, che per la mia salute dovrebbe essere sollecito, ma non mi è permesso fin tanto non sia terminato questo intrigo, purchè possi con la salute resistere. Simili vantaggi non li cerco in ora se non col il servire ovunque sono comandato; et li spero, anzi li tengo per certi al mio arrivo a Vienna secondo mi promette V. A. et m'assicurò il Sr general Rabatta col suo arrivo qui, anche per parte del vescovo tanto mio parziale protettore: et tutto si potrà fare subito con la volontà di V. A. Serenissima. Con la ventura posta le manderò l'affare dell' acqua, et questa lettera la mando al Sr general Rabatta acciò la possi leggere col suo aiuto più facilmente, temendo, che il mio cattivo carattere le renda difficile l'intendere. E per fine riverentemente resto

Di Vostra Altezza Serenissima

umilissimo obbedientissimo et ossequentissimo

Dal campo Cesareo sotto Buda, il primo Ottobre 1684.

Luigi Ferdinando Conte Marsigli mpr.

(Eredetije a karlsruhei államlevéltár Kriegssache 1684. No. 228 jelzése alatt.)

¹ Ez a vázlatrajz nincs meg.

IV.

A keresztyén csapatok budai kudarczának okai.

(Marsigli emlékirata Bécsből, 1685 elején Medici Gastone toszkánai fejedelemhez.)

Ismervén mathematicai és hadügyi kérdések iránti érdeklődését, közli bécsi magányából azokat a tapasztalatait, melyeket Buda tavalyi végzetes ostroma alatt tett. E tapasztalatok elseje az, hogy ostromoknál nem szabad túlságosan bízni a természeti fekvés előnyeiben s abban, hogy a folyó megvédi a támadókat, még ha akkora is, mint a Duna, de az elmúlt hadjárat baklövésai megmutatták azt is, hogy végzetes dolog kicsinyelni az ellenség erejét és ügyetlennek, gyengének hirdetni mindenfelé. — A földsánczok mellett igen fontos eszközei a támadásnak az aknák, de azokkal sem értek czélt, mert — miként Marsigli Lipót császárnak is megmondá, felszólítására — a falaktól igen távolra kezdték ásni s előhaladásukban a légnyomás is zavarta a munkásokat. — Rosszúl voltak felállítva az ütegek is, és hibás öntésűek az ágyúgolyók; de reméli, hogy e bajokon tapasztalatai alapján segíteni fog az idei ágyúöntésnél, miután ő Felsége reá bízta az e feletti főfelügyelet gondját. — A rajzban is látható térrajz mutatja a támadó keresztyén seregek elhelyezését és a földrajzi fekvés hátrányait. — Végül: rosszúl sikerültek a gályák is, melyek a Dunán nehézkesen mozogtak; nem folytatja azonban tovább a hibák és ügyetlenségek felsorolását, hanem ajánlja azokat figyelmébe, s azoknak tulajdonítsa a különben nagy buzgalommal indúlt múlt évi felszabadító hadjárat sikertelenségét.

Serenissimo Principe.

Con mio gran disavantaggio per la prima volta mi presento a V. A. Serma con lettera, mentre mi trovo in obbligo tale di dovere prima d'ogni cosa sincerare quella verità non dubito punto, che V. A. Serma mi havrà dato vedendo, che così pigramente io sodisfi a miei oblighi, et alla di lei erudita curiosità. Le longhe occupationi d'un assedio come è stato quello di Buda, le destrattioni di molti viaggi fatti, una grave malattia che m' haveva conductto agli estremi della vita dopo ritornato a Vienna, sono state tutte le primarie cause, che mi hanno obligato a questa involuntaria dilatione, che voglio sperare, che con la di lei clemenza sarà compatita, assolvendomi da tutte quelle pene, per altro sarei stato degno, quando non vi fossero state l'accennate cause.

Promisi a V. A. Serma una ben destinta carta geografica della Dalmatia et questa faccio in hora copiare col commodo di questa ferma stanza di Vienna per quanto prima spedirla a V. A., che in hora havrà la bontà di leggere le qui annesse notizie, che mi prendo licenza partecipare al di lei bel talento dedito alla curiosità delle matematiche, scienza che comprende le operationi militari; et perchè nella passata campagna habbiamo havuto motivo d'operare in un così fattale assedio, spero di potere a V. A. mostrare

molti accidenti accorsi nell'arte d'attacare una piazza, parte derivati per causa del sito, e per sbaglio nostro, che per abilità de' nemici deffensori della piazza.

Buda è stata supposta la metà di questa campagna, considerando con ragione i nostri generali, che l'acquisto d'una tal piazza importasse di rimettere a Dio, e a Cesare un regno: e tal importanza dall'operatione de' nemici si vede, che a loro pure fu nota contro ogni nostra credenza; mentre credendoli consternati dal vedersi avanti gl'occhi battuto il loro esercito, superata la bassa città, cominciassimo l'assedio beffeggiandoci di quel semplice muro che V. A. Serma vedrà nel qui annesso disegno,¹ privo d'ogni buona difesa; di maniera tale che con un prencipe come V. A. bisogna dire, che le nostre procedure più hanno difesa la piazza, che il valore de deffensori, che da quelle presero coraggio a fare tante sortite, che confermarono i nostri soldati in quella consternatione, in cui li ponessimo con tante troppo ardite intraprese.

L'armata nostra, accampata in due ale, si pose alla coperta delle montagne per assicurarsi dagl'insulti del cannone della piazza, coprendo come è solito la cavalleria, l'infanteria dagl'insulti della campagna, e con quell'ordine appunto V. A. Serma conoscerà nel qui annesso disegno. L'infanteria si procurò loggiasse vicino ai due attacchi, ambi comandati dai fratelli Stahremberg e che s'avanzarono con quell'ordine d'approcci lei vedrà nella pianta.

In un assedio ho appreso, che l'operationi da farsi consistono prima nell'assicurarsi con buona linea di circonvallationi del soccorso, et con altra di contravallatione dalle sortite a danno de nostri, che sono negl'approcci et dal mandare avvisi fuori, come frequentemente è riuscito a' Turchi di Buda, massime per la parte del Danubio; esempio, che fa apprendere, che non basta fidarsi d'un fiume per credere da quella parte d'haver assicurata la linea, ma bensì essere necessario assisterlo con travagli, e forte presidio, per quanto importa il coprire la piazza. Gl'approcci sono le strade, che devono condurre l'infanteria sicuramente ad attaccare il minatore, quando le batterie non havessero a sufficienza aperta la piazza per dare validi, e risoluti assalti.

Nella linea di circonvallatione fatta a Buda proposi per abbreviare il travaglio, e per occupare maggior spatio di terreno coprendo perfettamente la città, che ci valessimo dell'asprità d'alcune montagne assicurate nelle strade d'alcuni ridotti guarniti d'artiglieria, e si hebbe avvertenza di ponere a giusta misura i ridotti distaccati dalla linea d'ambe le parti per poter in tali aperture fare sortire li squadroni di cavalleria, che fiancheggiavano la nostra infanteria appostata nelle linee, quando l'inimico si faceva vedere, essendo più necessario, prima di formar la linea, di stabilire la battaglia, alla quale deve corrispondere la linea di circonvallatione, et alla linea l'accampamento, a finchè ad un tocco di tromba, o tamburo sortendo dal campo, li squadroni e battaglioni per linea retta ogn'uno di loro marchiando si vadino a porre a loro posti, e per evitare ogn'inconveniente nella marcia dal campo alla linea, ho stabilito di aummentare un terzo di più la distanza fra il campo, e la linea, che secondo tal mia propositione dovrebbe essere un cento

¹ Nincs mellékelve ez irat fogalmazványához.

perliche, non essendo vantaggioso il trovarsi angustiato per caricar l'inimico, e per potere haver spatio anche in occasione di rotta nella linea da formare una ritirata con carri, legnami, corde e non esser imbarazzati con le tende. E questo è quanto posso dire a V. A. Serma della linea di circonvallazione, che quanto più nei ridotti sarà guarnita l'artiglieria da campagna, tanto miglior' effetto renderà.

La linea di contravallazione a Buda mai si è volsuta conoscer necessaria, e contro questa piazza con un semplice forte capace d'una batteria di cinque pezzi si poteva avere, fabricandolo contro la porta della sortita, che con le nostre batterie havremmo fermata, mentre i Turchi sarebbero stati obbligati di terrapienarla. La linea di contravallazione l'esperienza me la fa conoscere necessaria con anche le breccie medesime, havendo vedute per quelle sortire l'inimico, e questa si dovrà formare con gl'approcci facendoli ben fiancheggiare la medesima.

Gl'approcci è la parte più laboriosa in un assedio, essendo necessario prima d'ogni cosa l'avvertenza di sfuggire l'infiltature, parte che abbiamo pur troppo negletta, sicome in questi si deve onninamente tenerli larghi almeno tanto che quattro huomini di fronte possino camminare a fine che nel montare e dismontar la guardia non naschi confusione, e che ordinatamente in occasione d'assalto si possi avanzare commodamente, e dar luogo a feriti di ritirarsi senza scomponersi dal suo ordine; e l'angustie de' nostri approcci sotto Buda m'hanno stabilito in queste massime, havendo veduto socceder ogn'uno degl'accennati accidenti per la troppa angustia. La profondità come che importa il coprire l'huomo, e havendosi tempo sarebbe bene di farla di tal altezza, che la cavalleria imedema potesse avanzare coperta in certe piazze d'arme, e perchè il soldato possi co moschetto sormontare al parapetto se gli potranno fare più banchette, e se nel nostro assedio di Buda havessimo volsuto avere questa tolleranza sul principio, la nostra gente sarebbe restata coperta più dal fuoco delle muraglie, et assicurata dalle sortite, mentre son sicuro che V. A. non mi negarà, che in un profondo fosso l'inimico havrebbe havuta difficoltà ad intrarvi, e molto più a uscirne per rimettersi di nuovo nella piazza. Le piazze d'armi, quanto più grande e frequenti saranno gl'approcci, tanto meglio esse si troveranno assicurate, dovendosi avvertire, che bene fiancheggiino li medemi, et in oltre che siano situate in tali lucchi, che possino servire di comodo alle marcie per essi approcci, e che possino soccorrere ogni sito, e perciò è anche necessario di farli aggiustate comunicazioni. Contro Turchi, che nella difesa di Buda hanno posto la loro forza nelle sortite ci hanno fatto stabilire, che sii necessaria l'accennata profondità, e pallizzare ogni linea all'uso delle strade coperte nelle fortezze, e tenere ampie quanto mai si puole le piazze d'armi pure pallizzate, e guarnite d'artiglieria caricata a sacchetti, e l'infanteria parte armata di moschetto, e di allabarde, et anche si pensa praticare d'armarli d'una pistola, essendo massima infallibile, che il Turco bisogna tenerlo fuori del tiro di s[ci]abla o col fuoco, o con l'aste.

Le mine sono le chiavi che aprono le porte delle piazze, mentre con le mine fanno strada agl'assalti; e sotto Buda n'habbiamo fatte in gran numero, e tutte d'infelice successo, e ricercato da Sua Maestà giorni sono della causa, li dissi, che l'attribuivo

alla soverchia distanza con la quale cominciavamo la galleria che si rendea difficile a condur'a alla precisa distanza, difficolandosi maggiormente per la pendenza del sito, come anche una tale lontananza richiedeva longhezza di tempo per condurre il travaglio a fine, e si facilitava all'inimico il scoprire dove andavamo.

Fatte, non erano mai serate con tal solidità, che il cilindro, che riempiva la galleria, fosse più consistente o almeno in pari grado di quella portione di terra o muro, che doveva saltare, e consequentemente la polvere impiegava gran parte della sua forza, dove trovava tanta facilità da esalare; e per provvedere a ciò nella ventura campagna sarà posto remedio, mentre all'uso di Candia si fermeranno le gallerie con legnami, pietre, e gesso, materiale, che ci mancava. Dunque V. A. conoscerà che il cominciare una mina in molta distanza sii troppo dannoso, si come il fidarsi in una sola sii troppo azardoso, perchè l'inimico l'incontri, essendo necessario d'avanzarsi con li approcci quasi fino al muro, e da questi partirsi con più rami, e porre in confusione l'inimico nel vedere l'attentato di tanti fornelli. Gli accidenti incontrati sotto Buda nell'escavatione delle mine prima sono state le sortite, che ci obbligavano ad assicurare la bocca della galleria con una piazza d'arme. Le necessarie tortuosità impedivano l'aria, che coi mantici artificiatamente per due giorni ho mantenuta, lasciando libero il respiro ai lavoratori, e mantenendo in vita la lume. Nell'attacco dei Bavaresi l'acqua incomodò una galleria, che come vicina al Danubio in una crescenza d'esso si riempì d'acqua, dove si fu obbligato a longo travaglio con sommo pregiudizio dell'attacco. Quando con la galleria si è giunto alle vicinanze del muro, la lume ha havuta gran pena a mantenersi in vita, ancorchè fosse richiusa in lanterne, a causa del gran rimbombo dell'artiglieria sopra posta, e ciò causava grande incomodità, e il remedio non per anche mi è noto per proporlo. La calamità molte volte ha mostrata molta alteratione, e diversità ancorchè s'havessero i riguardi di levare ogni pezzo di ferro fosse stato nella galleria, e maggiore ho conosciuta la diversità quando ero in luoco, dove l'aria mancava, e non essendomi fidato d'un sol ago, quando ero comandato di riconoscere le gallerie, anche con molti ritrovavo l'accennata alteratione fino a quattro, et cinque gradi da quel punto stava nell'ambiente, e forse ciò poteva essere causato da quel tufo, o creta che erano le due sorti di terra, che abbiamo trovato a Buda, che partecipassero di qualche parte ferrea. Non ha mancato l'inimico ancora di fare i suoi sforzi per rincontrarsi nelle gallerie, e massime dalla parte dell'attacco del giovine Stahremberg, dove coi suoi lavori rese inutile le nostre mine, e in una mi trovai in tempo che l'inimico non era lontano a sboccare nella nostra galleria un mezzo piede, e riconosciuto tale evidente pericolo di perdere tutta la galleria quando l'inimico fosse sboccato, feci subito barricare per due piedi la nostra galleria, e appena fatto ciò l'inimico gettò fra quei legnami due gran bombe, che col loro fumo artificiato molto molestò li soldati di guardia, et io pure havrei patito simil incomodo, se preveduto il pericolo non mi havessi turate l'orecchie, e tenuto sotto il naso sempre un vaso di finissime essenze; e in questa mina presi espediente, che si notasse sulla man destra ad angolo retto per di nuovo con un'angolo retto per ritornare sul primiero cammino. Per riconoscere se l'inimico travaglia in distanza quando l'orecchio non poteva servire, mi

son valso d'alcune piccole lampade di cristallo, ripiene d'acqua, et appese ad un filo, e con tal mezzo s'è sentito l'inimico fino a 12 piedi di lontananza, e credo, che in altre terre di diversa natura si possi sentire anche in maggiore distanza. Pure mi son valso d'una longa spada di lama finissima, che scopriva l'inimico con più chiarezza di quello faceva l'acqua, tremando secondo che l'inimico batteva nella terra, e di questo mezzo mi servirò sempre più d'ogni altro. Tali attentati, Ser^{mo} Signore, fanno effetto fin tanto, che non si arrivi con la galleria alle vicinanze del muro, mentre all'ora il rimbombo dell'artiglieria dell'inimico causa moto nella galleria, et perciò non si puole più distinguere esattamente il moto dell'acqua, o della spada, provenghi dalla percossa facci l'inimico nel travagliare a qualche parte, o pure, se sii il detto rimbombo; è però vero che la notte cessano i sbarri del cannone, e conseguentemente habbiamo più campo di stare attenti; ma sempre replico a V. A. che nelle vicinanze de' muri si trova confusione per discernere se l'inimico travagli. La larghezza delle gallerie ha bisognato, che almeno sii stata capace di ricevere due huomini al pari, e se non fosse per il consumo del tempo a escavare, le vorrei proporre capaci di tenere tre huomini di fronte, e massime quando si è in un assedio reale, dove i difensori fanno guerra sotterranea, essendo in tal caso necessario d'haver spatio per fare avanzare la gente, che dovrà o con le trombe di fuoco, o coi petardi guadagnare la galleria dell'inimico, o pure difendere la propria. Se sotto Buda havessimo nella gran mina una volta havuto questo desiderato spatio, non vi è dubio, che ci saressimo impatroniti d'una laterale galleria dell'inimico e retardando quella portion di terra vi restava per sboccare nella nostra galleria; ma la strettezza non ci permetteva il far'avanzare la gente, e quest'inconveniente derivò da un'avidità di sollicitudine; proposi di fare in certe distanze in ambe i lati alcune nicchie capaci di 2 o 3 huomini, e nella vicinanza de fornelli capaci sino di 6 huomini per haver gente, che ordinatamente possa difendere la galleria, e per più chiarezza di V. A. li pongo qui annessa la figura.¹

Le batterie nel nostro attacco di Buda, nella durezza de' muri hanno fatto la loro possibile forza; ma la situatione della piazza ha fatto che la loro operatione rieschi di non tanto utile, e parlando di disvantaggi, che habbiamo havuto nel sito di Buda, spero di persuaderne a V. A. la causa. La prima gran batteria nell'attacco del vecchio Stahremberg, sì come l'altra del giovine Stahremberg erano col favore di 2 colline situate orizzontalmente a quella parte di muro [che] dovevano rompere; quella dell'Elettore di Baviera² stava assai sotto l'orizzonte del piede della muraglia contro cui operava. L'haver situate le batterie orizzontalmente l'ho ritrovato maggior vantaggio che non è stato il situarle sotto l'orizzonte, mentre quando sono orizzontali si puole fare il tiro o nella sommità, o nel piede del muro, secondo che richiede il bisogno; e per il contrario quando si tira da basso in alto, non si puole tali necessari vantaggi havere, et io sempre fui contrario a quella situatione de Bavaresi per molte altre ragioni ancora. Le nostre

¹ Nincs meg másolatban.

² Vagyis: II. Miksa Manó, bajor választófjedelem; arczképét ld. Bubics id. m. XLIX. I.

batterie erano composte di mezzo, e quarto calibro, e quelle di mezzo calibro stavano nel mezzo e per angolo retto precisamente ferivano il muro, et quelle di quarto calibro erano sui fianchi della batteria et ad angolo obliquo ferivano quella rottura facevano i pezzi di mezzo, escavando le pietre, e macerie, che restavano infensate dai colpi della più grossa artiglieria, che quando ferisce d'angolo retto, come ho detto, fa nella terra penetrare le pietre, che dal cannon più piccolo, che ferisce per fianco restano escavate, e tal disposizione è necessaria osservarsi per l'accennate ragioni. Nell'artiglieria di nostra forma e proportione ho osservato la facilità di rinculare con tanto detrimento del sollecito progresso della breccia, e ciò è provenuto dalla soverchia leggerezza del cannone, dalla forma troppo retta delle casse, e parimente con gran danno di Sua Maestà ho dovuto vedere crepare la maggior parte dell'artiglieria nel suo culo, e la causa l'ho attribuita all'esser stata in tal sito troppo scarsa di metallo, e che nel fondere il fonditore non habbi lasciato il necessario vantaggio di metallo sopra il corpo del cannone, et che per tal inavvertenza vi siano restate porosità.

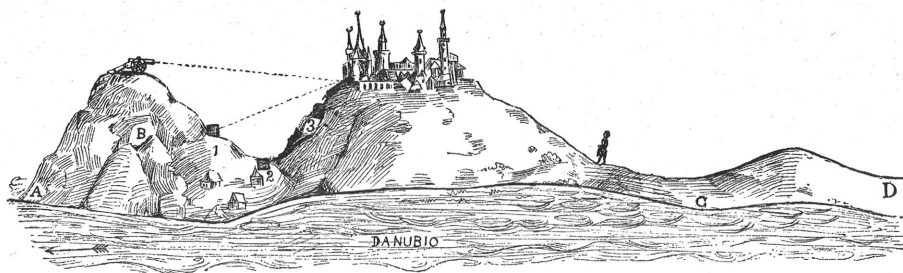
Quanto sia grande il tormento, che questo sito del culo riceve, non sarà difficile al di lei gran spirito di comprenderlo, considerando il contrasto, che riceve quella quantità d'aria esce dal salnitro della polvere, et il medesimo corpo della palla da tutto il cilindro dell'ambiente; e fra questa pugna vi sta infraposto il corpo dell'artiglieria, che molto più facilmente soccombe quando nel detto culo è scarso di metallo e indebolito dalle sopraccennate porosità, et adornato di soverchi adornamenti, che hanno forma tale del ricevere più facilmente l'impressione del contrasto; e a questi inconvenienti spero, che con la soprintendenza che mi ha dato Sua Maestà a tutta la nuova artiglieria che si farà quest'anno, d'havere trovati rimedii opportuni, sicome anche all'inconveniente, che non più così facilmente si rompino nel fogone: accidente, che occorre più facilmente quando non si lascia correre il necessario tempo, che l'artiglieria si raffreddi come alle volte siamo stati forzati in congiuntura d'assalti di non permettere tal intervallo di tempo.

Prego V. A. di comandare al Signor Vicenzo Viviani,¹ che si prepari di rispondere alle mie richieste sopra l'artiglieria, mentre io spero di farli una relatione fondata su l'esperienza, unendoli quanto succederà delle nuove inventioni, che qui m'insegna quel medesimo Spagnolo ha apprese ai Francesi di gettar in tanta distanza bombe, di fabricare così forti fuochi, essendo sin hora io intento a far fabricare artiglieria, e mortai nella forma, e proportione, che il medesimo Spagnuolo richiede, per fare fra pochi giorni le prove avanti di Sua Maestà, desiderando che un'huomo tanto dotto come è il Signor Viviani rifletti alle cause, e le ponghi in chiare dimostrationi anche per potere servire a V. A. Serma che nella sua età così tenera si mostra tanto amante di tali studii, che per verità sono solo degni d'un gran prencipe come lei, che nel mondo riceverà una gran benemerenza con l'assisterli con la sua autorità, e col suo gran talento: che non potei a meno di nuovamente ammirarlo sotto Buda quando ricevei una lettera del Signor

¹ Ez egy kitűnő spanyol tüzér volt, a ki ez évben egészen új rendszerű ágyúkat és lövegeket öntetett Bécsben.

Viviani, che mi ragguagliò la spiritosa pratica geometrica da lei inventata, e da me battezzata col nome di «Pratica alla Gastona» et di già in due operationi di questo nuovo metodo mi son servito.

Gli vantaggi¹ del sito, che per l'assedio di Buda habbiamo havuto è stato primo una valle, che attorno della città copriva la nostra armata; e dovrà V. A. sopponere, che sii la signata *A* nel qui annesso disegno,² che dimostra il profilo, che traversa quella dirittura, dove era fatto il nostro primario attacco. La montagna signata *B* è una falda dell'alto monte di San Gerardo, e sopra di questa stava la nostra batteria grande. I numeri 1, 2, 3 sono i profili degl' approcci, e potrà considerare V. A. che l'approccio 2, dal cannone in fronte, si come anche il moschetto poco, anzi nulla danneggiava, per esser il tiro di ficco.³ Nella valle dove sono gl' approcci 1, 2, 3, erano case d'ogni parte, vantaggiose per fare che la vanguardia la notte potesse prendere quei posti, nei quali i guastatori dovevano alzar terra. Ma poi per volersi servire di quelle case, come d'approccio

fisso, o di piazza d'arme, l'esempio m'ha fatto vedere, che sii dannosa tal credenza, mentre i difensori col tirar continue cannonate nelle medesime case, con le pietre ei legnami gettati dalla palla, a gran numero ferivano i nostri soldati. Il vantaggio della montagna di San Gerardo, dalla di cui altezza s'haveva il dominio di tutta la città, è conseguentemente comodo di fabricare più batterie; per rovinare le case poco ci ha servito, mentre la nostra artiglieria sottile doveva essere in altri luoghi più necessariamente impiegata, toltone nei ultimi giorni dell'assedio, che li habbiamo sopra fatto una batteria per incomodare dall'altra parte di Pest il passà d'Erla;⁴ ove che quest'eminenza più ha contribuito a sodisfare la curiosità de'curiosi poltroni, che portandosi là sopra senza verun timore, vedevano tutto l'assedio.

I disadvantages, che per forza habbiamo havuto soffrire, è stato il maggiore fra tutti l'incomodo di dover fare l'approccio 3, terzo sulla pendenza del monte, che con la

¹ Sajátos írásmód *Il vantaggio, vagy Dei vantaggi helyett.*

² Kicsinyítve szövegrajzként mutatjuk be K. Sebestyén József rajzában, melyet Marsigli vázlatáról készített, felhasználván Budavárának egykorú jó metszetét.

³ A *fianco* szó helyett használja régiesen.

⁴ Azaz: Rustem pasa.

sua proclività ancora, massime nell'attacco del vecchio Stahremberg, faceva che la breccia aperta dal cannone restasse sempre erta, et impossibile ad esser montata, sdruciolando per questa le pietre et altre parti, che restando al piede ci dovevano fare la strada all'assalto. L'angustia della città per il traverso c'impediva a tirar le bombe stando da quest'attacco, mentre facilmente cadevano affatto fuori della medesima città sopra all'altra ala della nostra armata, e guardie poste nelle pianure C—D, e perciò più tosto dall'attacco del giovine Stahremberg abbiamo fabricate le batterie de' mortari, che gettavano le bombe per il lungo della città, che ha la propria grandezza nella lunghezza; potendosi la figura di Buda assimilare a quella d'un triangolo Isolese.

I disadvantages volontarii farsi per non avere a principio considerato quanto era necessario, più di tutti quei molti abbiamo provati, è stato quello d'havere attaccato con l'attacco principale in quel sito si è attaccato, non tanto perchè fra due fuochi ci siamo messi, quanto perchè siamo andati a rincontrare con la piccola fronte degl' approcci la gran fronte d'uno de' lati dell'assomigliato triangolo; e non abbiamo avvertito, che per fianco eravamo battuti senza speranza di potere mai levare quella offesa, mentre per ciò ottenere sarebbe stato necessario continuare una linea d'artiglieria parallela a quella fronte della città era contro di noi, e rovinarli tutte le loro difese, come s'è fatto per quanto importava la fronte degl' approcci, che erano per quella parte sicuri del cannone; sì perchè non potevano resistere contro la nostra batteria, sì perchè eravamo in un fondo, che bisognava di ficco offenderli; e per il contrario sempre per fianco eravamo disfatti dal cannone di molte di quelle rondelle che operavano come nella qui annessa figura; e da tal caso bisogna confirmare l'assioma militare: d'opporli all'inimico con fronte maggiore di lui, e per ciò ottenere nelle piazze formando assedii bisogna sc'egliere gl'angoli e l'attacco, come s'era fatto dalla parte del giovine Stahremberg, dove morse pochissima gente, e come hanno fatto i Bavaresi nell'attacco del basso castello, nel quale volsero negligere, non ostante le molte fatteli persuasioni di dover formar la breccia nel mezzo della gran rondella; sapendo V. A. che i bastioni rotondi hanno la parte di mezzo, che non riceve alcuna difesa de' fianchi, et perciò non sarebbero stati obligati da faticarsi con mine a rompere il fianco della rondella di quella parte che fiancheggiava la loro breccia fatta in un sì angusto sito, et a questa non tanto disprezzabile ragione dovette prevalere il capriccio d'alcuni.

Il disprezzo che tenevano gl'inimici causò pure che negligessimo di levarli l'uso dell'acqua del Danubio, a che più d'ogn' altro instava l'impedimento, come memore della penosa fatica, che dovevo fare in qualità di schiavo, acciò la corte del primo-visir¹ restasse provueduta d'acqua che solo si pigliava dal Danubio; et alla fine, persuasi i generali, si risolse bench tardi di cominciare la linea parallela al fiume, che appena giunta ai due terzi della sua longhezza fu distrutta da una sortita; e se fornì tal' impedimento stante la scarsezza dell'acqua nella città superiore.

Per continuare nel poco proprio ordine, e per havere il commodo della sollicitu-

¹ Vagyis: Vezir Arnaud Abdi pasa.

dine si volse formare l'altezza de parapetti degl' approcci con quel gran numero di fascine si fece dalla nostra cavalleria, non considerando, che l'inimico potesse con una sortita ponere tutte quelle in fuoco, come appunto fece il giorno delli 18 di Settembre, nel gran attacco di Stahremberg, cacciando la nostra gente più con quella fiamma e fumo che non fece con l'armi; e da tal esempio ho stabilito che il fondare in un'assedio la maggior difesa nella fascina, è una cosa poco sussistente, e che solo si deve porre ogni speranza nella solidità della terra.

Per ultimo non tralascierò anche di far menzione a V. A. degl' accidenti occorsi nel beneficio del fiume, l'uso del quale havevamo fondato in quell'armata di galere, che di verun servitio ci hanno riuscito, mentre son state fatte d'un corpo troppo vasto, e grave in proportion della quantità dell'acque del Danubio, che empitosi lascia la profondità, e s'estende a coprire un largo sito per dove havendo volsuto passare le galere ben di sovente restavano interrate di maniera tale, che poco fondamento il nostro esercito poteva in esse porre. Di maggiore servitio ci sono riuscite alcune di quell'e filuche capaci di 10 o 16 remi, che per la leggerezza del loro corpo, e poco profondità facevano anco contr'acqua veloce viaggio e sicuramente convogliavano le barche di provianda da Comora fino a Strigonia, tratto di fiume, che era poco sicuro, a causa delli due presidii di Naihaisel, et Alba Regale; e per questa campagna si spera di tal forte haverne buon numero in qualche cosa migliorate più di quello furono l'anno passato.

Potrei maggiormente infastidire V. A. con altre più suddivise considerazioni ho fatto in tale assedio; ma conoscendo, che al di lei gran talento basta il solo accennare i capitoli più principali d'ogn'una di quelle parti hanno composto un così poco fortunato assedio,¹ stimo essere a me dovuto il porre silentio sopra di tal materia per stringermi solamente a pregare V. A. d'un affettuoso compatimento nel merito della materia, nella quale havendo mancato sarà stata debolezza del mio talento, sì come pure, se nell'ordine di spiegarmi non havrò tenuto il necessario ordine, e mi sarò servito di quella forzata frase, e costi familiare, mentre qui la confusione di tante lingue è facile il perdere la bellezza della propria natura, oltre quei soldati poco s'affaticano per loro costume a studiare la Crusca, ad ordinare i periodi con quella vaghezza si pratica fra la tranquillità della pace, e fra le erudite Accademie, e col rinnovare le suppliche del perdono della mia pigrizia in servirla, e di supplicarla del suo patrocinio, resto con tutto l'ossequio di

Vostra Altezza Serenissima

[Luigi Ferdinando Conte Marsigli]

Kivül Marsigli kezével: Lettera scritta al Principe Gastone sopra l'accidenti occorsi a Buda toccante la forma d'assediare.

(Eredeti fogalmazványa a bolognai egyetemi könyvtár Marsigli-iratai 53. k. 304—331. l.)

¹ Azért nevezi így, mert habár a császári seregek a vizvárost, sőt a gellérthegyi erődöt is elfoglalták, 1684 október utolsó napján abban hagyták az ostromot és eloszlottak.

V.

Buda török épületei a vár visszavételekor.

(Marsigli fölvétele 1686 szeptember hó elején.)

A várban lévő török mecsetek, melyek közül hat teljes épségben fenmaradt az ostrom után is, kettő pedig leégett s csupán falaik maradtak meg. A váron kívül is volt a törököknek tizenöt templomuk, s ezek közül öt maradt épségben, de a többieknek is fenmaradtak falaik. — Fürdője kilencz volt a törököknek a várban és azon kívül. De belőlük csak kettő égett le az ostrom alatt, míg a többi jóformán sértetlenül maradt meg. Marsigli és Fontana mérnök le is rajzolta őket, s így ismerjük meg a Velibég és Császár-fürdő távlati képét, sőt a többi fürdő belső alakját is. — Lőszer- és fegyverraktára három volt Budának, de ezek egyike felrobbant, a másik kettő pedig telverakva jutott a győzelmes keresztyének kezébe. — Nyilvános jégvermeket is tartott a török ötöt a kapuk mellett, s ezek közül egy ment tönkre, s egy másikkal a teteje égett be. — Nevezetes intézménye volt a várnak az ingyen-konyha is, melyből akár török, akár idegen szegény ember minden pénteken ingyen-ételt kapott. — Sértetlenül maradt meg a főmecsethez épített iskola is, míg a 22 sütőkemence nagy részét tönkre tették, épp úgy, miként a janicsárokat befogadó 42 kaszárnyaszerű ház is elégett. Volt azonkívül két nagy puskapor-malom, a várban pedig 460 kis és nagy ágyú jutott a győzők kezébe. — A Buda körüli szőlőskertek számát Marsigli négy ezerre becsüli, érdekes jegyzékét pedig a köztük épült négy török mecset leírásával és a halászhely megemlékezésével fejezi be.

Memoriale delli edifizii ch'erano de' Turchi in Buda.*

Edificii che sono nella città di Buda.

Relatione di Buda, nella quale si contiene quante moschee, o sia tempii grandi e piccioli, monasterii di loro religiosi, quanti bagni d'acque calde, minerali, e salutiferi, e altri bagni ordinarii pure tutti di pietra, dove solevano lavarsi; quanti arsenali di munitione, di polvere, e separatamente d'arme, quanti magazzeni di conserva di ghiaccio, per li quali ponevano i Turchi gran diligenza, e quante camere,¹ o per dir case grandi, ov'habitava la militia de'Giannizzeri; il tutto distintamente notato col nome usato da' Turchi, acciò che in essa città di Buda si possa tutto vedere e facilmente rimarcare.

* Marsigli e jegyzékét apró változásokkal megtaláljuk egyik kortársa, Don Gio: Paolo Zenarolla, székesfejérvári prépost «Effetti di guerra e trattati di Leopoldo I. Imperatore de' Romani sempre Augusto sotto l'Anno 1687 a depressione del Barbaro Ottomano» cz. m. (Bécs, 1688.) végén is; használható adatait *jegyzetben* közöljük kiegészítésül.

¹ Régiesen használja *camere* helyett.

Tempii che sono hoggidì in essere, e quelli, che sono arsi, ne'quali vi restano i muri, che si possono facilmente riparare.

Moschee che sono dentro la città.

1. *Buiuk Giami Mustafà Bassà Ciarsusinde.*¹ Questo è il più gran tempio. Resta intieramente, nella piazza detta di Mustafà Bassà.
2. *Saat Giamisi Toprak kulesine Jakin.* Il Tempio dell'Orologio² vicino alla Torre di terra; arso, ma restano tutte le mura.
3. *Orta Giamisi Cismegiler Serasinde.* Tempio intiero³ nella strada de' lavoratori di stivali.⁴
4. *Passà Giamisi.* Il Tempio del Pascia;⁵ rimasto intiero.
5. *Seraì Giamisi.* Il Tempio del palazzo, o come si dice del castello, che fu una cappella de' Re d'Ungheria; questo è arso, vi restano gli muri.
6. *Seich Giamisi Cazangilar Socaghinde.* La Cappella del Seich, che vuol dire guardiano di religiosi, nella contrada, dove si lavora il rame. Questo anco resta, ma non è tempio grande, è una cappella.
7. *Hamam Giamisi Jenizzer Ortalarinde Jakin.* La Cappella vicina al bagno, et alle camere de' Gianizzeri; resta questa anco una loro cappella, che non è arsa.
8. *Chiuzzuk Giami Capaghanum Janinde.* La Picciola cappella del Capaghà;⁶ rimasta intiera.

Si deve osservare, che le loro cappelle sono fatte di legno, e di muro in forma di casa, che non ha altro, ch'una gran sala. I tempii sono fabricati tutti di pietra, di mattoni, e di colonne.

Moschee o tempii fuori della città.

9. *Damgali Hogia Giamisi.* Il Tempio del sigillato-preceptore così detto; è arso, ma ha le muraglie intiere.
10. *Jesik Direkli Giamisi.* Il Tempio con colonne verdi di pietra; arso solo il tetto.⁷
11. *Chiuzzuk Ilige Giamisi.* La Cappella vicino al picciol bagno d'acqua calda naturale; è arsa.
12. *Chiupri Bassi Giamisi.* La Cappella sul capo del ponte; arsa.
13. *Oruzz Aghà Giamisi.* Il Tempio dell'Oruzz Aghà; restano le mura.

¹ E török nevek olasz hangtani szabályok szerint írvák, s úgy is olvasandók, olaszosan.

² A *dült* betűkkel szedett török nevek utáni nevek szó szerinti fordításai az eredeti török neveknek, melyeknek helyesírásában és értelmezésében nagy segítségemre volt: dr. *Karácson* Imre kitűnő turkistánk és dr. *Emilio Teza* padovai egyetemi tanár orientalista, a mit nekik ezúton is hálásan köszönök.

³ Közép dsámi-nak értendő.

⁴ Zenarolla jegyzéke szerint: nella Strada de' coturnarii, o siano calzolari.

⁵ Értendő: Bassà commandante.

⁶ Zenarolla szerint: Cioè colonello de' Gianizzeri della Porta Ottomana.

⁷ Zenarollánál: e fu nel primo assedio distrutto.

14. *Toighun Bassà Giamisi*. Il Tempio di Toighun Bassà; vi restano le mura.
15. *Sohte Ahmet Bassa Giamisi*. Il Tempio del Sohte Ahmet Bassà; vi restano le mura.¹
16. *Horos Capi*² *Giamisi*. Il Tempio della Porta del Gallo; vi restano le mura.
17. *Salich Aghà Giamisi*. Il Tempio del Salih Aghà; rimasto illeso.
18. *Jeni Capi Giamisi*. Il Tempio della Porta nuova, questo anco resta intiero.
19. *Cannare Capi Giamisi*. Il Tempio della porta del macello; vi restano li muri.
20. *Hagi Aghà Giamisi su capusinde*. Il Tempio del Hagi Aghà; rimasero le mura, appresso la Porta dell'acqua.
21. *Hagi Aghà Giamisi Messarlik Janinde*. La Cappella dell'Hagi Aghà, vicina alli Sepolcri.
22. *Seih Giamisi Haber Culesi altinde*. La Capella del Seih,³ sotto la Torre dell' aviso.
23. *Arab Hogia Giamisi Chiuzzuk Capusinde*. La Cappella dell'Arabo preceptore, presso la Porta picciola.

Bagni che sono dentro e fuori di Buda.

1. *Veli Bei Iligesi*. Il Bagno dell'acqua calda minerale di Veli Bei.⁴ Questo è il più principale, e più magnifico; vi sono fontane dentro, non solo d'acqua calda naturale, che scaturisce in tre parti, e forma gli bagni, ma anco d'acqua fresca, che si puo aprire e chiuder a piacere. Nel mezzo è tanto largo, che vi si può natare dentro. È fatto con gradini di scala. Resta intieramente illeso: è coperto con mattoni, e fabricato di pietra.
2. *Tahtali Ilige*⁵ *Bekir Efendinum*. Il Bagno d'acqua calda minerale del Bekir Efendi, fabricato di legno⁶; intieramente illeso.
3. *Kapili Ilige Horos Capusine Jakin*. Il Bagno d'acqua calda minerale, presso la Porta del Gallo,⁷ coperto di mattoni; resta intieramente.
4. *Chiuzzuk Ilige*. Il Piccolo bagno d'acqua calda minerale, qual'è il più profittevole, è molto stimato, per esser di gran rimedio a gl'infermi; è tutto coperto di piombo, che dà buona rendita ogn'anno; è rimasto illeso.
5. *Jessil Direkli Ilige*. Il Bagno d'acqua calda minerale con colonne verdi; è coperto con mattoni;⁸ intieramente resta.⁹

¹ Ez a mecset Zenarolla jegyzékéből hiányzik.

² Értendő: Capi, kapu.

³ Zenarolla szerint: Seich, Capo Sacerdote, così detto, fatta sotto la Torre della Chiamata.

⁴ Ezt a fürdőt Musztafa Szokoli építtette, a ki 1566—1578 közt volt budai pasa; Linzbauer tanulmánya szerint pedig Mohammed pasa fejezte be, a ki apja nevérol nevezte el Veli bej, vagy tulajdonképpen Bali bég-fürdőjének. — Emliti Brown Edvard 1688-iki angol utazó is; Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten (Budapest, 1891.) 329. lap. Továbbá Evlia Cselebi id. m. 248. l.

⁵ E szó: *ilidse* Karácson Imre szerint legtalálöbban *hévvíz*-zel fordítható.

⁶ Tahtali-nak, táblás fürdőnek nevezték, mivel ólom- és üvegtáblákkal fedette be Musztafa pasa.

⁷ Leirja bővebben Evlia Cselebi id. m. 248. l.

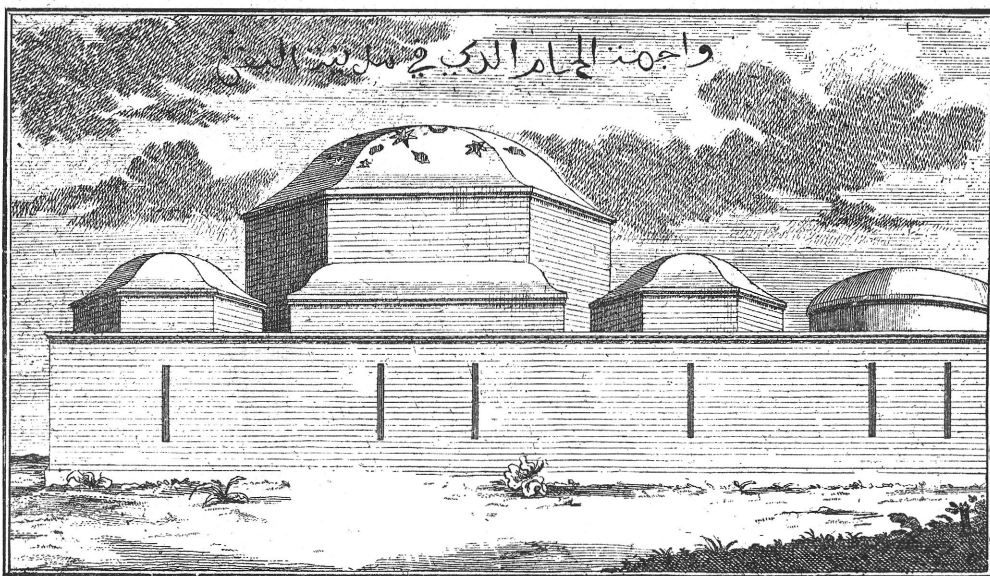
⁸ Bővebben ismerteti Evlia Cselebi id. m. 247. l. Mohammed pasa építtette.

⁹ Zenarolla még megjegyzi róla, hogy: sontuosissimo.

6. *Tahtadan Acik Ilige*. Il Bagno aperto ¹ d'acqua calda minerale; questo anco è molto salutare.

7. *Cadi Sokaginde Hamam* ² *Uzziurnali*. Nella strada del Cadi v'è un bagno ordinario³ della città, dove si suole lavarsi scaldando le acque; è con tre conche di marmo, nelle quali si lascia correre acqua calda e fredda a piacere; questo resta intatto.

8. *Pascià Serainde Uzziurnali Hamam*. Il Bagno nel palazzo del Vesiro di Buda ⁴; questo anche, come sopra, con tre conche; è arso, ma si può restaurare.

A budai Veli-bég-fürdő 1686-ban.

9. *Tassirada ichi Hamam Bir Jerde Biri Avret Izzum biri Erlen Izzun*. Due altri bagni simili uniti insieme situati fuor della città; arsi, restandovi attorno le mura.⁵

Megjegyzés. Marsigli az itt ismertetett budai fürdőket le is rajzolta a 39. l. bemutatott rézmetszetű táblán, úgy a mint azokat Budavár bevétele után találta s közölvén «Danubius Pannonico-Mysicus» cz. műve 1726-ban megjelent első kötetében, magyarázatul (a 96. lapon) ezeket írja róluk:

De aquis thermalibus balnearumque circa Budam.

Sulphur, quum causam ac originem det thermis, sive aquis calidis; circa istarum substantiam, et ut naturas, earum exploraremus, varia experimenta instituimus.

Thermales statim aquas sub triplici ratione, (quod unae earum sint plus tepidae; calidae aliae, aliae plane frigidae) et, X. distinctis locis, observabiles ad ripas Danubii, inter caeteras, et tabula aliqua sistit, nomenclatoris vicem praestans: et, experimenta circa eas aquas, tam per fermentationes, cum

¹ Úgy értendő, hogy: commune, e comodo per tutti.

² Tehát ebben gőzkamara is volt.

³ Zenarolla még hozzát teszi, hogy «superbissimo» volt.

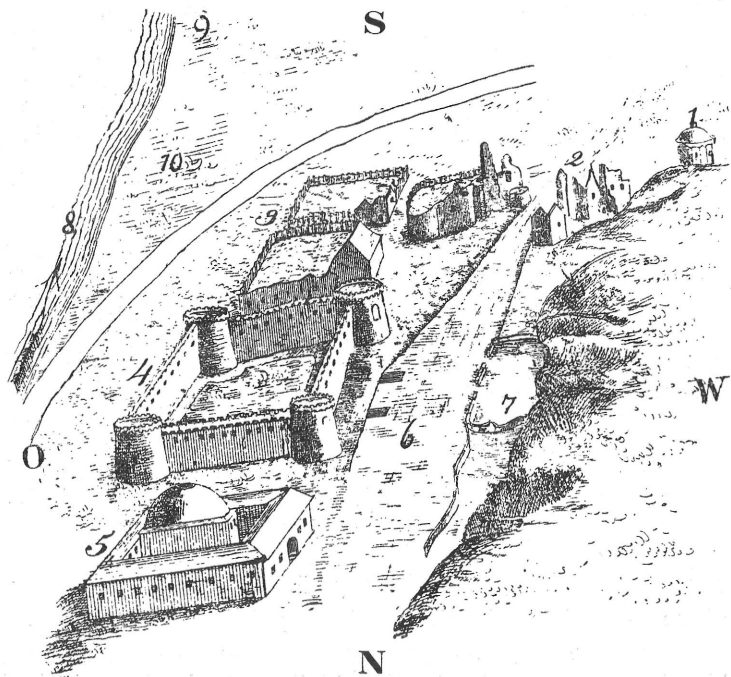
⁴ Zenarolla kiegészíti így: Supremo commandante, e direttore di tutte le provincie annesse.

⁵ Zenarolla írja tovább: si ponno senza gran dispendio ancora questi rifare; uno serviva per le donne, e l'altro separato per gl'huomini.

acido *vitrioli* et alcalico *tartari*, decoctionem, cum nucibus *Gallarum* et cortice *pomi granati*; bilancem *hydrostaticam*; quam per *evaporationem accensionem*, aut *destillationes* per alembicum.

Balneorum sive aedificiorum thermalium circa Budam, a gente Turcarum, quae fuerant extracta, necnon sectionibus tabulae geographico-antiquae, designavimus; figuras, seorsim in imagine ut spectari possent, in exitum partis, atque tomi hujus retulimus.

Finis imponitur huic examini plurium mirabilium fontium, qui suas Danubialibus aquas immiscent, unde patet quot, quantarumque heterogearum substantiarum sit particeps aqua ejusdem corporis Danubiani, quod ipsum evenit in confusione tot arenarum metallicarum, quae a montibus devolutae sunt per flumina lateralia, quae per fodinas transeunt ad formandum alveum nostri fluminis, quod naturali jure tributum exigit ex visceribus tot montium circumstantium, aut ex tot metallis perfectis, imperfectisque, salibus diversis, lapidibusque pretiosis, quasi pretiosis et inferioribus spectabilibus et ob diaphaneitatem et ob colorum varietatem, quae omnia gloriae et opulentiae Danubio sunt.

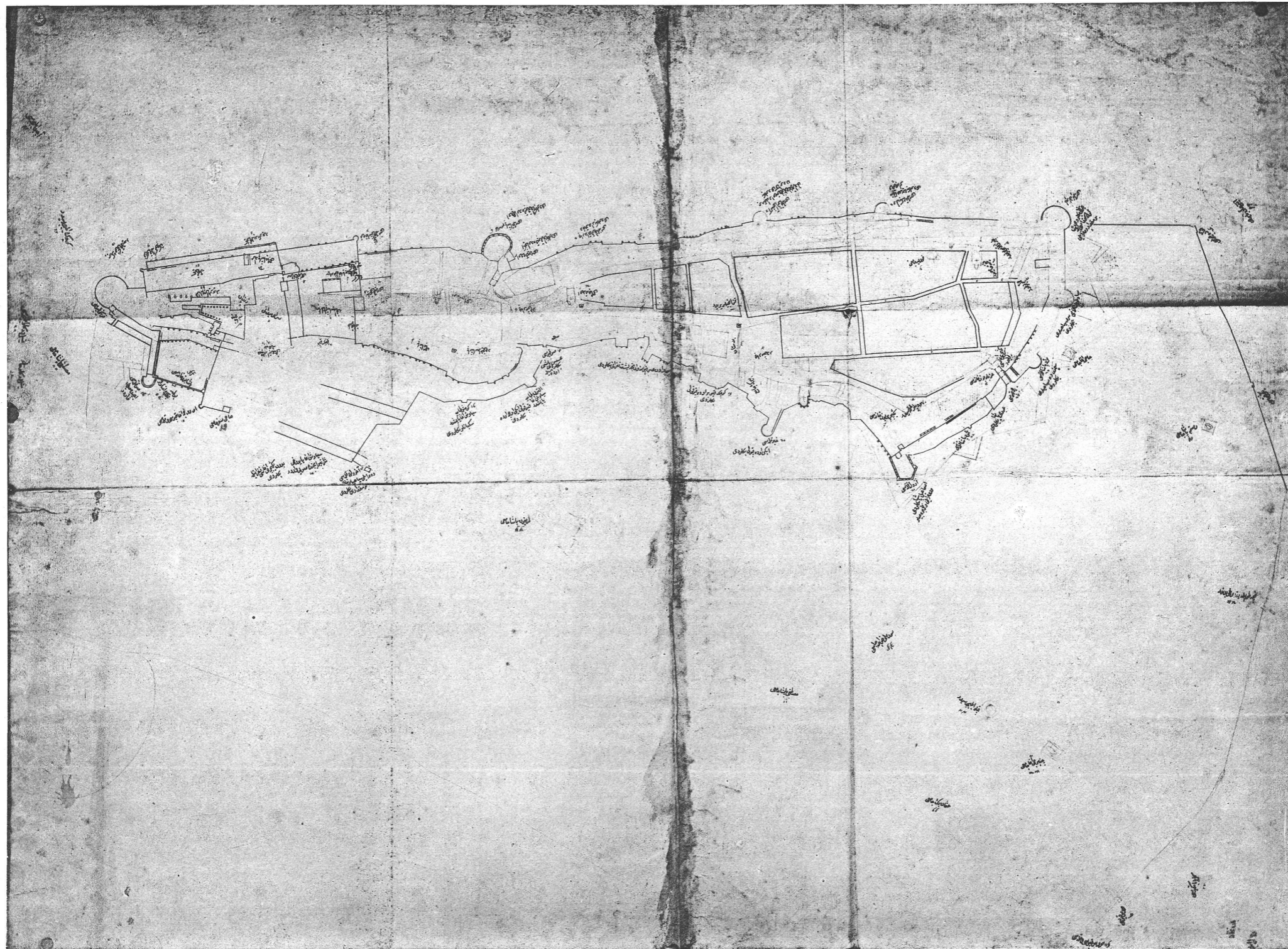
A budai Császár-fürdő és környéke 1686-ban.

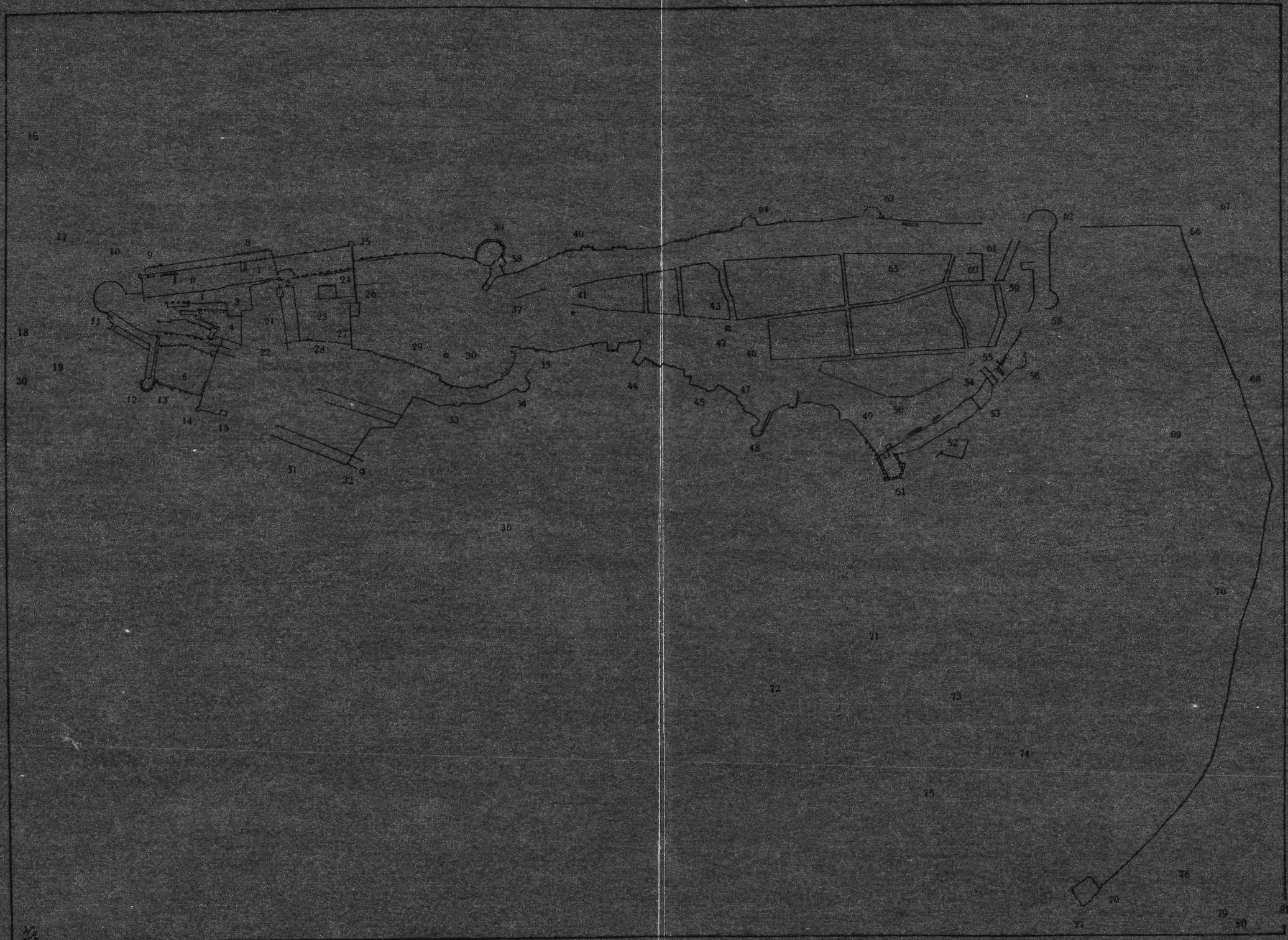
(Fontana egykorú metszetéről.)

Jelmagyarázata: 1. Gül-Baba mecsete. 2. A derviskolostor romjai. 3. A pasa istállója és tömlőcze. 4. A Császár-malom. 5. A Császár-fürdő. 6. A budai fő-út. 7. Halas-tó. 8. A Duna. 9. Kikötő és Király-domb tere. 10. A kegyesrendűek templomának helye.

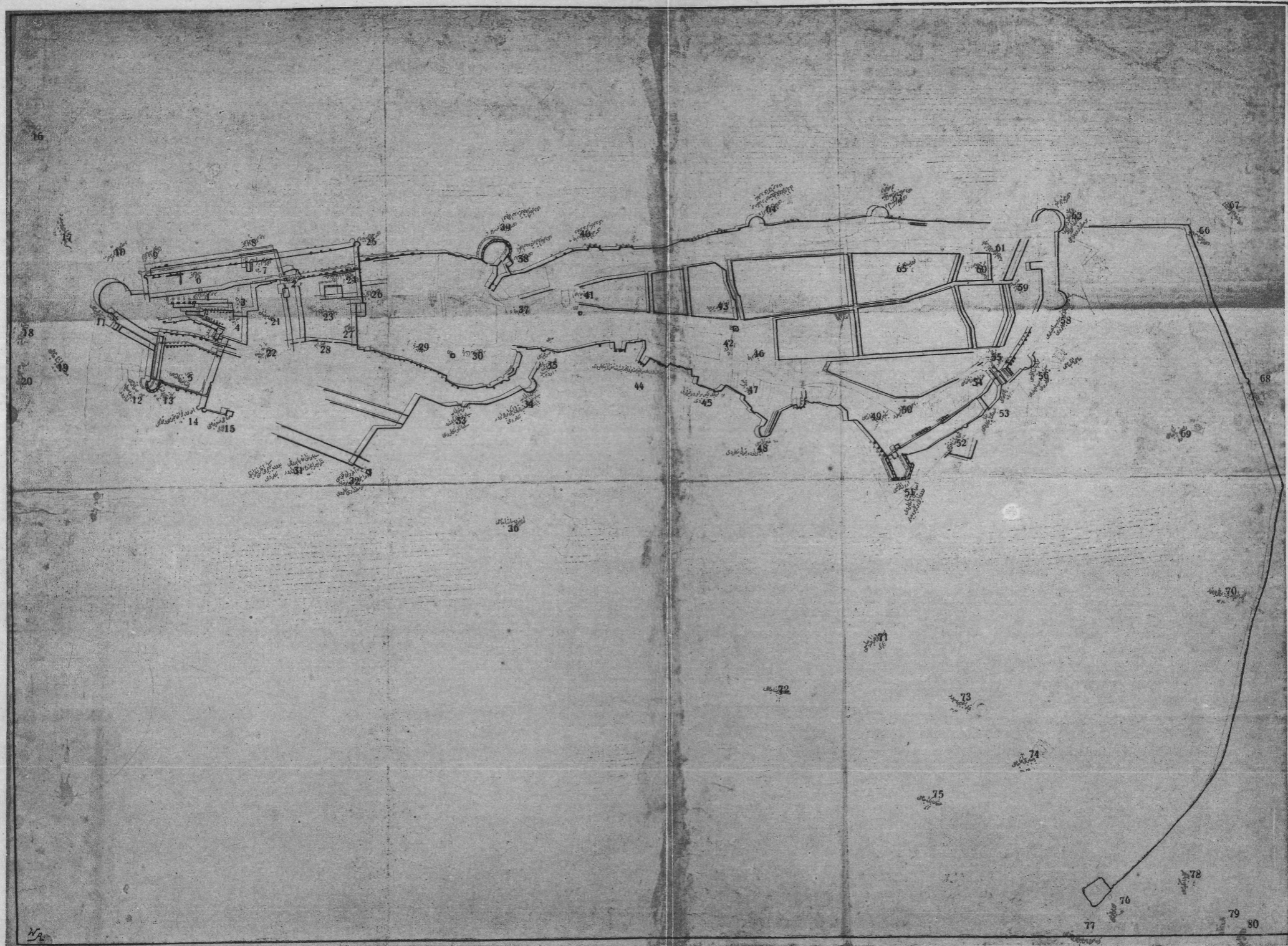
Arsenali et armerie di Buda.

[1.] *Kral Serainun Icinde Gebe hane.* L'armeria, ch'è nel castello o palazzo de' Re d'Ungaria, dove nella presa di Buda v'era gran quantità di ricche loriche, tempestate di gioie, con oro et argento, lanze, schioppi, circassi et altre ricche armi, secondo l'uso dei Turchi; non è arsa, ma fu trovata ancor tutta piena.

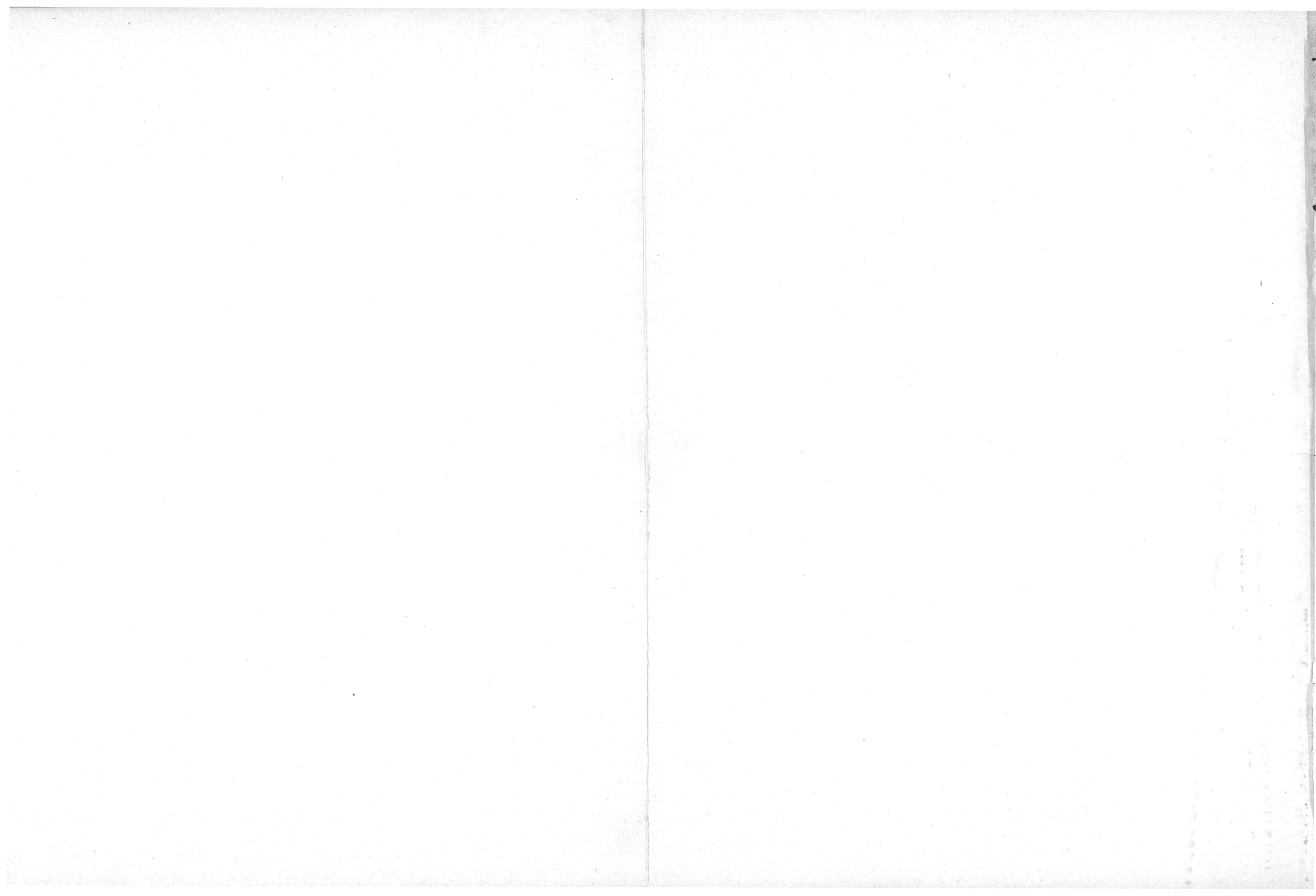
BUDAVÁR 1686-ÍKI TÖRÖK TERKEPE.

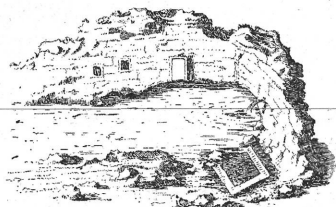
BUDAVÁR 1686-IKI TÖRÖK TÉRKÉPE.

83

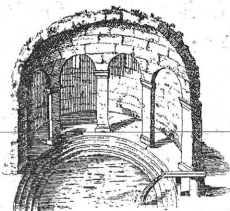
82

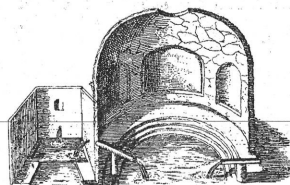
FIGURAE
BALNEOR. BUDENSIIUM.

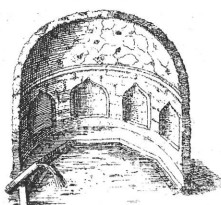
I.

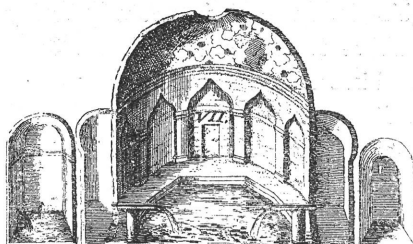
II.

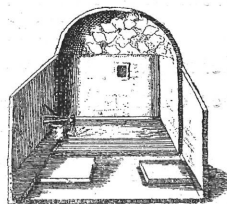
III.

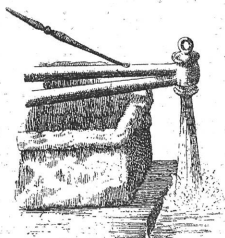
IV.

V.

VI.

VIII.

- I. Balneum, destructum, Vetus, ad Radicem Montis S. Gerhardi.*
II. Balneum, ad Pontem.
III. Balneum, Rascianorum.
IV. Balneum, Civitatis Inferioris.
V. Balneum, Regium, in Cujus Medio Recessus; VI. Quo, Introitus patet, per Portam, VII.; cum Emissario, VIII. ad intromittendam Aquam Frigidam.

[2.] *Kral Serainun Tassirasinde Buiuk gebe-hane Safi Barut.* L'arsenale grande per polvere del castello, profondo di 45 gradini¹; andato in aria.

[3.] *Oruzz Aghà Capusinde Jer icinde Gebe-hane Barut.* Nella Porta detta d'Oruzz Aghà v'era un'arsenale di polvere e di palle, di fuori sotto terra, che nell'assedio tutto fu levato, e portato dentro nella città²; resta intiero.

Specificazione delle Ghiazzare, il ghiaccio delle quali per uso publico et ad ogni nazione, sia povero o ricco, tutta l'està due volte al giorno si distribuiva gratis senza denaro.

[1.] *Cifut³ Mahalesinde ienizzeri bushanesi.* La ghiazzara de' Gianizzeri nella contrada d'Ebrei; in questa entravano 10 mila carri di ghiaccio, che serviva non solo per tutti gli Gianizzeri, ma anco a piacere di chi si sia, *gratis*, costituendo persone, che attendevano a distribuire il ghiaccio tutta l'està; questa resta intatta.

[2.] *Beci-capusine bitissik bushane.* Vicino alla Porta di Vienna una ghiazzara che prendeva 8 mila carri di ghiaccio, quale si distribuiva a tutti *gratis*; resta intiera.

[3.] *Frenk kulesinun allinde bushane mezarlik icinde.* Sotto la Torre Franca di fuori, dentro li sepolcri v'è una ghiazzara, che prende 10 mila carri di ghiaccio, che serviva per distributione; distrutta di sopra.

[4.] *Chiupri Bassi bushanesi.* La ghiacciara, ch'era vicino al ponte; distrutta.⁴

[5.] *Jenizzerlerin Chiuzzuk bushanesi Erdel Kulesine Jakin.* Ghiacciara picciola de Gianizzeri, che conteneva 6 mila carri di ghiaccio; non lontano dalla porta detta di Transilvania; vi resta intiera.

Oltre di queste suddette ghiacciare, com'era vicino il Danubio, ogni Turco di qualità haveva una ghiacciara in sua propria casa.

Di più non posso tralasciar questa curiosità, che in ogni porta della città di dentro v'è in forma d'una bottega di pietra, dove si fermavano tanti netti boccali di rame per opera di misericordia, sempre pieni d'acqua ghiacciata, et ogni villano di qualunque religione, sia Christiano, Turco, Ebreo etc. ch'haveva sete, poteva berne; e sempre v'assisteva una persona costituita a posta d'attender sopra questa acqua aghiacciata e d'empire li suddetti boccali; et era salariata da qualche moschea. Così anco s'usa in Constantinopoli, et in molte altre parti, Adrianopoli, Filippopoli etc.

È anche curioso il sapere, che vicino al tempio detto *Orta Giamisi* vi sono cucine grandi coperte di piombo e caldaie di rame di grandezza incredibile; e vi sono anco magazzeni appresso, dove si conservavano migliara misure di riso, frumento, farina, e di vasi con butiro, etc. Si chiama *Imaret*,⁵ ch'è un'opera di misericordia et ogni venerdì sera

¹ Zenarollánál csupán 25 gradini.

² Ugyancsak tőle tudjuk meg, hogy ez az 1684-iki ostromkor történt, s hogy a kapu: Gran porta.

³ Magyar helyesírás szerint: *Csifut*, a zsidók gúnyneve a törököknél.

⁴ Ezt a jégvermet Zenarolla jegyzéke nem ismeri.

⁵ Zenarollánál hibásan így: *Im Hareb*.

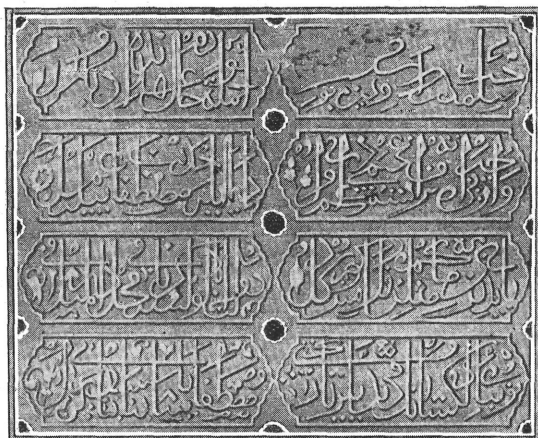
andavano tutti i poveri della città, e forastieri, e gli si dava *gratis* ad ogn'uno una pagnotta, due sorti di minestra, e una candela.¹ Questo luogo non è distrutto.

Si contano molto più di 40 forni pubblici e più di 4000 vigne, registrate ne' registri dell' entrate, che ha il Bassà, dalle quali riceve ogn'anno [il tributo di] due carantani² per 40 passi di lunghezza e 2 di larghezza. Questa misura si dice *donum*, e vi son vigne, ch'hanno alcuni *donum*.³

Vi è gran quantità di pomarii e giardini nell'isole, e in altre parti intorno.⁴

V'erano 22 forni per cuocere il pane e pasta; la maggior parte sono distrutti.

Si contavano 460 cannoni tra piccoli e grandi.⁵

A budai Császár-fürdő felirata Musztafa pasa idejéből.

(Sztankovits Lipót 1837-iki rajzáról.)

Vi sono 42 *orta*,⁶ che sono case grandi per 42 *ciorbagi* con li loro Giannizzeri, basta a dire: Jenizzeri ortalari, e servivano queste case grandi per habitatione della militia de Giannizzeri; dentro, la maggior parte sono arse, però vi restano le mura, per essere fabricate di pietra, e mattoni.

Vi sono due fabriche grandi di polvere, dette *Barut hane*, presso il Danubio, dove si faceva la polvere.

¹ Részletesebben ismerteti e szép intézményt a török Evlia Cselebi; id. m. 250. l.

² Zenarolla hozzát teszi *Alemaní*, vagyis *Centner*, német mázsa.

³ Ezt a zavaros négy sort Zenarolla jegyzéke szerint tudtuk csak rekonstruálni.

⁴ Ez és az utána következő két sor Zenarollánál hiányzik.

⁵ A Buda bevétele után 1686 szeptember 3-ikán az állásokon talált ágyúk, mozsarak és vetágyúk inventariumát kiadta Römer Flóris az «Archaeologiai Közlemények» 1878-iki 12. k. 50—55. l.

⁶ Zenarollánál így: *orde*.

V'è una grande Accademia per lo studio, costrutta di pietra e coperta di piombo con molte stanze attaccate al suddetto gran tempio, detta in Turco: *Medresse*. Questa resta intatta.

Monasterii di loro religiosi fuor di Buda in luoghi rimoti.

[1.] *Hidir Baba Techesi*. Il Monasterio dell' *Hidir Baba*, fabricato di pietra, e v'erano 15 di loro religiosi dell'ordine detto *Bektasi*, perchè il fondatore si chiamava *Bektas*, come San Francesco i Francescani, così s'osserva appresso di loro, che prendono il nome dal fondatore.

[2.] *Ghiul Baba Techesi*. Il monasterio del *Ghiul Baba*.¹ Quest' era un vecchio, e ricco, chiamato *Rosa*, ch'abbandonò il mondo, e fabricò detto monasterio,² nel quale s'è ritrovato hoggidì detto *Ghiul Baba*, che vuol dire Padre *Rosa*, come appresso di noi dire Padre *Giacinto*. In questo monasterio solevano habitare 60 de loro religiosi.³

[3.] *Mikdar Baba Techesi*. Il monasterio del *Mikdar Baba*, nel quale habitavano 20 religiosi.⁴

[4.] *Jali Techesi*. Il monasterio che giace nell lito del Danubio sotto Pest; vi habitano 10 religiosi.⁵

Tutti questi suddetti monasterii vi sono nel loro essere.

La pescaria di Buda si vende dal publico, perchè v'è sotto la città abbondanza d'ogni sorte di pesci grandi, massimamente di storioni molto grandi, de quali si pesca gran quantità.

Kivül Marsigli e sajalkezü rájegyzésével: Moschee e bagni de' Turchi havute in Buda.

(Eredetije a bolognai egyetemi könyvtár Marsigli-iratai 5. kötetében, térképek közt; másik ennek ezt néhol kiegészítő példánya az 57. kötet 401/4. lapján. Mindkettő adataiból került ki e végtelen becses leírás.)

¹ Gül-Baba sírkápolnája legrégebbi fametszetű képét ld. a «Vasárnapi Ujság» 1855. évf. 84. l. Egy másik rajzát az 1873. évf. 417. l. A kápolna belsejének rajzát pedig az 1862. évf. 328. l. Török monda szerinti történetét megírta Vámbéry Ármán u. o. az 1861. évf. 279. l. Regényesen pedig Nemes Albert ugyanott, az 1874. évf. 196/8. lapján. Legrészletesebben írt róla Tóth Béla «Magyar ritkaságok» cz. m. (Budapest, 1899.) 116—130. l.

² Zenarollánál még ezt olvassuk e kolostorról: In questo monastero, chi veniva, era ben veduto, e trattato per carità lautamente.

³ Buda harmadik helytartója, Mohammed pasa építé 1543—48 közt.

⁴ Zenarolla hozzáteszi még: e questi pure facevano grandi carità al popolo.

⁵ Zenarollánál: 12, che vivevano molto austeramente, da che li medesimi christiani restavano edificatissimi, e ciò serviva a loro di grand'esempio.

VI.

Budavár és környékének két török térképe.

(Marsigli fövételei 1686 szeptember elején.)

A térképek török szavait átírta,¹ fordítá és magyarázta : Dr. Karácson Imre.

I. BUDAVÁR TÉRKÉPE.

1. *Kirái szerájlári dir.* A királyi palota.

Mátyás király palotája a török uralom alatt még meg volt. Leírása olvasható Evlia Cselebi id. m. 240. l.

2. *Szeráj kapuszi.* A palota kapuja.

A királyi palotához vezető főkapu volt ez.

3. *Zendán.* Börtön.

Földalatti börtön volt itt, melyről Evlia Cselebi (id. m. 239. l.) azt írja, hogy «a pokol fenekéhez hasonlított.»

4. *Dsebekháne.* Hadi szertár.

5. *Pasa buz-khánészi.* A pasa jégverme.

6. *Jeni máhálle.* Új várnegyed.

7. *Murád pasa dsámi.* Murád pasa mecset.

Kicsi, de díszes mecset volt. Leírja Evlia Cselebi id. m. 240. l.

8. *Jeni máhálle bedenleri dir.* Az új várnegyed bástyái.

9. *Frengi kule kücsük.* Kis frengi torony.

10. *Böjük frengi kuleszi dir.* Nagy frengi torony.

11. *Frengi kapuszi.* Frengi kapu.

12. *Szu kuleszi.* Icsinde szu várdir. Víz-torony. Víz van benne.

E víztornyot ismerteti Evlia id. m. 244. és 246. l.

13. *Bölme. Bejlik ámbárlári.* Erődítményszakasz. A bégség² magtárai.

14. *Oruds aga kapuszi ve kuleszi.* Oruds aga kapuja és tornya.

15. *Hádsi Szefer dsámi.* Hádsi Szefer mecset.

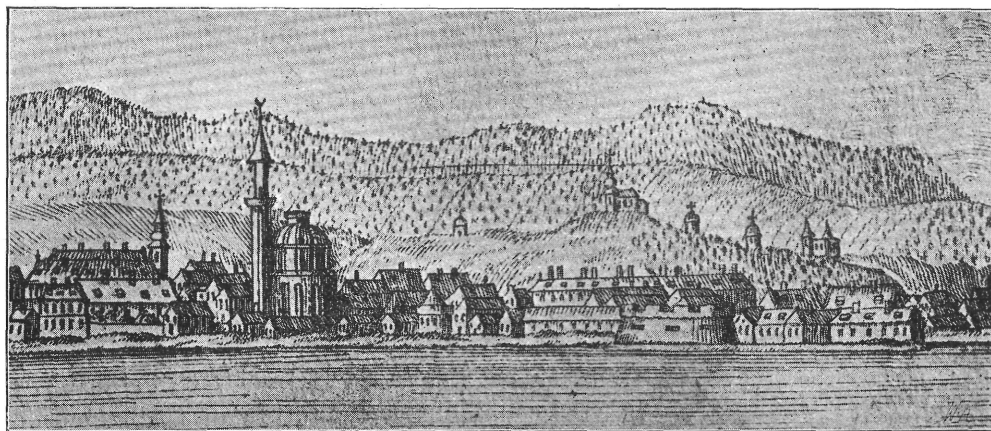
16. *Ácsik ilidseszi.* Nyílt hévfürdő.

A török világban igen látogatott fürdő volt, még külföldiek is felkeresték; ld. Evlia id. m. 247. lap.

¹ A török szókat a kiejtés szerint egészen magyarosan írtam át és szó szerinti fordítást csatoltam hozzájuk. A fordításhoz, a hol szükségesnek mutatkozott, magyarázatot adtam.

² Bégség, vagyis a bég kormányzósági kerülete.

17. *Kücsük ilidseszi dir.* Kis hévfürdő.
 18. *Jesil direkli ilidseszi.* Zöld oszlopos hévfürdő.
 Zöld oszlopairól nevezték így. Böven leírja Brown és Evlia id. m. 247. l. Említi 1591-ben Wratizslaw báró is; Szamota id. m. 193. l.
 19. *Musztafa pasa dsámi.* Musztafa pasa mecset.
 20. *Jesil direkli dsámi.* Zöld oszlopos mecset.
 21. *Szeráj mejdáni.* Palota-tér.
 A királyi palota előtt lévő nagy tér volt ez.
 22. *Dsebekháne atdigi bedenleri.* A hadi szertár megnyujtott bástyái.

A budai vízi-mecset és környéke.

23. *Báli pasa mejdáni.* Báli pasa tere.
 Báli pasa, vagy Hamza Beli bég, kiról e teret nevezték, 1542-ben budai kormányzó volt.
 E terét említi Evlia is id. m. 240. l.
 24. *Sziavus pasa japdigi keszek jeni tábie.* Sziavus pasa által készített új téglabástya.
 25. *Karakas pasa kuleszi.* Karakas pasa tornya.
 Karakas pasa építtette, mikor budai kormányzó volt, 1620-ban.
 26. *Dilendsi kapuszi.* Koldus kapu.
 27. *Topkháne.* Ágyu-raktár.
 Itt volt az ágyúöntő műhely is; részletesen leírja Evlia id. m. 237. l.
 28. *Kücsük kapu.* Kicsi kapu.
 29. *Pasa dsámi.* Pasa mecsetje.
 A budai kormányzók itt szokták végezni imádságukat. Evlia Cselebi ezt (id. m. 243. l. szerint *Szerájdásámi* néven említi, a mi annyit jelent, mint: Palota mecset. Ismertette Némethy id. m. 7—12. l.

30. *Pasa szerájligi dir.* A pasa palotája.
A budai kormányzó pasák ebben laktak. Eredetileg kicsi, szűk épület volt, azért Murád pasa ki 1650-ben lett budai kormányzó, kibővítette.
31. *Sziavus aga japdigi serampo. Icsinde szuji várdir. Budün jcnicseri agaszı neferátile beklerdi.* Sziavus aga által készített sorompó. Víz van benne. A budai janicsár aga őrizte csapatával.
32. *Ákhorlik kuleszi. Rumüli szıpáhılárındán bir mikdári beklerdi.* Istálló¹ torony. A rumiliali lovasok egy csapata őrizte.
33. *Gömüs tábie. Sziavus aga japmısdır. Szegebánlár beklerdi.* Ezüst bástya. Sziavus aga készítette. A szegbánok² őrizték.
34. *Altun tábie. Sziavus aga japmısdır. Kapu-kuli iki ücs oda beklerdi.* Arany bástya. Sziavus aga készítette. Két-három oda³ kapu-kuli⁴ őrizte.
35. *Szu kapuszi. Ászász-bási beklerdi odaszile. Vızı-kapu.* Az észász-basi⁵ őrizte odájával.
36. *Dujgun pasa dsámıszı. Dujgun pasa mecsetje.*
Ennek nevét írják így is: Tojgun pasa; 1553—59 közt két ízben is volt budai kormányzó. Mecsetjéről ír Némethy id. m. 56—59. l.
37. *Csársu dir.* A csársi.⁶
38. *Ova kapuszi. Iki oda kapu-kuli beklerdi.* Síkság kapu.⁷ Két oda kapukuli őrizte.
39. *Kászim pasa kuleszi. Ücs oda kapu-kuli beklerdi.* Kászim pasa tornya. Három oda kapu-kuli őrizte.
40. *Csardak kolkhánészı. Defterdár beklerdi.* Csardak⁸ őrház. A defterdár őrizte.
41. *Orta dsámi. Középső mecset.*
Nevét onnan kapta, mivel éppen a város közepén feküdt; Evlia Cselebi szerint (id. m. 243. l.) igen látogatott mecset volt.
42. *Bedesztán. Bedesztán.*⁹
43. *Kazándsilár jeri dir.* Az üstkészítők helye.¹⁰
44. *Buradan Szu kapuszına varınsa Peste neferátı beklerdi.* Innentől kezdve a Vízikapuig a pesti csapat őrizte.

¹ *Ákhorlik*, annyit jelent, mint: istálló-épületek. Azon a helyen voltak Mátyás király istállói.

² *Szegebán*, a vadász zászlóaljhoz tartozó katona.

³ *Oda.* Eredetileg a janicsárok voltak odákra beosztva a kaszárnyákban való elhelyezés szerint. *Oda*, annyit jelent mint: szoba. A kaszárnya egy-egy szobájába beosztott csapat volt egy *oda*. Utóbb *oda* száz főből álló csapatot jelentett.

⁴ *Kapu-kuli*, a várak őrzetére felfogadott zsoldos csapat.

⁵ *Ászász-bási*, az éjjeli őrségnek, különösen a közbiztonságra ügyelő éjjeli őrségnek parancsnoka. Mai értelemben rendőrpapancsnok.

⁶ Nálunk bazár néven ismeretes.

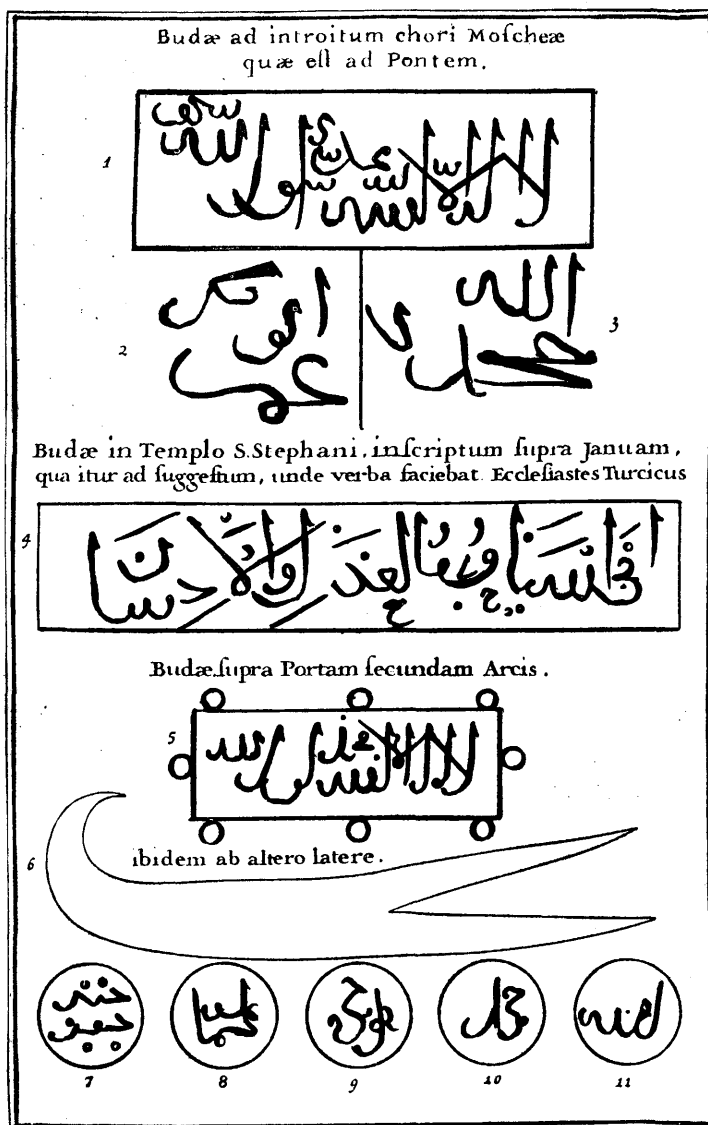
⁷ *Ova*, annyi mint síkság, tehát a Buda háta mögötti mezőre vezető ún. Fejérvári kapu.

⁸ *Csardak*, melyből a magyar *csárda* szó is származott, négy faoszlopon nyugvó tető, mely pihenő-helyül s őrházul is szolgált.

⁹ *Bedesztán* vagy *beesztán*, hol különösen szöveteket árulnak.

¹⁰ *Kazándsi*, a janicsároknál a szakácsokat s az ételek kiosztásával megbízott egyéneket is így nevezték. *Kazándsi*, annyit jelent: kolompáros, üstös, kazánkészítő.

45. Küçük kapu. Bir oda kapu-kuli beklendi. Kis kapu. Egy oda kapu-kuli örizte.
 46. Csársu dir. A csársi, bazár.
 47. Büyük dsami. Nagy mecset.

Budai templomok és kapuk arab feliratai.

48. Kháber kuleszi. Iki oda kapu-kuli beklendi. Jelző torony. Két oda kapu-kuli örizte.
 49. Jenicseri buz-khâneszi. A janicsárok jégverme.

50. *Jahudilár máhálleszi dir.* A zsidók várnegyede.
51. *Erdel kulcszi. Iszmáil pasa beklerdi ve rumili ve khumbárádsilár.* Erdélyi torony. Iszmáil pasa őrizte s a rumiliak és a khumbaradsik.¹
52. *Mahmud pasa kulcszi.* Mahmud pasa tornya. Így nevezve Mahmud pasáról, ki 1543—48 közt volt Buda helytartója.
53. *Becs kapuszi. Abdi pasa beklerdi.* Bécsi kapu. Abdi pasa őrizte. Részletes leírását ld. Evlia Cselebi id. m. 236. l.
54. *Ázáblár buz-kháncszi.* Az ázábok² jégverme.
55. *Jenicseri ágaszi joli dir.* Janicsár aga-út.
56. *Murád pasa kulcszi. Szemendre szípáhilári beklerdi.* Murád pasa tornya. A szendrői lovasok őrizték. Murád pasa építtette a tornyot 1650 körül, mikor budai kormányzó volt.
57. *Hádsi aga dsámi.* Hádsi aga mecset. Mint hogy ez a bécsi kapu közelében van, Hadsi Achmed mecsete volt.
58. *Sziavus pasa kulcszi. Szerem szípáhilári beklerdi.* Sziavus pasa tornya. A szerémi lovasság őrizte.
59. *Hamam joli dir.* Fürdő-út.
60. *Fethia dsámi dir.* Győzelmi mecset. Ld. e mecset leírását Evlie Cselebi i. m. 243. l. A rávonatkozó egyéb adatokat ld. Némethy id. m. 33—44. l.
61. *Toprák kulcszi joli dir.* A földtorony útja.
62. *Toprák kulcszi. Kapu-kuli beklerdi, maán kol-ketkhudászi ile bir mikdár rumili.* A földtorony. A kapu-kulik őrizték s egyszersmind a kol-ketkhudával egy csapat rumiliai.
63. *Veli beg kulcszi. Mütekáidin beklerdi ve khodsalár.* Veli beg tornya. A veteránok őrizték és az öregek.
64. *Eksi ás kulcszi. Bir mikdár Öszlerogonli ve Novigrádlí beklerdi ve száireden.* Savanyu étel tornya. Egy csapat esztergomi, nógrádi és máshová való őrizte.
65. *Fevdkubbe (?) dsámi.* Fevdkubbe (?) mecset. E mecset nevénel a betük annyira összefolynak, hogy olvasása bizonytalan. Fevdkubbe annyit jelent: Halálkupola.
66. *Kánnáre kapuszi.* Mészáros kapu.
67. *Inihán báiri.* Inihán domb.
68. *Jeni kapuszi.* Új kapu.
69. *Rusztem pasa dsámi.* Rusztem pasa mecset.
70. *Nemcsé topile jikdigi bedenler.* Német ágyúval lerombolt bástyák.
71. *Szürmeli hodsa dsámi.* Szürmeli hodsa mecsetje.
72. *Musztafa pasa dsámi.* Musztafa pasa mecsetje. Ismerteti Némethy id. m. 60—73. l.

¹ *Khumbárádsi*, gránátos katona.

² *Ázáb*, a benszülöttekből toborzott zsoldos katonaság, mely nem tartozott a rendes hadsereghez, mivel a háboru befejeztével szétbocsátották.

73. *Kaplu ilidseszi dir.* Födött hévfürdő.
74. *Csemerdsi aga dsámi.* Abroncskészítő¹ aga mecsetje.
75. *Oszmán bég dsámi.* Oszmán bég mecsetje.
Ez is, mint a 72. szám alatt említett Musztafa pasa mecsetje, a hasonló nevű városnegyedben volt. Mind a kettőről szól Evlia Cselebi, id. m. 246. l.
76. *Khorosz kapuszi.* Kakas kapu.
77. *Khorosz kapuszi ve kuleszi.* Kakas kapu és torony.
78. *Gül-baba tekkeszi.* Gül-baba kolostora.
Bektási dervisek kolostora volt, kik háború esetén fegyvert fogtak, mint a keresztyéneknél a szerzetes lovagrendek. A kolostor történetét és leírását ld. Evlia id. m. 248. l. és bővebben Némethy id. m. 77—95. l.
79. *Barulkháne.* Lőporraktár.
Itt volt a löporgyár is, melyet igen részletesen leír Evlia Cselebi id. m. 253. l.
80. *Tahtali ilidseszi.* Deszkázott hévfürdő.
Taferner Pál jezsuita 1666-iki leírása nyomán említi Linzbauer is id. m. 53. l.
81. *Veli bég ilidseszi.* Veli bég fürdője.²
Evlia Cselebi is leírja e fürdőt, melyről különben említést tesz az angol Brown is, ki 1670-ben járt Budán. E fürdőt Musztafa pasa építtette. Ez a mai Császárfürdő. Lásd Evlia id. m. 248. l. és Szamota id. m. 329. l.
82. *Miftah-baba tekkeszi.* Miftah-baba kolostora.
A kolostor nevének felét a térkép fényképezőjének objectiv-lencséje tévedésből elhagyta, de kiegészítve a pontokat így kell olvasni: [Mift]ah-baba. Erről a Miftah-baba kolostorról említést tesz Evlia Cselebi is (id. m. 249. l.) azt mondván, hogy a Gül-baba kolostorhoz közel a Duna partján van. Helyrajzilag tehát csakis ez lehet.
83. *Jeni kapu bölmeszi.* Az Újkapú erődítményszakasza.
(Eredetije 70×100 cm. nagyságban a bolognai egyetemi kvtár Marsigli-iratai 8. kötetében.)*

2. BUDA VÁR ÉS KÖRNYÉKÉNEK TÉRKÉPE.

- A. [*Királ szerájlári dir.*³] A királyi palota.
- B. *Frengi kuleszi.*⁴ Frengi torony.
- C. *Bölme kuleszi.*⁵ Erődítményszakasz tornya.
- D. *Haber*⁶ *kuleszi.* Jelző torony.

¹ Törökül: csemerdsi.

² A 81–83. sz. helynév török jelzése a térképet másoló bolognai fényképész gondatlanságából lemaradt a fényképről, s így a térkép fénynyomatán nem látható; de a magyarázó lapjaira pontosan följegyeztük eredetijéről.

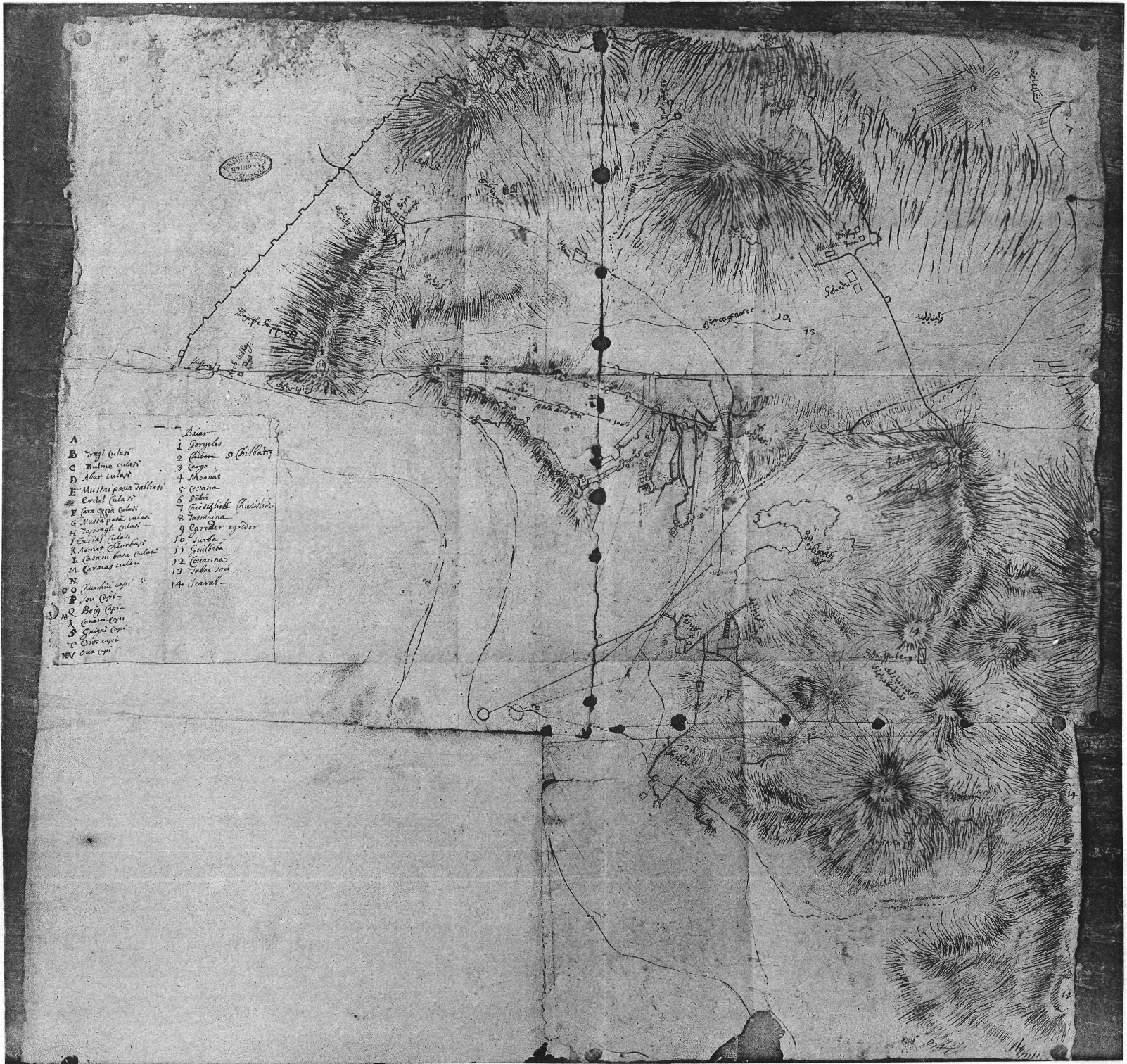
³ Ez a térkép olasz jelmagyarázatából tévedésből kimaradt; de megállapítható a másik térképről.

⁴ Marsigli következetesen így írja: Kulaszi.

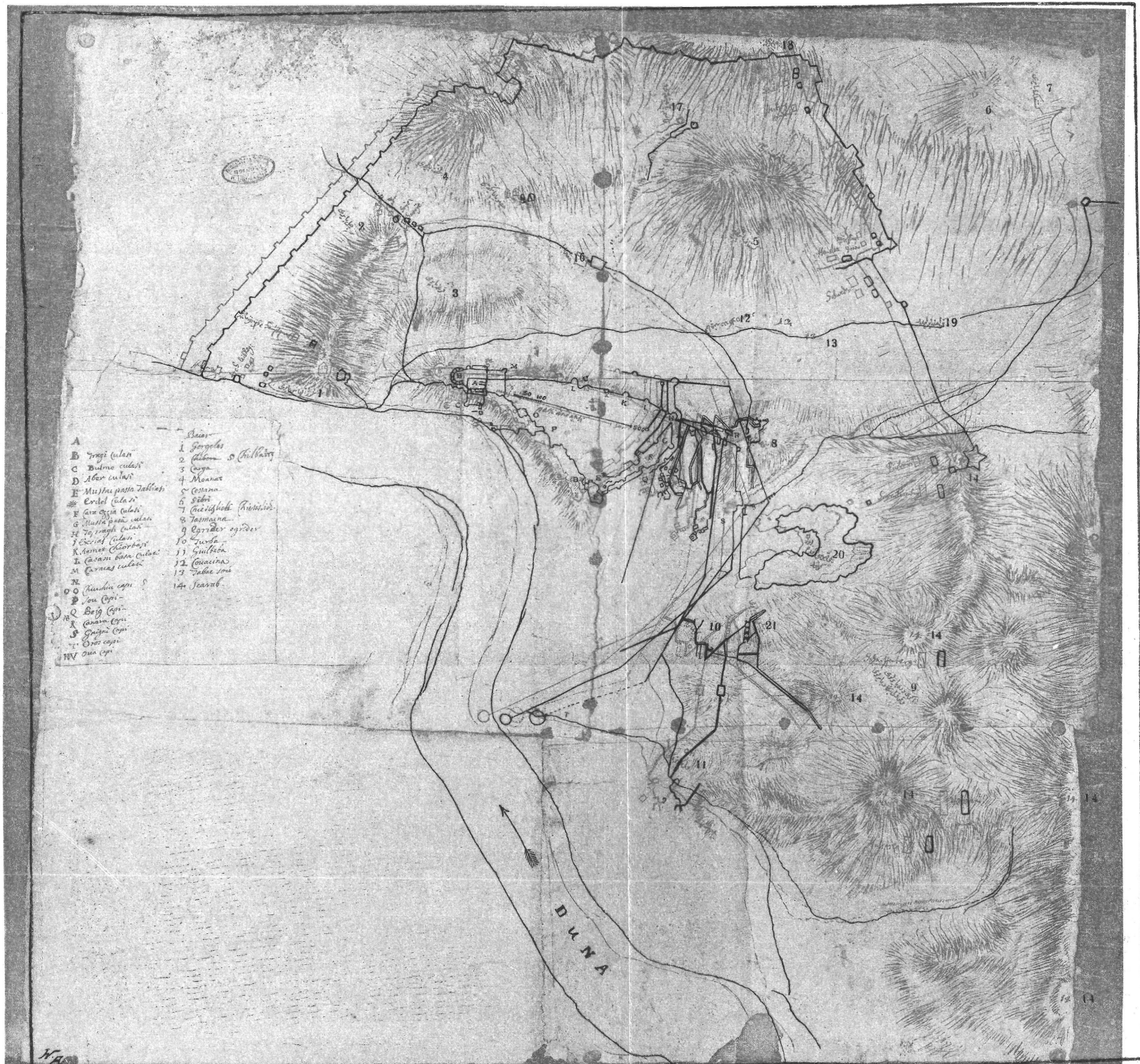
⁵ Marsigli írásában: Bölme.

⁶ Olasz fonetikával írva így: Aber, miként alább is Oros-, Horosz helyett.

* Ennek természetes nagyságban készült fényképmásolatát megszerezte a «Magyarországi műemlékek bizottsága» is, és tanulmányozásra számunkra átengedvén, szíveségét ezúton is hálásan köszönjük.

A	Mustai pama Tallah	1	Gerapeli
B	Mustai pama Tallah	2	Alom S. Chibadi
C	Mustai pama Tallah	3	Caya
D	Mustai pama Tallah	4	Moanot
E	Mustai pama Tallah	5	Moanot
F	Mustai pama Tallah	6	Sibi
G	Mustai pama Tallah	7	Cainghete Rieinidi
H	Mustai pama Tallah	8	Tasmama
I	Mustai pama Tallah	9	Epriker eyder
J	Mustai pama Tallah	10	Yarwan
K	Mustai pama Tallah	11	Guilaba
L	Mustai pama Tallah	12	Guacinas
M	Mustai pama Tallah	13	Talbi sou
N	Mustai pama Tallah	14	Sarab
O	Mustai pama Tallah		
P	Mustai pama Tallah		
Q	Mustai pama Tallah		
R	Mustai pama Tallah		
S	Mustai pama Tallah		
T	Mustai pama Tallah		
U	Mustai pama Tallah		

A	Buda	1	Topalpaşa
B	Magyar falai	2	Alibeyli & Kılıbasi
C	Budai falai	3	Çelebi
D	Alibeyli falai	4	Mohtar
E	Müstahkem Tahtak	5	Çelebi
F	Erkel falai	6	Şeyh
G	Alibeyli falai	7	Çelebi (Kızılcık)
H	Magyar falai	8	Çelebi
I	Erkel falai	9	Çelebi (Kızılcık)
K	Alibeyli falai	10	Çelebi
L	Alibeyli falai	11	Çelebi
M	Alibeyli falai	12	Çelebi
N	Alibeyli falai	13	Çelebi
O	Alibeyli falai	14	Çelebi
P	Alibeyli falai	15	Çelebi
Q	Alibeyli falai	16	Çelebi
R	Alibeyli falai	17	Çelebi
S	Alibeyli falai	18	Çelebi
T	Alibeyli falai	19	Çelebi
U	Alibeyli falai	20	Çelebi
V	Alibeyli falai	21	Çelebi

BUDAVÁR ÉS KÖRNYÉKÉNEK TÖRÖK TÉRKÉPE.

E. *Musztafa pasa tábieszi.*¹ Musztafa pasa bátyája.

E*. *Erdel kuleszi.* Erdélyi torony.

F. *Kará Hodsa kuleszi.* Kara Hodsa tornya.

G. *Musztafa pasa kuleszi.* Musztafa pasa tornya.

H. *Toprág kuleszi.* Földtorony.

I. *Eksi ás kuleszi.* Savanyú étel tornya.

K. *Áhmed csorbadi* [tornya.]

L. *Haszán pasa kuleszi.* Haszán pasa tornya.

M. *Karakas kuleszi.* Karakas [pasa] tornya.

N.

O. *Kücsük kapu.*² Kicsi kapu.

P. *Szu kapu.* Vizi kapu.

Q. *Bég-kapu.* A bég kapuja.

R. *Kanare*³ kapu. Mészáros kapu.

S. *Nyigrá* (?) kapu.

T. *Horosz kapu.* Kakas kapu.

U. *Ova kapu.* Sikság kapu.

1. *Gürz-Eliász báiri.* [Gergelesz] Gürz-Eliász dombja.

A Gellérthegyet a törökök nevezték így. István király várának is nevezték még, s ez elnevezés okát leírja Evlia Cselebi id. m. 254. l.

2. *Csil báiri.* Fűrj domb.

3. *Karga báiri.* Holló domb.

Linzbauer szerint a mai Naphegy.

4. *Mohanat báiri.* Mohanat domb.

Evlia Cselebi ezt következetesen *Muhabad* domb néven írja. A *b* és *n* betűk felcserélése igen könnyen történhetik a török írásban.

5. *Kesztana báiri.* Gesztenyés domb.

6. *Sibri.* A 6. számmal jelölt helyet az olasz magyarázat nevezi így. Ily alakban ismeretlen értelmű. A térképen nincs meg ez a szó, csakis a 6. számjegy mutatja a helyet, melyet jelez.

7. *Kesislik báiri.* Kesislik⁴ domb.

Kesis annyit jelent: Barát. Kesislik domb jelentése tehát: Barátkolostor domb. Valószínűleg a Szent Lőrincz kolostorról nevezték így a törökök.

8. *Taszmaina.* A 8. számmal jelölt helyet Marsigli *Tasmaina* néven jelzi. Ugyanott törökül ez elnevezés olvasható: *Ini-hán báiri* vagyis Ini-hán dombja.

9. *Egri dere báiri ve kuzli bunár báirlári.* Egri⁵ patak dombja és kuzli⁶ forrás dombjai.

¹ Marsiginál: Tabbiasi.

² Marsigli rendesen így írja: Kapi.

³ Olaszul így írva: Kanara.

⁴ Marsigli így írja: Kjerisbik.

⁵ Egri annyit jelent mint: görbe.

⁶ Kuzli értelme ugyanaz, mint az egri szónak, tehát szójátékkal nevezték el a törökök görbe patak, görbe forrás néven.

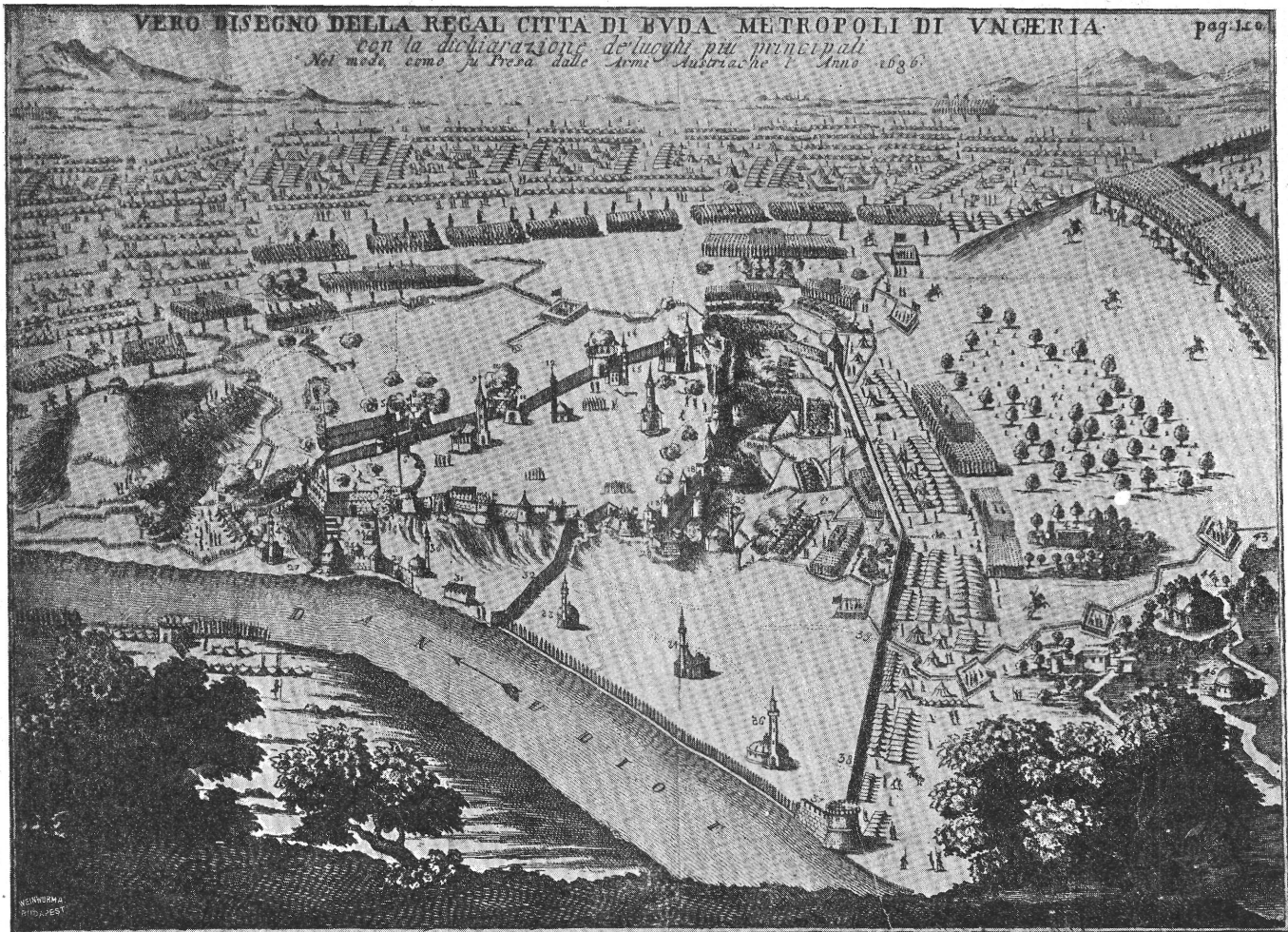
10. *Veli beg türbeszi.*¹ Veli bég mauzoleuma.
11. *Gül-baba türbeszi.* Gül-baba mauzoleuma.
Ma is meg van: a Calvaria (vagy József) hegyen, mit a törökök (Linzbauer id. m. 57. l. szerint) Mihnet depeszi-nek, azaz: Szenvedés dombjának neveztek.
12. *Kovacsinadan gelen szudir.* Kovacsinából jövő víz.
13. *Tábie szui.* Bástyá vize.
A térképen nincs meg ez az elnevezés, csakis a 13. szám alatti magyarázatnál.
14. *Siarab.* A térképen öt hegy van 14. számmal jelezve. Marsigli az olasz írású *siarab* szóval a török *sarab* szót akarta írni, a mi annyit jelent: *bor*. A törökök ezeket *Bor-hegy* néven nevezték, mivel szőlővel voltak beültetve. A budai borokról említést tesz Evlia Cselebi is id. m. 251. l.
15. *Khizir baba tekkeszi.* Khizir baba kolostora.²
16. *Khizir baba.* Khizir baba.³
17. *Kászim pasa csesmeszi.* Kaszim pasa csorgókútja.
Kászim pasa építtette Buda elfoglalása után néhány évvel.
18. *Királ bunár báiri.* Király-forrás dombja.
19. *Kovacsina joli dir.* Kovacsinai út.
20. *Jeni kapuszi önünde olan göl.* Az Új-kapu előtt lévő tó.
21. *Mehmed baba báiri.* Mehmed baba dombja.

(Eredetije 60×60 cm. nagyságban, a bolognai egyetemi könyvtár Marsigli-iratai 24. kötetében.)

¹ Röviden *Türbe*, síremlék-kápolna, mauzoleum.

² A térképen előforduló többi 15—21-ik helynév az olasz jelmagyarázatból kimaradt.

³ Értendő így: Khizir baba sírja.

BUDAVÁR 1686-IKI MAGLIAR-FÉLE RAJZA.

Vero disegno della regal città di Buda, metropoli di Ungheria, con la dichiarazione de' luoghi più principali. Nel modo, come fu presa dalle Armi Austriache l'anno 1686.

Dichiarazione de' Numeri.¹

1. Gyergyel ² . Monte di San Gerardo.	27. Luogo del ponte.
2. Frenk ³ kulasi. Baloardo d' Italia, presso al quale è la Porta d' Italia.	28. Su kulasi. Torre dell' acqua.
3. Sarai. Palazzo Regio, ovvero Castello.	29. Aber kapusi. Porta delle stalle. ⁹
4. Ruine fatte dalla polvere, accesasi a' 22 di Luglio.	30. Mataf gyamesi. Tempio de' lavoratori di zucchero.
5. Saraelik gyamesi. Tempio del Palagio.	31. Casa del canale artificioso, che versa l'acqua in città nel luogo detto Aberleh, dove sono le stalle del Bassà, fabbricata già dal Re Ladislao.
6. Carcere de' Christiani presi, al lato della piazza della fortezza.	32. Muraglia nuova per difesa dell' Aberleh. ¹⁰
7. Passa sarai. Palagio, o residenza del Bassà, o del Comandante generale del luogo.	33. Tojkun gyamesi. Tempio così appellato dall' uccello. ¹¹
8. Karagas kulasi. Torre detta delle Ciglie nere. ⁴	34. Mustafa gyamesi. Tempio di Mustafa.
9. Passa gyamesi. Tempio del Bassà.	35. Hagi Ahmet gyamesi. Tempio di Ahmet peregrino.
10. Hassan Passa Tabia. Baloardo del Bassà Giovanni.	36. Su gyamesi. Tempio delle acque.
11. Ova kapusi. ⁵ Porta della Campagna, che conduce ad Alba Reale.	37. Horos kulasi. Torre gallinaria, così detta dal gallo.
12. Jeni gyami. Tempio nuovo.	38. Horos kapusi. Porta gallinaria.
13. Toprak kala. Torre terrena.	39. Jeni kapusi. Porta nuova.
14. Fetik ⁶ gyami. Tempio della Vittoria.	40. Mesarlık kapusi. Porta del Cemeterio.
15. Sahat gyami. ⁷ Tempio dell' Orologio.	41. Mesarlek. Cemeterio.
16. Eski gyami. Tempio vecchio.	42. Gyulbaba. Monastero di Turchi, dove è sepolto Gyulbaba, detto il «Padre delle Rose», che i Turchi adorano per Santo.
17. Mustafa Passa Tabia. Baloardo del Bassà Mustafa.	43. Luogo dove vanno le acque del bagno.
18. Mura nuove per ritirata degli assediati.	44. Bagno di Velibeg.
19. Becs kapusi. Porta di Vienna.	45. Barathana. Macina della polvere di archibuso.
20. Buro Tabia. Baloardo di Buron.	46. Bagno di Tahtale. ¹²
21. Oruds ⁸ kapusi. Porta digiunatoria, così detta dal digiuno.	47. Batteria degli Suevi.
22. Su kapusi. Porta dell' Acqua.	
23. Chiciuk kapusi. Porta picciola.	A. Attacco degl' Imperiali.
24. Hambarlik. Case delle vittuaglie.	B. Attacco de' Bavaresi.
25. Fonte d' acqua, il migliore che sia in Buda.	C. Attacco de' Brandeburghesi.
26. Tabahan gyamesi. Tempio de' Pelliciarì.	D. Città di Pest.

¹ E rézmetszetű látkép metszője: Magliar András, némely nevet hibásan metszvé, a mit lehet kijavítva közlünk, megtartván teljesen a nevek olaszos írásmódját és sajátosságait.

² A Gellértheget a törökök Gürz-Eliász néven nevezték, Gürz-Eliász nevű muszalmán szentről, aki ott van eltemetve. A Gürz-Eliász név elferditése az olasz Gyergyel. Evlia Gselebi is említi (id. m. 254. l.) hogy abban az időben «több nyelven Gürz-Eliász néven ismerték» a Gellértheget.

³ Irva hibásan így: Tren Kulasi.

⁴ Az olasz magyarázó megfélekedett arról, hogy Karakas tulajdonnév és szó szerint lefordította *ciglie nere* (fekete szemöldökök) szavakkal. Karakas valóban annyit jelent: fekete szemöldök, csak hogy ez személynév volt, Karakas pasának neve.

Fontana és Juvigny egyenesen székesfejevári kapunak nevezi.

⁵ Az olasz magyarázó a török szót azonban nagyrészt helytelenül írván le, *Kapsi* helyett itt is, mint a többi helyen *kapuszi* olvasandó; a mit végig kijavítánk.

⁶ Fetik, a Fethia (győzelem) szónak elferditése. A győzelem-mecsetet leírja Evlia Cselebi id. m. 243. l.

⁷ A látképen külön van feltüntetve a Fethia-mecset és a Szad- vagyis Óra-mecset. Evlia Cselebi azt állítja (i. m. 243. l.), hogy a hivatalos ütő óra, a mely szerint a város összes óráit igazították, a Fethia-mecset minaretjén díszlett. Wratislaw pedig mind a két tudóstól eltérően azt mondja, hogy ez az óra egy különálló toronyban volt. Szamota id. m. 197. l.

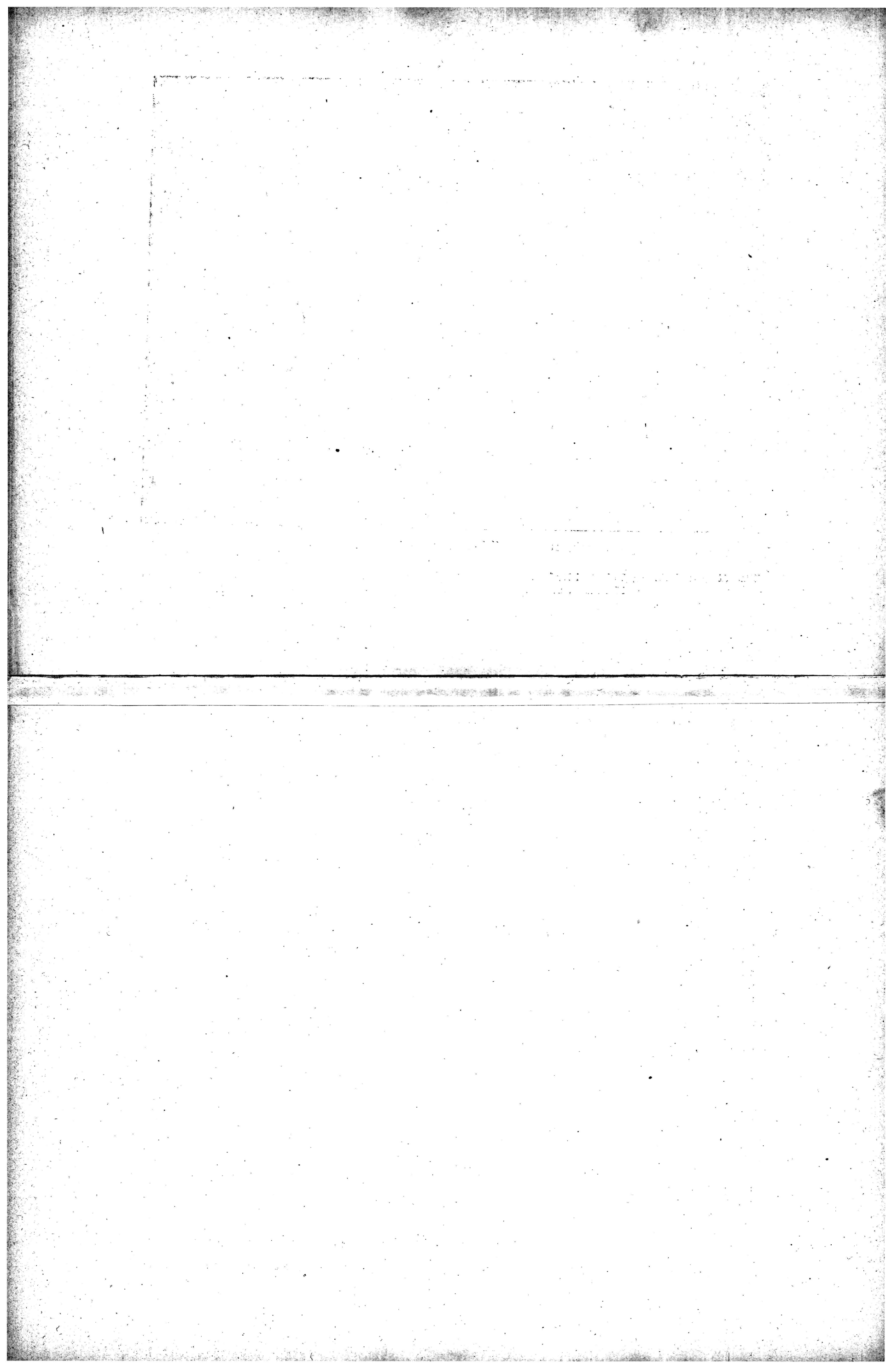
⁸ A török *oruds* (böjt) szó elferditése így: Oróc.

⁹ Fontana jelmagyarázata szerint ezek Mátyás király istállóí voltak.

¹⁰ Ennek Marsigli-féle rajzát közöljük a . . . lapon.

¹¹ A Tojkun-mecset Tojkun pasáról kapta nevét, az olasz értelmező pedig azt állítja, hogy valami madárról nevezték el. A helytelen értelmezés valószínűleg a *tojgár* (pacsirta) és tojkun szók összetévesztéséből keletkezett.

¹² Az olasz helyesírás szabályai szerint is hibásan írt török szók kijavítását, mint lényegtelen mellőzöm. Az olvasó maga is könnyen kiigazíthatja azokat, ha a Budavár térképéhez csatolt magyarázattal összehasonlítja.

VII.

Marsigli javaslata Budavár helyreállításáról.

(I. Lipót királyhoz 1686 október havában.)

Budavár helyreállítása s megerősítése azért szükséges, nehogy az ellenség elkeseredésében valami támadást intézzon ellene, mivelhogy elvesztése: előzménye hatalma teljes megsemmisülésének. — Főddolog a megrongált falak kijávítása, minthogy azokon tömérdek rés tátong. — De elegendő, ha az eredetileg öt ölnyi falakat csak négy ölnyi magasra emelik, mert így a megmaradt 1½ ölnyi falakra csak 2½ ölnyt kell rakni, s védelmi szempontból ez teljesen kielégítő. — Az alsó (vízi) várost jó lenne egészen elpusztítani, hogy a bástyáját hozzáépítés útján lehessen megszilárdítani, épp úgy mint a bajorok falvárát; míg a várban több házat le kell bontani, hogy az ágyúgolyók s a katonaság járásának tágabb tere legyen. — A Dunával való összeköttetést azonban könnyebbé kell tenni, már csak az ivóvizért is, mert a várbeli kútaké ihatatlan kénes, úgy hogy pl. a húst megkeményíti és ehetetlenné teszi. — A törökök portai főmérnöke maga is megkísérlé a Dunapartra vívó út erősítését, s munkájának nagyrésze megtartható.

Az összes javításokról Marsigli részletes költségvetést nyújt s biztosítja a királyt, hogy a jövő év június közepéig az egész munkával elkészülne, s kerülne 20—25 ezer forintba; kivált ha vállalkozás útján hajthatnák végre, a mi a kincstárra nézve előnyösebb volna.

Propositione di parere fatta in Ottobre 16[86] a Sua Maestà Cesarea ed all'Eccelso Consiglio di Guerra circa la riparatione di Buda.

D'altrettanta conseguenza riesce il metter in stato la piazza di Buda, con che possa essere salva da qualunque disperato pensiero del comune nemico, quanto fu importante il non mirare perdita di sangue, profusione di tesori e sin' all'impegno dell'imperiale potenza per la di lei conquista, per deprimere con questa l'orgoglio Turco, che col possesso d'un antemurale sì formidabile lasciava in forse la sicurezza de'confini christiani. Quindi è, ch' importando non perdere momento nell'applicar a tutti i modi di ristorarla, deve ogni mente fedele al servizio di Vra Maestà applicare quanto di sano
Introduzzione.
tenga, nel dare giuditio in quelle parti, che possino essere più essenziali per un solleccito riparo, altrettanto necessario, quanto si deve giustamente dubitare, che la rabbia di que' cani possa portarli a scaricar un' nuovo sforzo per il ristoro d'una perdita, che gli è preludio di un total' eccidio. Mi fo pertanto lecito, col rigoroso scrutinio, che nella visita della piazza feci delle parti sue indebolite, dire il mio pensiero, suggerir i mezzi necessari con le seguenti ragioni, che sottometto all'intendimento dei più sensati, e per pigliare nell'esecuzione la norma più propria del mio governo, non restando in me gloria e vantaggio più desiderabile, che il buon servizio della Maestà Vostra.

L'ostinata difesa de' Turchi ha richiesto, che l'armata di V. M. facci gran rovina nella piazza per aprire la strada agli assalti, e per levare le difese, trovandosi in tutti gli attacchi le mura danneggiate da breccie lunghe cloftri ¹ 314, cioè l'attacco imperiale di cloftri 244, et il Bavarese cloftri 70. Lasciando a parte quella che Grandezza della breccia. fu fatta dall'incendio del magazzino, poichè considero non esservi per ora necessità di ripararla, essendo la di lei apertura assicurata da un'inaccettabile situatione.

Le mura rovinate quand'erano nel loro buon stato non eccedevano l'altezza di cloftri n° 5, e la grossezza com' è variabile, nemmeno la discrivo; ma in ora che si devono rialzare, estimo di miglior servizio di V. M. di non eccedere l'altezza di cloftri n° 4, potendo con tal proportione haver' un fuoco, che più radente diffenda le mie proposte. E perchè si trovano questi muri in essere sin'all'altezza di cloftri n° 1½, non sarà necessario per il complemento dei quattro, che farne due e mezzo. Altezza vecchia e nuova de muri, con la somma de cloftri cubi. E perciò nell'attacco imperiale ho bisogno di fabricare cloftri cubi di muro n° 1082 ⅓, e nell'attacco bavarese parimente cloftri cubi di muro² lasciando di misurare gl' altri interni che per hora [non di]fettano di riparo, bastando qualche picciol

A questa reparatione, che servirà a far rim[ettere nel] primiero stato la piazza, stimo necessario p[rima] d'aggiungervi le quì annesse mie propositioni, considerando che le difese, secondo l'antica dispositione de muri in tali siti vale poco, oltre che la debolezza d'una muraglia nuova è incapace di resister' alla mediocre forza di un cannone; e considerati questi motivi, stimo più che necessario il coprirsi maggiormente in essi.

All'attacco degli Imperiali propongo prima che si radi tutta la città bassa, lasciando per questo inverno (per più sicurezza da sorprese), in essere il muro che la cinge, qual dovrà poi questa primavera somministrar' i proprii materiali alla reparatione delle breccie. Dipoi tirarei una strada coperta della forma, difese, e profondità, che chiaramente appariscono nella pianta e profili, arandola di palizzate et assicurando in tutti gl' angoli salienti d' una picciola galleria, per essere pronta a contraminar il nemico; e nell'interno li farei due banchi o quasi rivellini, che sopra il di lei piano s'innalzano cloftri n° 2½, avanzando sopra la spianata, piedi n° 3, e questi da tutte le parti fiancheggiano e fanno la parte di piccioli bastioni, assistendo l'angustia delle vicine rondelle, e mantenendo libere le sortit ed assicurata la porta detta di Vienna, et in fine aumentano il fuoco di fronte e di fianco, non potendosi negare che il debole di Buda è in questa fronte per tante ben note ragioni.

Questa strada coperta si potrebbe continuare attorno della piazza, massime dalla parte, dove due anni sono fu attaccata nella forma che nel disegno ho punteggiata, rego-

¹ A német *klafter* (öl) olaszos hangzással leírva.

² A kipontozott helyeken a papiros kiszakadt s így a szavakat, a hol csak lehetett [szegletes zárjelbe] foglalva egészítettük ki.

landomi col sito e scarsezza di terreno; e perciò considerando non esservi tanta necessità, non ho voluto che accennarlo. Quanto per il contrario dico essere necessaria quella ch'ho disegnata avanti il fosso della rondella de' Bavaresi, affine d'assicurare quella breccia in pari grado dell' Imperiale, facendoli tante punte per sfuggire l'infiltrature della montagna di San Gherardo.

Proposizione di continuare anch'altrove parte delle sopradette fortificazioni.

Provisto in questa forma all'esteriore, stimo di sollecito e necessario giovamento di fare all'attacco degli Imperiali nel primo muro un parapetto di pietra fondato sulla grossezza del medesimo muro, giacchè al riguardo del fosso non ho terreno per slargarmi; anzi che sarò obbligato, o con ponti d'asse, o con un picciol muro che vi tenghi terra incassata, fermare la piazza, dove dovranno i moschettieri stare a far fuoco. E la seconda muraglia di là del fosso nelle rovinare parti risolvo di scarpar il terreno, e farli un valido parapetto che comandi il primo muro, li rivellini e strada coperta: vantaggi molto ben permessivi dalla situazione, che si comprendono nella pianta e profilo.

Fortificazione dentro la Breccia degl' Imperiali.

Dalla parte de' Bavaresi stimo necessario di far un forte parapetto attorno la rondella per renderla più resistente, e capace di coprire cannone ed infanteria, mettendola in stato, che meglio comandi alla spianata esteriore.

Fortificazione al di dentro le Breccie de' Bavaresi.

Attorno tutta la piazza, tanto nelle rondelle, quanto nelle cortine, ho cercato di aumentar' i fianchi e porre batterie, come si vede in disegno, havendo reso la gran fronte, che due anni fa attaccassimo, un fuoco incapace d'essere superato da quello del nemico.

Fianchi per cannone cavati in ogni parte possibile di tutto il recinto.

Nell'interno pretendo di rovinare tutte le case che m'impediscono il libero giro del cannone, e marcia de'soldati, havendo troppa necessità d'un simile spazio che deve prevaler al comodo di qualche case. E perciò il mio bisogno sta punteggiato nella pianta.

Distruttione di più case.

Fuori del corpo della piazza stimo più che necessario di non perdere di vista la comunicazione col Danubio, considerando la facilità de' soccorsi che ponno più presto venire; ma più di tutto la necessità ch'habbiamo di quell'acqua per il vitto, non essendo possibile bere, nè servirsi nella cucina di quella de' pozzi, che non è che un getto misto di zolfo e di vitriolo, che indurisce le carni, le fa apparire cremesine, e la dà un gusto insoffribile; e perciò di quest'acqua non se ne puol haver altr'uso che quello d'estinguer i fuochi. A tanto disordine della natura vi è chi s'eshibisce con l'arte a rimediare senza grave spesa, obbligandosi all'esperienza, alla quale spero non dissentirà la M. V. essendo di troppa importanza.

Ragioni perchè si debba mantenere la comunicazione col Danubio.

Offerta per correggere l'acqua dei pozzi.

Per mantenere questa comunicazione, li Turchi con la direttione di Chiaus Agà ingegnere della Porta, li fecero quel muro, che si vede in disegno, affatto non malinteso, e di cui pretendo servirmi, assistendolo avanti d'una buona palizzata, ed a lungo a lungo d'alcune cannoniere. Sì come dalla parte del castello avanti quella picciola rondella, che va alla ripa dell'acqua,

Fortificazione per mantenere la detta comunicazione.

è necessaria la disegnata picciol'opera torna che della [sua] parte impedisca il poter' essere tagliata la comunicazione, oltre che copre la testa del ponte che va a Pest.

Sacra Maestà, questi sono li deboli [miei pensieri] per la necessitosa restaurazione della piazza, [quale] quanto più la considero urgente, tanto più mi ch'attendi di sapere il tempo, i mezzi, i materiali, e guastatori, che mi sono necessari, che descrivo nell'annesso foglio, havendo fondati i miei calcoli sopra la cognizione della piazza.

Dettaglio della quantità d'ogni travaglio a parte, de' mezzi che sono necessari e della somma d'ogni cosa.

Dettaglio della quantità della strada coperta avanti la Breccia degli Imperiali, e d'ogni mezzo necessario. Giro di klaftri 606.

Materiali: Palizzate 5606.¹ Traversi 606. Wasen 60600. Fascine 3800. *Guastadori et arti:* Guastadori 2500. Maestri di carretti 4. Falegnami 10. Minatori 12. Maestri di wasen 12. *Instrumenti:* Carrette 800. Zappe 800. Badili 800. Pallette per wasen 12.

Dettaglio delli due rivellini o borretti avanti l'Attacco Imperiale. Giro di klaftri 130. Altezza di klaftri 2¹/₂.

Materiali: Fascine di salice 2600. Wasen 48000. Fascine ordinarie 2000. *Guastadori et arti:* Guastadori 50. Maestri di wasen 8. Minatori 4. *Instrumenti:* Badili 30. Pistoni di legno 12. Badili per wasen 8.

Dettaglio del Ridotto sul colle avanti la Breccia de gl' Imperiali. Giro di klaftri 40.

Materiali: Wasen 6000. Fascine di salice 300. Fascine ordinarie 600. *Guastadori et arti:* Guastadori 25. Minatori 2. Maestri di wasen 2. *Instrumenti:* Zappe 18. Badili 12. Pistoni di legno 5. Badili per wasen 2.

Dettaglio della quantità della strada coperta avanti la breccia de' Bavaresi ed ogn'altro necessario. Giro di klaftri 170.

Materiali: Palizzate 1400. Traversi 170. Wasen 17000. Fascine 1000. *Guastadori et arti:* Guastadori 300. Maestri di carro 4. Falegnami 6. Minatori 4. Maestri di wasen 3. *Instrumenti:* Zappe 100. Badili 100. Carrette 100. Badili per wasen 3.

Dettaglio della Senaglia presso il Danubio. Giro di klaftri 40.

Materiali: Wasen 7800. Fascine 480. *Guastadori et arti:* Guastadori 100. Maestri di wasen 4. Minatori 2. Falegnami 2. *Instrumenti:* Zappe 30. Badili 30. Carrette 30. Badili di wasen 2. Pistoni di legno 2.

Dettaglio della quantità della Breccia degl' Imperiali e de' mezzi che li sono necessari al riparo. Klaftri cubi 1086.

Materiali: Calcina muli 550. Sabbia. Pietre de' sepolcri e delle mine. Assi e chiodi barili 400. Legni 100. *Guastadori et arti:* Muratori 150. Falegnami 6. *Instrumenti:* Carri 100. Carrette 100. Barelle 50.

¹ E költségvetés adatai az eredetiben egymás alá írva található; mi azonban helykimelés szempontjából egymás mellé rendezve közöljük.

Dettaglio della quantità della Breccia de Bavaresi e de' mezzi che sono necessari al riparo. Klaftri cubi 446.

Materiali: Calcina 250. Sabbia. Pietre de' s[epolcri]¹ e delle m[ine]. Assi . . . Legna[m]. Chiodi . . .

Guastadori et arti: Murat [ori] . . . Falegnami 4. *Instromenti:* Carri 50. Carrette 50. Barelle 25.

Dettaglio della riparazione con wasen della seconda muraglia. Lunghezza klaftri 95.

Materiali: Wasen 35900. Fascine ordinarie 3060. Fascine di salice 1700. *Guastadori:* Guastadori 100. Maestri di wasen 10. *Instromenti:* Serviranno i sopradetti.

Somma di tutto quanto si è sopra distinto. Cubi della muraglia klaftri 1528.

Materiali: Palizzate 7006. Traversi 606. Wasen 175400. Fascine ordinarie 10880. Fascine di salice 46200. Calcina muli 800. Assi 600. Chiodi barili 6. Legni 200. *Guastadori et arti:* Guastadori 3070. Maestri di carrette 12. Falegnami 28. Minatori 20. Maestri di wasen 35. Muratori 200. *Instromenti:* Zappe 968. Badili 972. Carrette 1080. Pistoni di legno 40. Carri 150. Barelle 75. Badili per wasen 26.

Quando la M. V. provedi in tal maniera per le necessità che s'hanno, li prometto, ancorchè non si lavori quest'inverno, che per la metà di Giugno sarà tutto secondo le mie proposizioni fatto: e tutto quel tempo d'inverno che si lavorasse, si diffalcherà in quello di primavera, essendo tutt'il travaglio bisognoso di tre mesi di tempo, con la distinzione vantaggiosa ch'il gran numero richiesto de guastadori pretendo d'haverlo per sole due settimane, affine di subito mettermi in difesa; e per il rimanente del tempo me ne basterà in circa un terzo.

Tempo che si propone bastante a ristorare la piazza.

La spesa, computando che si pagano i guastadori tre grossi il giorno, che la calcina costi in circa 5 fiorini il muto, che le pietre s'habbino dalle rovine, che la palizzata non costi che le semplice fattura di tagliare, e che all' mura-
tori si dii in circa a ragione di 4 fiorini il klafter cubo di lavoro, che la sabbia non importi che il vicino traghetto dal fiume, non eccederà in circa la somma di 20 in 35 milla fiorini, havendo tutto fondato sopra i calcoli, che non ponno molto svariare, havendoli riconosciuti per veri in altre occasioni di servitio di V. M.

Calcolo della spesa.

Raccordo che per la fabrica della calcina nella montagna di San Gherardo si ha qualche riscontro, che vi sii buona pietra, essendovi non lungi dal piede, nore forni di calcina fatti da'Turchi. Sì come da quelle di Visegrád si puo ricavare le legna necessarie, e per le pietre vive si romperanno quelle delle sepolture, si come tutti i materiali della muraglia della città bassa, e di molt'altre rovine di case e moschee saranno sufficienti.

Pensiero di trovare calcina.

Per ultimo mi faccio lecito di raccordare che molti di questi travagli come di muro, di wasen, di piantar palizzate, et altri simili, è di massimo vantaggio di V. M. il dar tutto per impresa, pubblicando ch'a Buda vi sii un tal

Vantaggioso il dar il tutto per impresa.

¹ E betűk, valamint az utána következő számok le vannak szakadva.

lavoro da fare, con le tali misure e condizioni, e che . . . per il tal giorno alla presenza degli uffic[iali di] V. M. l'eshibitione d'ognuno, sciogliendo . . . che s'accostaranno al più ragionevole, . . . di V. M. fondatamente con le cauzioni d'accredit[at]i mercanti, assicurando alla M. V. che quando le giornate siano buone, e che tutti i materiali siano pronti, in un mese di tempo li voglio dare le muraglie finite; e le condizioni da farsi a questi impressarii in altra scrittura le ponerò sotto gli occhi di V. M. sperando che per questa e molt'altre simili occasioni possa servire.

Specificatione del numero de' guastatori et instrumenti e materiali necessari alla sollecita reparatione della Breccia di Buda.

Alla Breccia degl'Imperiali ogni giorno guastatori N° 1500. Alla Breccia de Bavaresi guastatori¹ 800. Per condurre palizzate, wasen et altri legnami, carri 50. Ingegneri 3. Intra-paneur 2. Marangoni 30. Pollatori de wasen 8. Fabri 2.

Materiali: Palizzate, tutte quelle sono distribuite negl' approcci, e circonvallatione.

Lasciare tutti quei cassoni di legno hanno fatto li Turchi a dispositione del travaglio.

Legnami per far altri cassoni simili a quelli de Turchi zattere 50.² Fascine di più grandezze 10000. Tavole per far il palcho per dimorar li soldati dietro il parapetto 1000. . . Ferloni lunghi mezzo piede barili 6. . . Ferle più piccole barili 6. . .³ Chiodi ordinarii da legnami barili. . . Ferro quadro e largo centenara. . . Flech ovvero picchetti di longhezza a tre piedi 6000. Carbone provvedere le due botteghe de fabri. Wasen, non si puo dire sin tanto che le breccie non son nettate, la quantità. Corda grossa e mezzana per tirar legnami, cassoni su le breccie 5.

Instrumenti: Zappe 1000. Pale 1500. Picconi per romper le muraglie 500. Carrette 150. Pale per tagliar li wasen 10. Martelli da muratori 30. Martelli da marangoni 30. Mannaie 30. Tenaglie 12. Seghe di più grandezze 2. . . Trivelles di grossezza appropportionate alli richiesti chiodi. . .

Az irat élén: Copie e minute di quelle cose, che per servitio militare di Sua Maestà Cesarea va proponendo et operando il Signor Conte Luigi Ferdinando Marsigli, Inspettore generale degl'assedii etc.

(Egykorú másolata a bolognai egyetemi könyvtár Marsigli-iratai 53. k. 627—630. és 637/8. lapján.)

¹ Az ezentúli számok előtt álló N° jelzést egyszerűség szempontjából elhagytuk.

² Itt e helyen a papiros rothadt és szakadozott, s így lehet, hogy e szám 10,000 volt eredetileg.

³ Lehet több is egy-két nullával, de itt és alább az írás kiszakadt.

VIII.

Marsigli tervezete Budavár felépítéséről.

(I. Lipót királyhoz 1686 október havában.)

Buda ostroma alatt és visszavívása alkalmával kiismerte személyesen minden gyöngye részét s minthogy az a vágya, hogy bevetetlenné tennék, leírja az egész várat, s újra építésére nézve javaslatát az alábbi pontokban terjeszti elő: Buda fekvése, s e fekvés előnyei, melyek még fokozhatók is, nemcsak falak emelése, hanem a vár megjavítása által. — Nagy baj az is, hogy a törökök a házakat igen közel építették a falakhoz, mely házak lebontásával a várat még egyszer akkorára lehetne tenni. — A bástyák már meglévő alapjuk területén építendőek fel, a falak pedig köröskörül ellenaknákkal biztosíthatók. — Ezenkívül a várban három új piac készítendő, nemcsak védelmi, hanem kereskedelmi szempontból is. — A várat magát azonban el kellene választani magától a várostól, ép így az építendő kaszárnyákat is. — A mi pedig sokaknak ama vágyát illeti, hogy a Dunát körülvezessük a város körül s így teljesen szigetté alakítsuk, erre nézve nem nyilatkozhatik, a míg lejtmeréseket nem tehet. — Fontosabb ennél az, hogy a vár alatt a Dunába ömlő kis patak vizének felemelésével, a várost ellehetne a Duna nélkül is látni, mert esőzések idején rendszeren úgy megdagad, hogy a törökök cserzésre használták. — Hogy pedig a Pesttel való érintkezés minél kényelmesebb legyen, szükséges a mostani hid helyét megváltoztatni. — Végül a kaszárnyákat és raktárakat kell czélszerűbben elhelyezni, úgy a várban, mint a városban.

Progetto per la riedificazione di Buda.

L'obbligazione che mi corre strettissima d'applicare quanto sia nella debolezza dei miei talenti, per ubbidir' alla mente di Vostra Sacratissima Maestà è di desiderare tutti i mezzi più possibili, per non viver' ozioso servitore, vuole ch' io osi proporre le circostanze, con che sperarei di vedere la città di Buda in stato inespugnabile, sì come l'assistenza mia al di lei assedio e presa m'ha fatto riconoscere le parti ov'al presente si trova debole, le tante circostanze ch'ad intendimento di gran lunga più fine non devo suggerire, mi muovono all'interesse di veder assicurato al nome christianissimo un sì considerabile vantaggio.

Prima dunque di passar alle massime necessarie per corregger il debole ed aumentar il forte, è ben d'uopo si consideri che la S. M. V. vuole sii questa piazza reggia del regno, conservi libero il corso del Danubio, ed invigili alla fedeltà del vassallaggio: riguardi che mi pongo avanti, per giustatamente dirizzare le linee dei miei pensieri alla riedificazione della piazza.

Buda, il di cui polo è in altezza di gradi n°. 47, m. 7 siede sopra d'un isolato colle, occupando totalmente la di lui superficie, in figura triangolare, che gira klaftri n°. 1979;

Introduzione.

Considerazioni della piazza.

a levante è bagnato dal Danubio, a ponente da una picciol valle ch'ha li confini con una continuata catena di monti, e colli; a mezzogiorno vede il lontano dominio della montagna di San Gherardo, a tramontana sopra la di lui falda posa la città bassa, e più avanti pure resta scortato da varii monti. In pendenza ha varii gradi di maggior e minor scoscesa, essendo esso da levante, e da ponente più scarso di terreno: a mezzogiorno più commoda è la elevazione, a tramontana non mandandoli terreno, non ha verun'asprezza.

Vantaggioso per la fortezza della piazza è l'essere posta sopra d'un monte, non restarvi fuori della mura molto terreno, e l'essere bagnata dal Danubio, con il comodo dei soccorsi presto. È per il contrario incomoda qualch' eminenza, sopra quale possino porsi [batte]rie¹ che battino orizzontalmente il piede della mu[raglia], e maggiormente incomodano molte sorti di lavoro [vici]no la piazza si possino fare. La natura d[el sito per] haver impinguato quel colle forse di più sorti di minerali, che saranno i medesimi ch'alimentano l'acque de' bagni, ha fatto che la piazza se ne possa prevalere ne' pozzi che trasmettono sorgenti d'acque insofferibili al gusto, ed all'uso della cucina. Il terreno nell'essere proprio è consistente al travaglio delle mine, quanto malagevole per la situazione, che molto assiste a i difensori, essendone chiare le ragioni, confermate anche dall'esempio.

Il vantaggio de monti consiste nello havere le falde molto erte, e per ottener questo penso di scarpare formando a spalto, ch'ubbidischi alla difesa le fortificazioni. d'una strada coperta e del recinto superiore. Il poco terreno che resta fuori del muro, non si deve lasciar infruttuoso, ma bensì applicarlo alla fabrica di qualche esteriore. Per indebolire l'eminenze che s'oppongono alla città, basta secondare la gran fronte che mostra la piazza contro sì tale situatione più pernicioso, formandosi corpi di bastioni che possino essere capaci di gran fuoco, e fuori d'ogni infiltratura. Alla presente mancanza dell'acqua buona per uso della vita, bisognerà applicarsi a gli ultimi sforzi dell'arte, della quale [lo] stimato perito, il medico Luca Porcio, fu da me ricercato se stimava possibile il rimedio ch'esibii alla prova con speranza di frutto, come già dissi a V. S. Maestà; o pure dovrà commettere la S. Maestà V. un considerabile dispendio per tenere la comunicazione della città superiore col Danubio, che dovrà difendere come il maggior bastione della piazza.

Fra gl'incomodi maggiori e accidentali che vi sono, il primo è quello ch'hanno li Turchi fabricate le case troppo vicine ai muri, impedendoli il libero giro, ed inoltre l'havere trascurata l'ampiezza d'alcuni siti: mancanze tutte contrarie al comodo et esercizio militare necessario alla difesa d'una piazza.

Con queste considerazioni mi pare che sii necessario fabricare la nuova piazza nella più agiata forma di difesa; che al debole mio intendimento, quando debba essere d'una fortificatione reale, bisogna sii munita alla necessaria distanza delle difese de

¹ Az irás papirosa itt s az ivek megfelelő helyein szintén kirothadt, vagy bajosan olvasható.

bastioni che s'accomodino alle angustie del terreno, sfoghino le infilature, e medichino la scarsezza della fronte ch'ha la piazza contro la montagna di San Gherardo, e che s'aumentino l'altre con la residenza d'un gran fuoco, Dispositione più particolare di difesa de' bastioni e della piazza. seguendo l'infalibile massima di mettere la piazza in stato che possi hav[ere] fronti di fuoco quasi maggiori di quello possi mai haver il nemico, dove che da ogn' altra parte ha Buda dalla situazione. Aumento il giro per unirmi al Danubio, sì per mantener in esso libera la navigazione, coprire li sbarchi del soccorso, e guardar il commercio della città con esso; oltre che con questa maggiore conferenza correggo l'imperfettione di Buda con la demolitione delle case, mentre vengo quasi ad acquistare un'area di nuova città egual'a quella di Buda presente, intendendomi.

M'intendo sii ogni bastione fondato a misura della propria mole e della consistenza del terreno, cinto di buoni parapetti, composto di ben regolati fianchi, come in profilo ed in pianta appare.

Tra un bastione e l'altro, ovunque è permesso, pretendo attaccarmi alla falda con rivellini, che benchè fondati un grado più basso del recinto superiore, Continuatione de' pensieri per le fortificazioni esteriori. ad ogni modo havrò una buona communicatione con essi, che mi servirà anche di caponiera per fiancheggiar i fossi, che non si faranno molto profondi, per haver orizzontale la difesa maggiore.

Continuo il mio giro con una strada coperta che farò tanto maggiore, quanto mi sarà possibile arandola di palizzate, e fiancheggiandola con piazze Pensiero di far una strada coperta. d'armi, che renderanno vigoroso lo spalto, rinchiudendo affatto il recinto d'ogni fortificatione.

A questo travaglio, per causa del terreno capace di mine, devo assistere col sotterraneo di più contromine, che girino tutta la muraglia, servendomi d'essa Pensieri per contraminare tutta la piazza. per una delle sponde della galleria; sì come nel fosso per angustia di sito mi valerei almeno d'alcuni pozzi, e nella strada coperta agli angoli salienti farei almeno alcune gallerie, dalle quali potrei facilmente diramarmi andando a distrugger i travagli del nemico.

Nell'interno, è fuori d'ogni dubbio, essere più che necessario si facciano tre piazze che non solo serviranno alle necessità militari, ma anche [per] comodo Pensiero di fare tre piazze nella città. del traffico domestico, sito de quali . . . è notato nella pianta.

Si deve attorno tutta la piazza havere libera una strada per condurre l'artiglieria, e mantener il commercio con le piazze, anzichè molte strade facendo Pensiero per accomodare le contrade. il recinto dell'acque, le farei in linea retta caminare più per la falda del colle sin' al fiume, appresso il muro del superiore recinto, come in disegno.

Il detto sinora deve servire più per resistere agli estremi inconvenienti, ch'alle domestiche turbolenze, che pretendo impedire con far una tagliata nella piazza del castello, separandolo dalla città, e per questo avanti d'essa voglio una Pensiero di separare il castello con una tagliata. grande spianata che mi dii libero l'adito d'imboccare le porte ed infilare le due strade maestre col cannone del castello, parendomi ch'in tal forma a sì gelosa massima di V. S. Maestà si sii provvisto, aumentando di più la

difesa della piazza, che non si potrebbe affatto dire persa, se per anche non si fosse guadagnato il castello.

Da questa proposta ne succede necessariamente che V. S. Maestà deve lasciare, che
 Disposizione delle case li quartieri de' soldati sieno fatti presso de' terrapieni separatamente
 d'armi de' soldati. dalle case de' cittadini, a fine che bisognando far fuoco dal castello
 sopra la città, non s'offendino i soldati, e si fughi ogni confusione che potesse occorrer
 in caso d'allarme.

Nella mente di molti sta impresso che si possi voltar il Danubio attorno il colle,
 Considerazione per ove risiede la città, rendendola una perfetta isola, e per sapere questa
 condurre il Danubio possibilità è necessaria una livellazione ben esatta che mi comprometto
 intorno la piazza. fare, quando sarò sopra il luogo, sapendo ch'in un sito vi sarà molto
 da travagliare per le ragioni che dirò poi, quando renderò conto delle livellazioni. Inoltre
 sarà più che necessaria una matura riflessione, se col progresso di tempo possi metter
 in pericolo di totale rovina la città, raccordando ch'il terreno del colle è scarso, e per
 conseguenza facile ad essere corroso dalla corrente, che potrà essere ribattuto dall'opposta
 montagna contro la città; e di questo ne verrò in chiaro con l'esattezza de' più osser-
 vazioni ed esperienze che mi mancano.

A questo disegno d'haver acqua attorno la città mi pare che molto più facilmente
 Altra riflessione potrebbe contribuire un certo torrente che in tempo di piogge con-
 d'haver acqua senza duce quantità d'acqua, che li Turchi molto se ne servivano per l'uso
 quella del Danubio. d'acconciare le pelli, e per questo gl' hanno dato il nome di *Tabac*.
schic; e di questo pretendo [di poter] servirmene con fare alla di lui sboccatura nel
 Danubio presso il castello una gran paratura di pietra, che sin' alla desiderata altezza
 elevasse l'acqua, formando un lago che non mi potrebbe essere levato dal nemico, quando
 copriessi la sudetta paratura con una qualche fortificazione esteriore, pensiero che solo
 accenno alla sfuggita a V. S. Maestà richiedendo ulteriori notizie, che raccoglierò dalla veduta.

Di gran necessità è l'havere massimamente commoda comunicazione coll'altra
 parte di Pest. E però mi pare che tal' intentione si potesse più pro-
 Pensiero d'havere co- priamente ottenere ponendo il ponte giusto a mezzo della città, che
 municatione con Pest, mutandosi il ponte. vadi a corrisponder all'altra sponda del Danubio in quel sito dove
 ho fatto un forte nella dif[esa, pre]tendendo che sii capace non solo di coprir il ponte,
 ma anche di far diversione al nemico, che sarà obbligato ad un formale assedio per
 impadronirsene; oltre di che non potrà mai nè essere presso del Danubio nè stanziare
 con sicurezza in Pest, pretendendo di razare ¹ tutto quel muro che parallelo riguarda il
 forte, affine di potere col di lui cannone tormentare chi pretendesse d'alloggiarvi.
 Questo forte esime la S. Maestà V. di fare veruna fortificazione attorno Pest, mentre
 nello stato presente non è capace che di dare asilo al nemico, che si trovi padrone d'un
 posto sul Danubio, e quando non fosse per necessità d'habitatione per gli Ungheri,
 crederci che non fosse che di gran servizio della S. Maestà V. il demolirlo.

¹ Régiesen, *raddere helyett*

So, che si sarebbe dovuto dar il conto a V. S. Maestà della spesa d'una sì considerabile proposta, ma non trovandomi abbastanza informato della consistenza de' terreni per porre i fondamenti delle muraglie, non posso asserire cosa di fondato, come col ritorno potrò fare. Impossibilità del calcolo delle spese.

Non dubito punto che molti a prima vista di questo disegno diranno che s'aumentano a V. Maestà le spese d'una riguardevole guarnigione. Ma io pretendo, che restino minorate, essendo infallibile che quando tutte le parti di una piazza reciprocamente si difendono, minor numero di gente v'è necessario, assistendo non poco il fuoco dell'artiglieria, oltre che nella città superiore il castello soccomberà la di lui guardia alle molte che sarebbero necessarie alla gran lunghezza della piazza, quando non vi fosse: e poi quelle guardie che si dovrebbero far' a tutto il muro dalla parte dell'acqua, basterà distribuirle alle bastioni che vanno a congiungersi al Danubio, non essendo più necessaria gente fintanto che fosse perso il nuovo recinto, che come chiaramente appare, lo cuopre. Ragioni, perchè non s'aumenta, anzi diminuisce il numero della guarnigione.

Conchiudo col situare le caserme de' soldati vicino alle gole de' bastioni e d'intorno in ogni luogo possibile ai terrapieni. Nella piazza fuori del castello accanto la chiesa il corpo di guardia maggiore della città. Alle porte i suoi corpi di guardia. Dentro il castello oltre le caserme per la guarnigione, l'arsenale dell'artiglieria con tutte le botteghe li sono necessarie, cioè falegnami, fabri, armaiuoli, facitori di corde etc. E di più la riserva della specieria maggiore, che potrà havere due altre botteghe subordinate in varii siti della piazza. I volti sotterranei ¹ del palazzo [degli antichi Re] ponno dare ricovero ad una numerosa armeria, ed il rimanente d'essi rinchiudere più commestibili. Li magazzeni di polve, che saranno tre in diverse situazioni, sono disposti ch'uno resta nel centro della città per di fuori, e vicino ai muri al Danubio due gran caserme per la cavalleria, e la casa di provianda di tale grandezza non solo sufficiente al consumo della guarnigione, ma di provvedere per il Danubio ad una grand' armata; e nel castello parimente ho disposto altro sito per molti forni, potendosi a beneplacito far il simile nella città. Dispositione delle caserme, magazzeni, forni et altri entro il castello e città.

(Egykorú másolata a bolognai egyetemi könyvtár Marsigli-írátaí 53. k. 631/3. lapján.)

¹ Hímmeműen használja hibásan *Le volte sotterranee* helyett.

IX.

Budavár ostromai és a törökök védelmi taktikája.

(Marsigli apró hadtörténeli följegyzései.)

Buda első sikertelen ostroma 1684 őszén, valamint a következő év tétlensége. — A keresztyén fölmentő seregek sikeres elönyomulása 1686 június közepén és diadala, Szolimán pasa nagyvezér erélye és vitézsége daczára. — A tüzéség s az ostromló ágyútelepek ügyes működése, a minék a győzelem tulajdonítható. — A törökök védelmi vonalai és erődítései, a vár első ostromából levont tanuságok következtében építve. — A törökök hadi taktikája, mely egyrészt abból áll, hogy a védőket a vár körül palánkszerűen készített mély árkokkal fedezik, másfelől az ostromlókat folytonos kirohanásokkal zavarják. Ezeket rendszeren korán hajnalban végezték előbb gyalogsággal s utána lovasokkal, kivont karddal s iszonyú ordítással lepvén meg a szárnyakat, a mint észrevették, hogy meglazultak vagy fedezetlenek. — E módszerükkel rémitő pusztítást tettek az ostromlók seregében, mely sokszor kimerülten hevert, vagy egész éjjel dolgozva a nappal tönkretett állások kijavításán, csüggedten fogadta a támadást. De a török kincstárnak e vitézi bravour ápolására külön pénztára vala, mert minden levágott főért két zecchinót fizetett, a mi annyira buzdítá a katonákat, hogy néha 30—40 ezer is vállalkozott e jövedelmező, de önkéntes hadi tette. — A keresztyén csapatok kitartó ostroma végre mégis czélt ért. A folytonos tüzelés mind jobban meggyöngíté a falakat s habár a törököknek annyi volt is élelmök, hogy három várnak is elég lett volna, kimerülten várták az elkerülhetetlen utolsó ostromot, mely 1686 szeptember másodikán délben kezdődött. A főrendellának egy akkora résén rohantak fel, melyen alig két ember férhetett be, s mikor báró Asti a maga szakaszával elsőnek bejutott, a sokat szenvedett vár végre visszakerült a keresztyének kezébe.

Nella campagna dell' anno 1684 Carlo duca di Lorena dopo di aver fugato i Turchi da Vazzen¹ e contorni di Buda poche leghe più basso della medesima, risolvette di attaccar l'armata ottomana accampata nelle vicinanze di Ercsín, posto alla riva del Danubio; ma i Turchi lo provennero, impiegando tutto lo sforzo della cavalleria, che divisa in più corpi, tutta in un tempo piombò impetuosamente sull' armata Cesarea, e tentò in specie gli ultimi sforzi su, fianchi, ma quest' impeto sì sregolato e violento accompagnato da soliti urla e gridi *Allah, Allah* (che vuol dire *Dio, Dio*) fu respinto dall' ordinato foco de' Cesarei; onde confusamente si ritirarono sopra i Jenizzeri, che vedendo in fuga precipitosa la cavalleria, la seguitarono essi pure abbandonando il campo, l'artiglieria ed il bagaglio. Da tal battaglia nacque il poco fortunato assedio di Buda,² perchè in due settimane dopo quell' esercito battuto, tornarono i Turchi a rimettersi in cam-

¹ A vázci csata 1684 június 27-ikén volt, s Vác visszavételével végződött.

² Marsigli jól nevezi így, mert Buda eredménytelen ostroma 1684 esős, hideg őszén három hónapnál tovább tartott.

pagna, assai ben forniti di tende, ed a dar continuo allarme all' esercito assediante, ed ad angustiario di foraggi.

Nella campagna del 1685 il seraschiero di nome Seitan Ibraim Passà, che fu quello che aveva difesa Buda nell' anno precedente, pose l'assedio a Strigonia in quel tempo, che gl'Imperiali facevano il medesimo sotto Naisel,¹ da dove Carlo duca di Lorena distaccò il maggior numero dall' esercito, passando il Danubio a Comorra, e si accostò al seraschiero, che stimò miglior partito abbandonare l'assedio, e passare all' incontro dell' armata Cesarea, e due ore sopra la medesima Strigonia seguì una battaglia di urli per parte de' Turchi, con una carica di cavalleria con la sciabola alla mano, e sempre all' istessa maniera caricando i fianchi, ma l'ordine imperturbabile de' Todeschi ira un regolato fuoco obligò quella alla fuga mischiatamente con la fanteria, lasciando a' vincitori il campo, i cannoni, le munizioni ed i viveri.²

Nella campagna del 1686 l'armata Cesarea a' primi dì di Giugno³ investì Buda con un campo regolatissimo, che fortificò delle migliori trincere che nell' assedio del 1684, le trincere contro la piazza erano divise in due attacchi. Soliman passò Gran visir qualche tempo dopo si lasciò vedere con un esercito scelto e poderoso, cercando siti da potere introdur truppe fresche, non risparmiando nè danari, nè diligenza, ed una sol volta gli riuscì di mettere alcuni cento Tartari dentro, ma non mai di fare un formale attacco all' esercito christiano nella guisa detta circonvallato, ma sempre inquietò solo con tenere l'armata nostra affaticata, ed angustiaria di foraggi, ed in fine essere spettatore della perdita della sua piazza per un assalato generale, che gli fu dato, ed in maniera tale, che l'esercito Cesareo parte assaliva Buda, parte era in battaglia dietro le linee, facendo fuoco col cannone contro dell' armata comandata dal visir, e questo contro dell' esercito christiano, come l'artiglieria de' difensori contro di noi agressori, che in quel punto scoprimmo una batteria tenuta sempre nascosta per servirsene all' assalato con tanto profitto, che gli si potè giustamente attribuire la prima causa del felice successo, ed un tale incontro di fochi per ogni parte de' medesimo tempo sarà a posteri memorabile.

*

Il primo assedio de' Cesarei a Buda insegnò a' Turchi il bisogno, che aveva la città superiore di una comunicazione coperta a traverso della città bassa per potere con sicurezza andare a pigliar l'acqua del Danubio da bere, già che quella de' pozzi è tutta nitrosa, e la Porta con tal' esempio approvò la proposizione, mandando il miglior Turco ingegniero, che pensasse al modo più opportuno per ottener si fatta comunicazione fra il Danubio e città superiore, e questo per fiancheggiarla si valse di un turrione a più faccie nella forma istessa di quelli pochi anni prima fatti al boristene, che pose nel mezzo della linea, ed in fatti nel secondo assedio ognuno coperto andò sempre

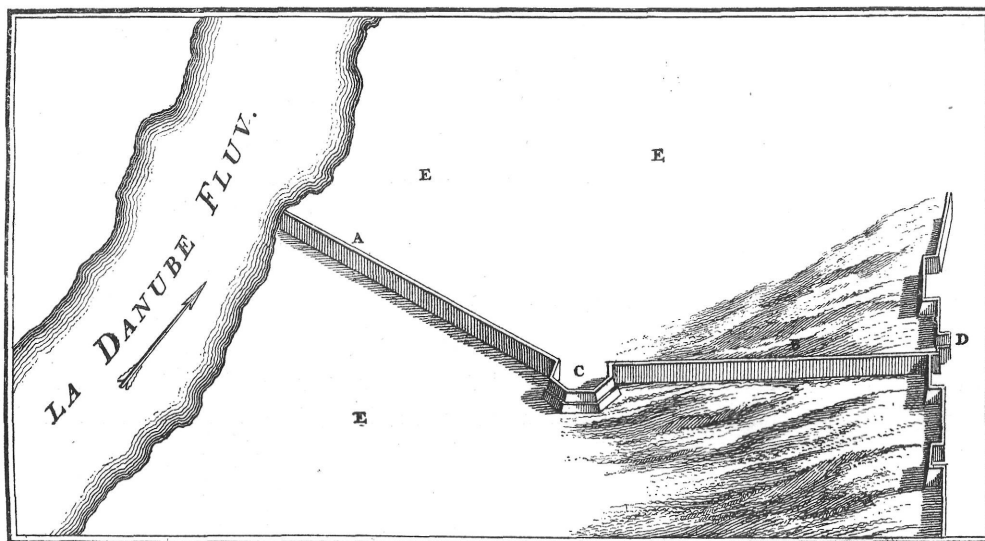
¹ Érsekújvár, mely hosszas ostrom után végre 1685 augusztus 19-én jutott ismét keresztyén kézre.

² Így aztán ez évben nem is foghattak komolyan hozzá Buda ostromához.

³ A Duna két partján közeledő felszabadító sereg 1686 június 17—18-ikán ért Pest és Buda alá.

a pigliare acqua dal Danubio nel pieno giorno, quando nel primo assedio se ne provevano la sola notte.

Il foco dell' artiglieria nel primo assedio di Buda fece molto danno a' Cesarei, perchè il numero dell' artiglieria, che l' assediava, era inferiore a quello de' difensori e di più non erano punto incomodati dalle batterie de' mortari, come fu poi negli approcci delle altre piazze delle susseguenti campagne, dove presto con questi si fecero cadere i cannoni non solo dalle casse, ma di più sepelire dentro la terra pel rivolgimento, che le bombe ne facevano, e per conseguenza ben presto furon privi di tal difesa.

A vízhordást fedező alsóvárosi fal Budán 1686-ban.

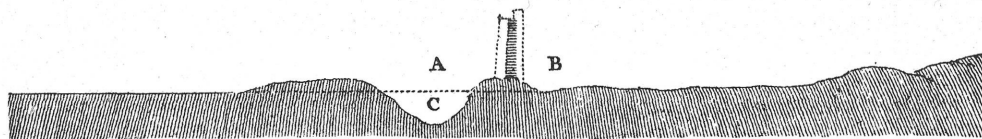
Jelmagyarázata : Un pezzo della città superiore di Buda, da cui li Turchi fecero venire una linea di muro senza terrapieno segnato A. B., ch'era difesa dal torrione C.

D. Porta della città superiore di Buda.

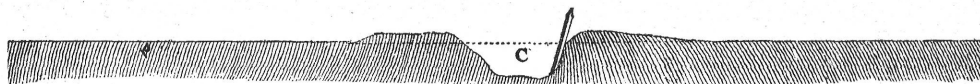
E. Città bassa di Buda.

I lavori per resistere agli assalti furono in Buda (ed in Belgrado) tagliati, essendo concepiti con quell' ordine tumultuario, che mostrerò nelle due difese di Buda e di Belgrado, già che in quella di Naisel non fecero una menoma di quelle disposizioni, che il corpo della piazza avrebbe potuto dare, e che noi sempre fummo in supposto d' incontrare nell' assalto alle due breccie sostenute da un fosso profondissimo pieno d' acqua, e con uno angusto passaggio di due dighe fatte con sacchi di terra. A capo della breccia avevano una strada di ronda, che quando fosse stata traversata con quattro traverse, che si unissero a due cavalieri del bastione, vi saria stato sparso gran sangue, già che la rapidità de' cavalieri non ammetteva ascendere sopra di essi, che guarniti di fochi, di bombe, e di pietre rendevano impossibile la salita.

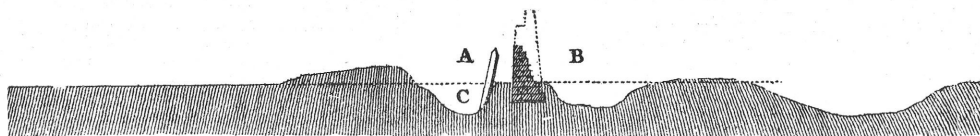
Nella seconda difesa di Buda vi furono due attacchi fatti da Cesarei;¹ il maggior, che fu l'espugnator della piazza,² sotto il comando del duca di Lorena, fu dalla parte della città bassa, il cui recinto fu dopo superato, che non era, che di un semplice muro senza terra dietro. Nella breccia per di dietro, seguendo i Turchi la loro massima, che basti, che i difensori sieno coperti per aver maggiore coraggio di esser sicuri, fecero

1. ábra.

2. ábra.

3. ábra.

A budai «alsóváros» körfalának átmetszete 1686-ban.

Jelmagyarázata: A. Profilo della città bassa di Buda.

B. Muro della medesima senza terrapieno dietro, ma che aveva un ponte di legno per camminar; attorno i difensori.

C. Fosso interno, che si escavò da Turchi, coll' idea loro, che dovesse servire di ritirata, fortificandolo con una palizzata, come nel profilo 2. Di modo che veniva tal pretesa ridicola difesa a star dietro della breccia fatta da Cesarei, come nel profilo 3. ed in fatti conoscendola di niun valore, tosto l'abbandonarono.

i soliti loro profondi fossi con pali appoggiati al parapetto di essi, ma conoscendo quanto era pronto l'assalto de' Cesarei, che a poco valeva, li abbandonarono, ed il profilo di questo si vede nella tavola annessa.³

✱

Massima principale de' Turchi per la difesa di una piazza è quella di valersi delle sortite ben risolte, e meglio intese, come la pratica fece vedere nella difesa di Naisel,

¹ Az első volt az általános nagy roham, 1686 július 27-ikén.

² Ez meg az utolsó, sikeres, 1686 szeptember 2-ikán.

³ Marsigli művének e vonatkozó 42-ik rézmetszetű táblája rajzait itt szövegrajzként közöljük.

e nelle due di Buda, nelle quali quando erano più forti le sortite della fanteria negli approcci, non mancavano di secondarle ancora con la cavalleria per l' angusto paese piano attorno di essa . . . e nell' altre di Buda, dove erano trenta et quaranta mila uomini armigeri, ed il numero maggiore in ambi gli assedi era delle più brave milizie confinarie, che la Porta tenesse, ripartite in tante palanke, e altri lochi piccoli, allora da' Turchi abbandonati, essendo ricovrati in Buda, dove può dirsi fosse il fiore della milizia confinaria, che con la perdita della piazza, perdettero la vita, ed il nervo delle migliori truppe ottomane, perchè tutte, come si dirà, andarono a fil di spada, dando il primo essenzial crollo alle forze ottomane.

Negli assedi d' ambe le piazze, che contenevano corpi d' esercito, non può esprimersi quali e quante sortite facevano quasi ogni mattina allo spuntar dell' alba, ed in specie quando avessero scoperti gli approcci in qualche fianco, non ben chiuso, o non ben sostenuto da difensori ; poichè con la sciabola alla mano ed urli tante volte vi entrarono e tagliarono a tutta la fanteria la testa, lasciando i cadaveri appoggiati a parapetti degli approcci, e portando al passà la testa, per aver due zecchini di ciascheduno. Il valore con cui eseguivano quest' impresa era tale, che sovente veniva il dì, che bisognava abbandonare il lavoro della notte antecedente, ritirandosi nel più vicino approccio ben terminato, e fabricato per non esporre in quei lavori imperfetti la gente, che nella notte susseguente poi meglio fortificandosi con ridotti ben palizati da ogni banda, poteano resistere e ribatterli, come tante volte riuscì. Per queste dunque loro sortite di trenta et quaranta mila uomini alla volta riascelti di tutta la guarnigione e ricompensati con straordinario danaro dall' erario, si fu in obbligo di andar lenti con i travagli, per aver tempo di ben perfezionarli e poi presidiarli.

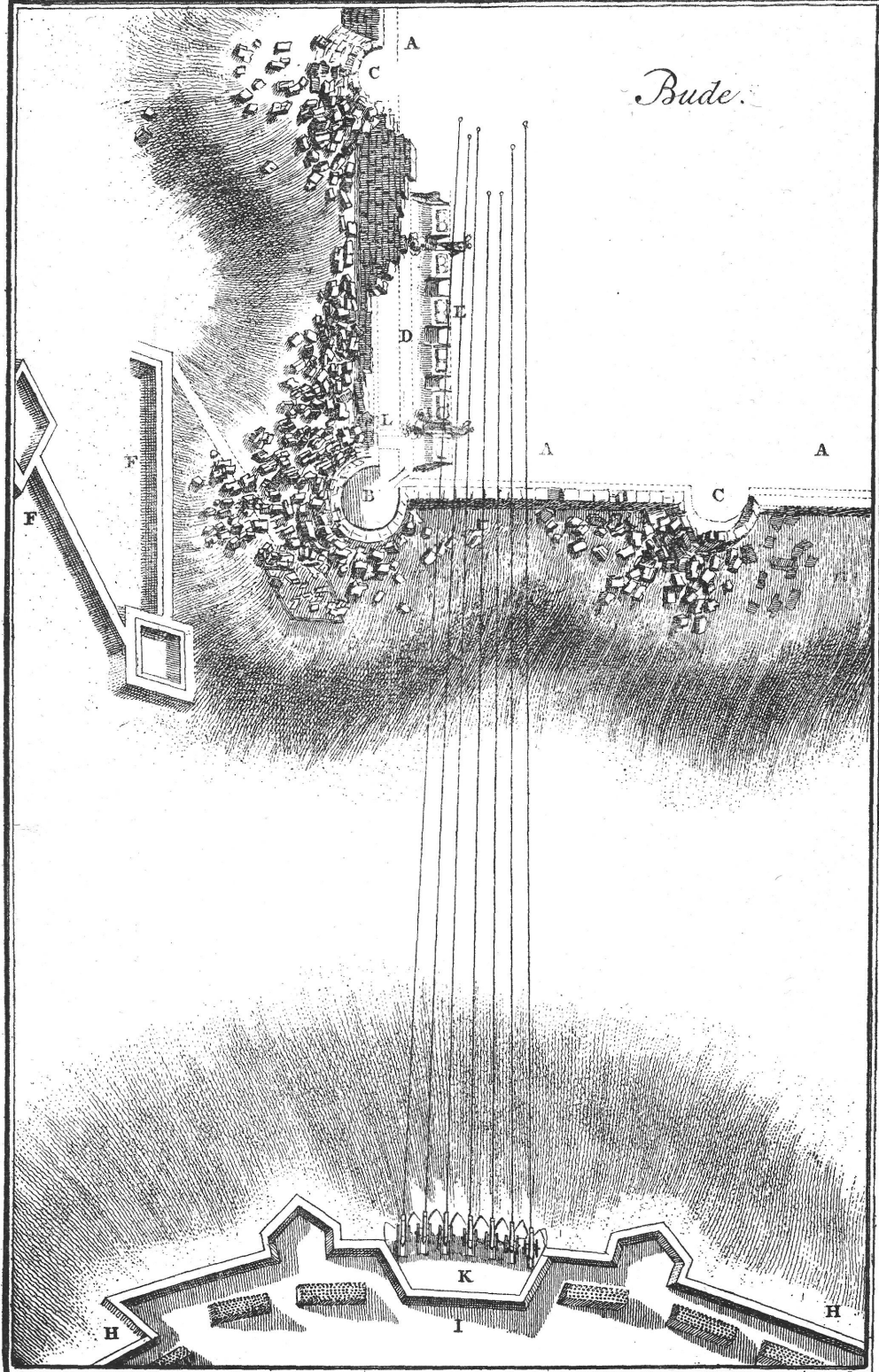
Nella città superiore fecero quella difesa, che si poteva attendere da un' armata, che guarniva un recinto di muri collocati sopra un' erta collina, e con artiglieria, munizioni, viveri e danari, che avrebbero sufficientemente provisto tre piazze, e col coraggio, che dava loro una florida armata di sessanta mila uomini, la quale comandata dal Gran Visir si faceva ogni dì vedere alla piazza.

Il loro metodo in tal difesa fu quello delle sortite, di ben nettare la notte le loro breccie dalle ruine, che il giorno avea fatte ne' muri l' artiglieria de' christiani, e di avere un piccolo corpo d' armata dentro della breccia del' attacco di Lorena, perchè in quello non erano que' recinti solidi de' muri, ch' erano nell' altro contro l' elettore di Baviera.¹

Fu dato un assalto prematuro da questa parte della città bassa, ed i Turchi col vantaggio, che la breccia non fosse nel suo stato perfetto, e di avere terreno da dilatarsi per la difesa, con sacchi pieni di polvere fecero una carnificina delle truppe Cesaree.² Il duca di Lorena fece migliorar le breccie in modo da poter sopra di esse condurre l' artiglieria e battere un secundo recinto, che da quella parte vi era, diviso da un fosso attraverso, di cui dalla gran rondella, dove erano le breccie, era un passaggio di sole

¹ Miksa Emánuel bajor választó-fejedelem.

² Az augusztus 3-iki visszavert rohamra vonatkozik.

A BUDAI RONDELLA 1686 SZEPTEMBER 2-IKI UTOLSÓ OSTROMA.

due uomini di fronte, e su quel muro, secondo i Turchi, alla loro maniera alzarono un parapetto formato da molte casse di travi ripiene di terra ed assicurate da palizzate nella maniera, che si vede nella tavola annessa.¹

*

Aperta per la larghezza di due uomini di fronte quella tal comunicazione nella gran rondella, fu stimato bene sul mezzogiorno tentar l' assalto della piazza. In fatti il duca di Lorena mi chiamò due ore avanti, comunicandomi la di lui apprensione di dover passare con la fronte di due uomini dentro del corpo di una piazza che conteneva un' armata in se stessa, e tutta la speranza fu in quella batteria di sedeci pezzi di cannone eretta sul monte detto Svevo, perchè vi accampavano le milizie Sveve, e che si tenne a nemici nascosta fino al punto dell' assalto, dove si cominciò a dar foco, infilando e battendo in schena i difensori della descritta tagliata e del passaggio per quell' angusta via; ed in fatti sorpresi da questo foco novo, ed inaspettato, si posero in confusione, abbandonando la resistenza all' assalto, alla cui testa fu il baron d'Asti Romano, che vi lasciò la vita,² e quì li Turchi vedendosi premuti, al solito loro con una fuga precipitosa verso il castello, lasciarono la piazza in potere de' vittoriosi Cesarei, che tutti mandarono a fil di spada. L'effetto, che fece tal batteria si vede nella tavola predetta.

(Marsigli «Stato militare dell' imperio ottomano» cz. műve II. kötetéből.)

¹ A Marsigli műve II. kötete 155. lapján közölt 43-ik számú rézmetszetű tábla rajzát mellékelten mutatjuk be eredeti olasz magyarázó szövegével együtt.

² Úgy értendő, hogy a vitéz báró d'Aste Mihály az utolsó roham alkalmával (1686 szeptember 2-ikán) öt lösebet kapott (Grimani tudósítása, Cornaro Frigyes velencei követ jelentései 315. l. és Buonvisi bibornok bécsi nuntius jelentései 198. l.) és sérülései következtében egy hét mulva, 9-én, 30 éves korában meghalt. Holttestét ideiglenesen a pesti franciskanusok templomában helyezték el, de aztán Marsigli maga hozta át (szeptember 14-ikén) a budai Szent István-székesegyházba, a mint ismét keresztyén templommá átalakíthatták, szép síriralattal áldozván vitéz barátjának és bajtársának; Filippo Lancellotti principe di Lauro: Pel secondo centenario della cacciata dei Turchi da Buda (Róma, 1886.) 30. l.

A TÉRKÉPEK ÉS RAJZOK MAGYARÁZATA.

Önálló mellékletek:

Buda vára és 1686-iki ostrom-műveleteinek térképe fénynyomatát (a 112. laphoz mellékelten) a bolognai Marsigli-iratok 53. kötete 244. l. látható 45×72 cm. nagyságú festett eredetijéről kicsinyítve adjuk.

A térkép jelmagyarázatának szövege:

Li Turchi di nuovo hanno fatto il muro *A. A. A.* che dal castello viene al Danubio con due rondelle *B. B.* et una piccola porta di sortita *C.* E per coprirsi dal canone, che suppongono possi essere posto da Noi in Pest, hanno fatto il ramparo *D. D.* con palizzate.

Da ciò ne viene che volendo attaccare la piazza, dove si vedde in disegno, bisogna pussare le trinciere sino al fiume per opporsi alla fronte, et assicurarsi il fianco, e conseguentemente le qui annesse trinciere dovranno da questa parte essere mutate da quello sono progettate.

La linea *E. E. E.* è tutta cinta d' un fosso e tutte le rondelle contraminate, come si vedde: 1, 2, 3, 4, 5.

Così riferisce il fuggito di Buda due mesi e mezzo sono.

Budavár 1686 június 17-iki ostromának térképe a 113. laphoz mellékelten fénynyomatban. Marsigli e 16×23 cm. nagyságú gondos vízfestésű rajzát Buonvisi Ferencz biboros bécsi pápai nuntius számára készíté, a ki 1686 július 14-iki jelentésével küldte Rómába; található a római vatikáni levéltár «Nunziatura di Germania» cz. gyűjteménye lapszámzatlan 212. kötetében. De «Attacco di Buda sino alli 7 di Giugno 1686» cz. felirata ó-stíl szerint értendő, mivel a keresztyének első számbavehető ostroma június 17-ikén történt.

Ezen a térképen hiányzik ugyan a betűket magyarázó jegyzék, de az könnyen pótolható a 114-ik laphoz csatolt térképéből, mely *a császári és brandenburgi hadak 1686 július 27-iki ostromát* ábrázolja s 23×34 cm. nagyságú eredetije ugyancsak a római vatikáni levéltár id. kötetében található meg.

A jelmagyarázat szövege így szól:

Attacco di Buda fatto da i Cesarei e Brandaborghesi.

A. Attacco de' Imperiali.

B. Attacco de' Brandaborghesi.

C. Sito dove si cominciò le trinciere.

D. Piccola batteria di due pezzi di cannone di campagna.

E. Batteria di sei pezzi che ha fatto la breccia alla Città bassa.

F. Ridotti che coprano le breccie e le porte.

G. Batteria di 12 pezzi situata in una collina che fa breccia nella cortina e rondelle.

H. Batterie de' mortari di N° 14. Il resto sono trinciere.

I. Batteria de' Suevi di 6 pezzi.

Budavár 1686-iki török térképe bő magyarázatát kötetünk 143—148. lapján adjuk, a szükséges jegyzetek kíséretében.

Budavár és környékének török térképe ugyancsak Bolognából való, s részletes magyarázatát a 148—150. lap nyújtja.

E két térkép adatait bővíti és helyeit mutatja be függélyes tagosultságban *Budavár 1686-iki Magliar-féle rajza*, melyet 24×33 cm. nagyságú rézmetszetéről kicsinyítve (a 151. laphoz ragasztva) autotypiában mutatunk be.

A *budai rondella 1686 szeptember 2-iki utolsó ostroma* képét (a 67. laphoz csatoltan) Marsigli Hágában 1732-ben megjelent «Stato militare dell' imperio ottomano» cz. munkája II. kötete 155. lapján közölt 43. rézmetszetű mellékletéről reprodukáltattuk.

A szövegbe nyomott képek:

A *Bevezetés ejlécze* (a 105. l.) és az I. közlemény fölötti *fejléc* (117. l.) egy-egy Budavár visszafoglalása örömeit vert emlékérem képét mutatja Dörre Tivadar rajzában, a ki a Bevezetés B kezdőbetűjét is rajzolta; valamennyit a Buonvisi bécsi nuntius Budavára visszafoglalására vonatkozó jelentéseit közlő «Monumenta Vaticana» II. sorozata 2. kötetének kliséi közül kaptuk kölcsön.

Egy *budai robbanó akna Marsigli-féle rajza, 1686 július elejéről* (113. l.) mellékképe lévén Marsigli Budavár 1686 július 27-iki ostromát feltüntető térképének, a római vatikáni levéltár «Nunziatura di Germania» 212. kötetéből vett fényképről készítettük.

A *Gellérthegy császári főúteg elhelyezését* ábrázolja a 131. lapon látható vonalrajz, melyet K. Sebestyén József rajzolt Marsigli bolognai eredetijéről vett vázlatomról.

A *budai Veli-bég- vagy Császárfürdő 1686-iki képét* (137. l.) Dr. Linzbauer X. Ferencz orvos «Die warmen Heilquellen der Hauptstadt Ofen» czimen Pesten 1837-ben kiadott műve rézmetszetéről mutatjuk be. Arab fölrata dr. Karácson Imre olvasásában: *Vádsímet ül-hammam álládzi fi*... Magyarul: A fürdő kőépülete, a mely (készült)...

A *budai Császárfürdő és környéke* képét (138. l.) szintén Linzbauer orvos id. műve közli, Fontana olasz mérnök 1686-iki eredeti fölvételű térrajzáról.

A *budai fürdők belsejét ábrázoló képet* (139. l.) Marsigli «Danubius Pannonico-Mysicus» cz. 1726-iki műve I. k. 46. táblája nagy rézmetszetéről kicsinyítve adjuk; czíme: *Figurae balneorum Budensium*.

A *budai Császárfürdő* Musztafa pasa idejebeli fölrata rajzát (141. l.) Sztankovits Lipót 1837-iki rézmetszetéről szintén Linzbauer könyvéből közöljük. A 21½ bécsi hüvelyk magas és 32½ széles kötébla azonban később, midőn a Császárfürdő nagy gyógyudvarát építették, nyomtalanul eltűnt, úgy hogy az öreg Linzbauer a szultán 1867-iki látogatása alkalmával már csak fényképben mutathatta meg, mely megtalálható «Führer Seiner Majestät Sultan Abdul Aziz Khan bei Besichtigung der türkischen Baudenkmäler in Ofen» cz. ritka művéhez mellékelten, hol a könyv 5—6. lapján három különböző szaktudóstól származó olvasását, illetve fordítását is közli, a mi onnan ered, hogy írása igen nehezen olvasható, mert a keleti diszitó elem sokszor teljesen összeolvad rajta az írással. A Császárfürdő bejáratánál látható magyar fordítását azonban itt közöljük, kibővítve Linzbauer imént id. alkalmi könyvének magyarázatából ekként:

Mahomed fulása után a 978-ik (Krisztus után 1570) évben. *Szokoli Musztafa basa nagyvezér*. Ha a tiszteletekben gazdag nagyvezér béke idején vagyont jótékony művekre fordította, ez nem csoda; hisz ő mindenkor a próféta hagyományai szerint cselekedett. Ő egy fürdőt épített, melyhez hasonlót az ég még nem látott. *Boldog hon* a neve, szolgáljon például. Musztafa basa építé a fürdőt, melyre mindenki a legnagyobb elragadtatással tekint.

A *budai Víz-mecset és környéke* rajzát (144. l.) arról a térrajzról közöljük kissé nagyítva, mely *Bél* Mátyás «Notitia Hungariae novae geographico historica» cz. műve III. k. (Bécs, 1737) 431. lapjához mellékelten található, s melyet Reviczky János Ferencz vázlatáról Mikoviny S. rajzolt és Schmuzer I. és A. metszett Bécsben. A mecset nevét az állapítja meg, hogy *Bél* rajzán a

budai fürdők előtti dunaparti kerek bástya (a Kakas-kapú) teljesen megegyezik úgy Fontana, mint Magliar metszete képével, s így a Bél-féle metszet mecsete csakis a Vízi-mecset lehet.

A budai templomok és kapuk arab feliratait (146. l.) Tollius Jakab hollandi tudós másolta le 1687 nyarán, midőn Budán járt, s Amsterdamban 1700-ban megjelent «*Epistolae itinerariae*» cz. műve 198-ik lapjához mellékelte rézmetszetű rajzáról reprodukáljuk, olvasásukat és fordításukat pedig dr. Karácson Imre alábbi soraiban.

A hidmelletti mecset karzatának bejáratánál:

1. *Lá-iláh ill-Alláh, Mohámmed rászul-Alláh.*

Nincs más Isten csak Allah, Mohammed a prófétája.

2. és 3. *Alláh, Mohammed, Abu-Bekr, Omár.*

4. Budán a Szent István-templomban azon ajtó fölé írva, mely a prédikáló székre vezet, a honnan a török pap prédikált:

Inn-Alláh ulu-l-ádíl vá-l-íhszán.

Bizonyára Allah az igazság és kegyelem birtokosa.

5. Budán a vár második kapuja fölött:

La-iláh ill-Alláh, Mohámmed rászul-Alláh.

Nincs más Isten csak Allah, Mohammed a prófétája.

A rajzunkon lévő 6—10-ik fölirat, illetve a karikákba foglalt szavak olvashatatlanok. A 11-ik számú körben e szó van: *Allah*. A többit csak gyanítani lehet, hogy talán a prófétának és az első szent khalifáknak neve; de kiírva egyik sincs, a dekoratív *riká-írás* pedig még a kezdőbetűket sem engedi biztosan olvasni. Lehet, hogy nem is írás, csak arabeszk, a milyen a keleti művészeknél, épületeken és himzéseknél igen gyakori.

A vízborást fedező budai alsóvárosi fal képét (164. l.) s a *kőfal átmetzelét* mutató három rajzot (a 165. l.) Marsigli «*Stato militare dell' imperio ottomanno*» cz. id. munkája II. kötete 148. és 154. lapjáról közöljük.

Záró-vignettánk (a 167. és 170. l.) egy Budavár visszavívása alkalmából vert emlékérem előlapját mutatják, XI. Incze pápa, Lipót király, Sobieski János lengyel király és Marco Antonio Giustiniani velencei doge arcképeivel; hátlapján pedig e fölirattal: Univit. Palmamque. Dedit

Végül megjegyezzük, hogy e kötet fentebb leírt illusztrációi közül: a fénynyomatok Divald Károly műintézetében, a szövegek képek dúcjai pedig Weinwurm Antal cinkográfiai műintézetében készültek.

BUDAPEST EMLÉKÉRMEI

IRTA

GOHL ÖDÖN

I. RÉSZ

BUDA 1686-IKI VISSZAVÉTELÉNEK EMLÉKÉRMEI

(HARMADIK KÖZLEMÉNY)

Midőn 1898-ban Budapest Emlékérmei első részét sajtó alá rendeztem, tisztában voltam azzal, hogy az addig felkutatott és összegyűjtött 130 éremfajjal nem merítettem ki azon érmek sorozatát, melyek Buda 1686-diki visszavételére verettek vagy ezen eseményre is vonatkoznak. A Budapest Régiségei VI. kötetében közzétett első közlemény 5-dik lapján már ki is nyilvánítottam, hogy a később előkerülő további anyagot pótlékban fogom csatolni az egyelőre lezárt sorozathoz. Ez így is történt és nem is történhetett másképp, mert az akkor rendelkezésemre álló mintegy félevesi idő nagyon rövid volt minden forrás és minden gyűjtemény felkutatására, másrészt pedig minden numizmata, a ki hasonló érem-sorozatok egybeállításával valaha foglalkozott, tudja, hogy ezen apró műtárgyak leglelkiismeretesebb kutatói még évek hosszú sora után is ki vannak téve aféle örvendetes meglepetéseknek, hogy különben egészen számításon kívül eső gyűjteményekből bukkannak föl, olykor távol a külföldön, új fajok vagy változatok. A Budapest Régiségei VII. kötetében foglalt 2-dik közleményhez csatolt első pótlékban már 8 új fajjal és 28 alfajjal gyarapítottam a sorozatot, jelen 3-dik közleményemben pedig 165 fajra és 318 alfajra sikerült emelnem az általam közzétett érem-sorozat végösszegét. Felhasználtam továbbá az alkalmat arra is, hogy a mi hiányt vagy tévedést vettem észre az előbbeni két közleményben, az éremvéső mesterek, érmészeti irodalom, leírás, beosztás vagy a leírt érmek holléte dolgában, azt itt pótoljam, illetve kijavítsam s ezen adatokat a két pótlékban foglalt 131—165. sz. újabb fajokra és alfajokra vonatkozó adatokkal együtt az olvasó rendelkezésére bocsássam.

Közleményeim gyakorlati hasznavehetősége érdekében végül szükséges volt az *éremfeliratok betűrendes lajstromát* csatolni, mintegy zárókö gyanánt, jelen cikk végéhez, hogy a szakember s a gyűjtő könnyű szerrel megtalálhassa a három közleménybe szétszórt érmek mindegyikét és hogy gyorsan konstatálhassa, ha esetleg kiadatlan új fajt juttatott kezébe a véletlen szeszélye.

A pótlékokban foglalt 131—159. sz. új fajokon következő *mesterjegyek* fordulnak elő: 138) O. f. 139) HIW.F. 140) I.SMELTZING 142) I. B. Schultz. /c. 143) G. F. N. 144) IIW 147) EI 154) P. H. MÜLLER. 156) CIL 157) CIL 158) LGL 159) MB 160) MB 163) CZ 164) GV 165) CIL.

Ezen, valamint az 1. közleményben felsorolt *egyéb mesterjegyekre* és az illető éremvéső mesterekre nézve több rendbeli helyesbítéseket és pótlásokat kívánok itt adni:

A CHR jegyet használó Christian Hermann Roth v. Rothenfels körmöcbányai éremvéső atyja külföldön született. Hermann Roth, ki ifúságában a sziléziai kamarai «räutampt»-nál, majd pedig 1609 óta a magyar bányavárosokban szolgált és itt 1619-ben «wirklicher Buechhalter» rangot nyert, II. Ferdinandtól Regensburgban, 1623 jan. 16-án kiállított címeres levéllel Rothenfels előnévvel birodalmi nemességet nyert. E címeres levél eredetije néhai Belházy János hagyatékából a m. nemzeti múzeumba került. Az adományozott címer ugyanaz, mely az első közleményemben közölt és Körmöcbányán Hans Guesz által vésett Krisztusfejes, ovalis Roth-féle érem (Stempelsammlung I. 18. tábla, 1. sz.) hátlapján a baloldali pajzsban és a Roth-féle kerek érem hátlapján látható. (Piros tűzhányó sziklán ezüst fénikszmadár, fekete mezőben arany nap és ezüst mezőben 3 piros fog. Az orrjegyek (laciniae): piros ezüsttel és fekete arannyal. A pirossal bélelt, aranszegélyű, fekete sisakon nyílt koronából növő két szarv áll sisakdíszül, egyik szarv fekete és arany, a végén ezüst csillaggal, a másik piros és ezüst, a végén fekete csillaggal.)

Fia, Christian Hermann Roth a «Stempelsammlung» adatai szerint 1659 óta, unokája, Hermann Roth pedig (a ki HR vagy R mesterjegyet használt) 1680-tól 1726 nov. 16-án bekövetkezett haláláig szolgált Körmöcbányán mint éremvéső. Mindkettőtől több sz. György-érmét és más érmekeket ismerünk. Így CHR-től következő magyar pénzeket: tallér 1659, XV kr 1663, krajczár 1669, arany 1685, $\frac{1}{4}$ tallér 1664, 1677, garas 1665, ötaranyos 1674, HR-től pedig: garas 1681, $\frac{1}{4}$ tallér 1687 és krajczár 1697 évszámmal. Ezeknek verőtöveit a bécsi verde őrzi. A mesterjegyek a verőtövek oldalán vannak alkalmazva. (Különben a körmöczi verőtövek egyrészét a verőtő oldalába vésett két keresztbe tett kalapács jelzi.)

Az EF és EI mesterjegyek Engelhart János boroszlói éremvéső nevét rejtik. Ő még E és JE mesterjegyeket is használt. E. F. jegyet állítólag még E. Fischer (P) nevű éremvéső is használt a XVII. század közepe táján.

FMD jegy alá rejtí nevét a 6. sz. érem bélyegmetszője. Közlebbi adatok hiányában csak annyit tudunk róla, hogy I. Lipót korában a bécsi pénzverdében dolgozott. Talán Formandl I. M. vésnök jegye?

A G. B. F. jegyet viselő (10. sz.) érmet nem Binnenböse, hanem Bower György, londoni éremvéső készítette.

Az I. V. F. jegyű (93. és 94. sz.) érem készítőjétől, a kiben most már

a német származású, de Flórenczben települt Weber János Máriát ismertem föl, aki I. V. vagy I. VEBER, továbbá I. L. V. W. F (Johann Lorenz von Weber fecit) jegyeket is használt, kétféle színű bronzból készített érmekeket is ismerünk, hasonló sziglával. Ilyenek: I. Lipót: Dissipavit superbos MDCLXXXVII hátlapjára feliratú érme és V. Fülöp, spanyol király és milanói herceg érme hátlapján: Regalem. meruit. candore. coronam felirattal. Valamennyi öntött érme. Flórenczben III. Cosmus két érmét készíttette, melyeket Heiss Les medailleurs de la renaissance IX. k. 256. l. 3—4. sz. alatt ismertet.

O. f. (138. sz.) Martin Heinrich Omeis drezdai éremvéső jegye. (Szül. 1650 Nürnbergben, meghalt 1703.) A szász választófejedelemi udvarnak dolgozott.

Az R jegy alatt (36. sz.), mint fönnebb megjegyeztem, Hermann Roth (Christian Hermann Roth fia), körmöczbányai éremvéső neve rejlik (l. 37. sz.).

Schultz (Johann Bernhardt) (142. sz.) éremvéső a brandenburgi választófejedelemeknek dolgozott III. Frigyes idejéig.

A 81. 165. és 152—154. sz. érmek több mint valószínű, hogy a CIL jegyet használó Christoph Jakob Leherr, augsburgi éremvéső művei.

A pótlékokban leírt érmek meghatározásánál az első közleményemben felsorolt műveken kívül több egyéb, részben újabban megjelent művet és lajstromot használtam föl. Ezek cízeit és az éremlajstromban használt megfelelő rövidítéseket itt adom pótlékkul:

Th. Hirsch: Auctions-Catalog der Sammlung Theodor v. Hirsch. Münzen und Medaillen von Ungarn, Siebenbürgen, Serbien etc. Wien, 1900. [Árverés Eggernél, ápr. 2 (23).]

Loehr: Wiener Medailleure. 1899, von A. R. v. Loehr. Wien. A. Schroll u. Co. 1 k., fol. — Hozzártozik: Wiener Medailleure. Nachtrag, 1901, von A. R. v. Loehr. (U. o. 1902.) 1 füz., folio.

Löhr-Stecki-Regnault: Catalog der Sammlung von Mittelalter- und moderner Münzen und Medaillen des sel. Herrn Hauptmann v. Löhr . . . des Herrn Grafen Heinrich Stecki (II. Abtheilung); sowie . . . des Herrn Henri Regnault . . . Versteigerung in Frankfurt am Main . . . am 25. Oktober 1875 . . . unter Leitung der Herren L. & L. Hamburger . . . Frankfurt a/M. Jacob Wolfarth, 1 k., 8.-rét.

Missong: Catalog der nachgelassenen Sammlung des sel. Herrn dr. Alexander Missong in Wien . . . (árverése Adolph Hessnél, Frankfurt a/M. 1885 május 31.) — Frankfurt a/M. A. Hess. 1 k., 8.-r.

Neustätter (Emil): Auctionscatalog No. 1. — Versteigerung 6. Nov. 1899. Historische Medaillen und Schaumünzen des röm.-deutschen Reichs und

Österreichs. (= Collection Mauthner.) München 1899. 1 füz., 8.-r. Továbbá: Verzeichniss No. 3. Münzen u. Medaillen. (1901.)

Oelrich: Chur Brandenburg. Medaillencabinet.

Rolas du Rosey: Die numismatischen Sammlungen an Medaillen und Münzen . . . Freiherrn Carl Rolas du Rosey . . . Leipzig. Rudolf Weigel. 1863. (Árverési lajstrom.) 1 k., 8.-r. (Árverés 1863 szept. 1. Drezdában.)

Schrott: Auctionscatalog enthaltend die nachgelassene Sammlung des sel. Herrn Joh. Jos. Schrott . . . München, Otto Helbing. 1901. 1 füz., 8.-r.

Stempelsammlung: Katalog der Münzen- und Medaillen-Stempel-Sammlung des k. k. Hauptmünzamtes in Wien. Erster Band. — Wien. K. k. Hof- und Staatsdruckerei. 1901. 1 k., 4.-r. (Az osztrák pénzügyministerium megbízásából készítette Fiala Ede.)

★

Azon gyűjtemények megjelölését illetőleg, melyekben a leírt érmek találhatóak, örvendetes tudomásul és a magyar hazafias érzélem követésreméltó dicső példájául alkalomszerűen említem, hogy Delhaes István Bécsben elhunyt festőművész hazánkfia, kinek dús gyűjteményét Budapest Emlékérmeinek lajstromában többször volt alkalmam említeni, 20,000 darabot meghaladó és 100,000 frtnál jóval többet érő éremgyűjteményét végrendeletileg a magyar nemz. múzeumnak hagyta örökül. Az illető érmekeket tehát máris a magyar nemz. múzeum őrzi.

Egyéb gyűjtemények közt még Eszék város múzeumát, Berchtold Lipót gróf és Jeszenszky Alajos, nyitrai kanonok úrnak különösen emlékérmekben bővelkedő becses gyűjteményeit kell forrásaim sorában kiemelnem.

ÉREMLAJSTROM.

I. Új fajok.

139. Előlap: I. József mellképe jobb felé, antikizáló pánczélban, reávetett palástartal, mellén az aranygyapjasrend lánczával és jelvényével. A mellkép alatt HIW. F. (H. J. Wolrab fecit). Körül: IOSEPHVS. PRIMOHVN. REX * NILMAIVSGENERATVRIPSO! (az utóbbi négy szó egybe van írva). Kettős sima vonalszegély.

Hátlap: Mint a 136. sz. előlapja (térkép és asztalon fekvő korona stb.) lenn bevéssett jegyekkel: 1687.

Pereme: Mint a 136. sz., hanem a felirat végén felkiáltójel a rozetta előtt.

Bronz. Átm. 49 mm.

M. n. múzeum. — E. Neustätter (München), 16. l. 434. sz.

Megjegyzendő, hogy ezen érem arcképes előlapja a 136. sz. érem hátlapjával (trónus) párosítva is előfordul, még pedig:

a) Ezüst. Átm. 49 mm. Súlya 45,53 gr.

b) Bronz. Átm. 49 mm.

Mindkettő a m. n. múzeumban.

[V. ö. még Montenuovo (osztrák) 82. l. 1191. sz.-ot is.]

140. Előlap: XIV. Lajos francia király nagy mellképe jobb felé, bodros parókával, fürtökkel, mellén csipke melcsokorral, keskeny, vízszintesen szétálló szárakkal, páncélban, rávetett paláttal, mellén vízszintesen vonalozott (= kék), jobb válláról keresztbe menő széles szalaggal. Körül: LUDOVICI MAGNI REGIS CHRISTIANISSIMI. / Lenn: 1: SMELTZING.

Hátlap: Ragyogó, sugaras, emberarcú nap. Alatta Budavára lánggal, füsttel ég. Lenn a völgyben, a vár előtt, porfellebbe burkolt fegyveres csapatok. Az előtérben baloldalt nagyobb kövek, középen kis sátor. A vár képe nem természetű, hanem képzeleti kép. Fönn, félkörben: ME STANTE . . . TRIUMPHANT / Lenn a szelvényben: L. ARMIS ARMISTITIO L. / BUDA CAPTA. / 1686. /

Mindkét lapon kettős sima vonalszegély. Pereme sima. Ezüstölt ón. Átm. 59 mm.

M. n. múzeum.

141. Előlap: OBITUR ET RENOVAT. A nap a félholdat elúzi a budai várkaputól.

Hátlap: IN CRUCE SALVS. Madoets kincstárnok czimere. (Különbözik a Welzl 7290. sz.-tól.) V. ö. a 22. sz.-ot, fönebb.

Vörösréz zseton.

Löhr-Stecki-Regnault-féle árverési lajstrom (L. u. L. Hamburger, 1875), 10. lap, 216. sz.

(II. Károly spanyol király németalföldi zsetónja. — V. ö. még a 79. sz.-ot is, fönebb.)

142. Brandenburi Frigyes Vilmos érme Buda bevételére és a Hamburg városának nyújtott segélyre. Előlap: Apró, láncszemféle gyűrűkből álló körben az előtérben Budavárának képe 6—7 toronnyal és négy rondellával, a budai hegyekről tekintve, melyeknek pár cserjéje az előtérben látható. Jobb oldalt a Gellérthegy az erőddel. A váron túl, fölötté eltekintve, a Duna két csolnakkal, ezen túl, — fölötté, — egy vízszintesen elnyúló földnyelv, benne, a vár fölötti irányban: BVDA, a földnyelv fölött ismét egy víz-ér, végül e fölött Hamburg város látóképe hét toronnyal és erődítményekkel. A város fölött e felirat: HAMBVR., mellette pedig, bal felé, víz, két vitorlás hajóval. E fölött, a túlsó parton egy torony. Fönn, az egész imént leírt ábrázolás fölött, a sugarakat lövelő nap fél korongjában L. A. betűk, bal oldalt egy lebegő koronás sás, jobb felé, a két városkép fölött pedig, az egész imént leírt előlapi képre ráhelyezett, változatosan gyűrt legenda-

szalag e feliratokkal: HANC CAPIVVS (Buda képe fölött) és DEFENDIMVS ILLAM (Hamburg képe fölött). Lenn a szelvényben, *írott betűkkel*: J. B. Schultz. /sc./ A szegélyen köröskörül e felirat: * SINE HECTORE TROIA DEFENDI HAVD POTERAT NEC SINE ACHILLE CAPI/ (díszítmény). Vonalkör és lapos sima szegély.

Hátlap: M. BR. S. R. I. EL. / FRED: WILH: MAGNO/ HINC CONSIL: IN- DE ARMIS FELICIT. / AMICO REGE PERSVASO / INIMICO TYRANNO PROFLIGATO / AD ISTRVM BVDA / POST FATAL: DEDITION: SEXIES TENTATA / NVNC ^{23. AVG.} _{2. SEPT.} TAN- DEM CAPTA / IOACHIMO ATAVO VIÑDIC: ARMISQ. RECVP. / AD ALBIM VERO HAMBVRGO PROTECTO / IMP. FINIB. ISTHIC AVCTIS HIC DEFENSIS / TRI- VMPH: ET OVATION: EADEM LVNA / OB HOSTES SVBIVGAT: & CIVES SERVA- TOS / LEOPOLDO INVICTISS: ET SIBI & SOCIIS / PROMERITO / HECT: & ACHILL: PERS: SIMVL SVSTIN: / OPTIMO PRINCIPI / PIO FEL: INCL: VICT: AC / TRIVMPHATORI / CIOICLXXXVI / Vonalkör és sima szegély.

Ezüst. Átm. 63 mm. — 3 mm. vastag. Súlya 72 gr. (320 korona!)

A Magyar Nemzeti Múzeum Multja És Jelene, 172. lapján. —

Oelrich's Chur Brandenburg. Medaillencabinet, No. LXXIV., Ampach. No. 10908.

143. A 24. sz. változata.

Mint a 24. sz., hanem külső pereme sima.

Ezüst. Átm. 47 mm. Súlya 52,3 gr.

M. n. múzeum. — Latour 1624. sz. (Ugyanazon példány.)

(A 24. sz.-nál tévesen idéztem Latour 1624. sz.-ot.)

144. A 39. sz. változata.

Előlap: Fönn Lipót mellképe babérmákoskoszorúban (a mellkép kisebb és a koszorú keskenyebb, mint a 39. sz.-on); ez alatt két (főlebb hajlított)

keresztbe tett pálmalomb. Ez alatt Buda látóképe éjszokról; a keleti és az éjszaki bástyák és rondellák, a dunaparti fal és az előtérben a nagy dunai rondella, meg az alsó város éjszaki fala, árka, ennek hídja és a Kakas-kapu jól láthatók. Egyáltalában nagyobb és tökéletesebb a látókép, mint a 39. sz.-on levő. Az előtérben jobb oldalt két katona áll egy ágyu mellett, kettő pedig két puskaporos hordót gurít. Az ágyu a Duna felé van irányítva. A Duna a budai partnál hullámos. A Gellérthegy oldalán látható futóárkokból kilőtt bombák (2) a levegőben. A várban négy kimagasló torony s a levegőben, fölötte összesen öt bomba repül. Baloldalt a szelvény vonala fölött: 11W (Johann Jacob Wolrab).

A szelvényben: IN FELIX BUDAM, LUDOVIC' PER/DIDIT OLIM ./HÆC ARMIS CREDIT NUNC/LEOPOLDE TVIS!/A°. 1686. 2. SEP./ A pesti partból csak egy igen keskeny partszegélyrész látszik a szelvény fölött, egyéb semmi.

Hátlap: Józua, mint a 38. sz. érmen, hanem pálczáját kissé hajlottabban és pajzsát testétől arráb tartja. A felhők és sugarak rajza is különbözik. A háttérben baloldalt csata-jelenet (lovasok), míg jobb oldalt Buda látóképe foglal helyet. A szelvényben ugyanazon felirat, mint a 38. sz. érmen, (hanem v helyett mindenütt u), peremirat, mint a 39. sz. érmen, hanem *LUNA CADIT után pont. ÆRA (összevont kezdőbetűkkel) és ERIT után pont, aztán üres tér a rozetta előtt.

Ezüst. Átm. 48 mm. Súlya 44,51 gr.

M. n. múzeum. (Azelőtt az eszéki Szallopek-féle gyűjteményben.)

145. A 43. sz. változata. Egyoldalú veret.

Előlap: Mint a 43. sz. előlapja, hanem csekély különbségekkel az arcban és a koszorú, szalag, pánczélszögek stb. rajzában. A pánczél sima és köpeny van rajta.

Hátlapja az előlap homorú negatív mását viselte, hanem ónnal van kitöltve.

Ezüstlemezzel bevont ón (vagy ólom). Átm. 48 mm.

M. n. múzeum. (Delhaes.)

146. (V. ö. a 47. sz.-ot.)

Előlap: Aranyozott ezüst lapra szegezett koszorús mellkép (cizelált öntvény ezüsből), hosszú parókával. Körülötte bevéssett felirat (mint a 47. sz.-on): LEOPOLDVS. I. D. G. — ROM. IMPERATOR /

Hátlap: Hat sor bevéssett felirat: 1541.9 Septem/bris, Buda accepta/erat 'a Turcis, et modo/1686.2 Septembris,/recuperata est/'a Christianis./ (Néhány kezdőbetűt kivéve, írott betűkkel.)

Fülezett érem. Durva kézi munka.

Aranyozott ezüst. Átm. 39 mm. Súlya 13,44 gr.

Schrott-féle gyűjtemény árverési lajstroma (Helbing Ottónál, Münchenben, árv. 1901 febr. 25.) 6. lap, 257. sz.

M. n. múzeum.

147. Az 56. sz. változata a következő különbözetekkel: Az előlapon: A feliratok szavai közt semmi díszítmény sincs, csak fönn van egy hatágu csillag: * A kapu fölött félhold van, másféle kartusban, a lefüggő karika nélkül. A kapu felső részéről hiányzik a két függőleges pánt. A török kapuőr

még kezében tartja a puskáját és a kulcs jobb felé lefelé hajló helyzetben van. A keresztény vitéz alább döfi kardját a török mellébe. A kapu két oldalpillérenek magas talapzatán egy-egy falba erősített karika függ, a jobb oldali magas talapzaton lenn EI mesterjegy. A kapun nincs mesterjegy. A kapu boltíve nem díszítményes, hanem kőkoczkákból áll, köztük két oldalt két-két ponttal. Ez alatt, a kapu belsőbb boltozatán, ívonalban nagy betűkkel, két díszítmény közt ez áll: .OTTOMANICA./ Sima vonalszegély.

Ezüst. Átm. 53 mm. Súlya 41 gr.

M. n. múzeum. (Delhaes.) — A Magyar Nemzeti Múzeum Multja És Jelene, 172. lapján. —

148. A 73. sz. változata.

Mint a 73. sz., hanem külső pereme sima.

(Brunner Márton műve.)

Ón. Átm. 41 mm.

M. n. múzeum.

[Ezen ón példány tévesen szerepel fönnebb a 73. sz. c) alatt.]

149. A 77. sz. érem előlapja mint egyoldalú öntött bronz plakett.

(Scharff A. műve.)

Bronz. Átm. 140 mm.

Loehr: Wiener Medailleure, 124. a) sz.

150. A 77. sz. érem hátlapja mint egyoldalú öntött bronz plakett.

(Scharff A. műve.)

Bronz. Átm. 140. sz.

Loehr: Wiener Medailleure, 124. b) sz.

151. A 79. sz. változata, az alábbi különbségekkel.

Előlap: A felirat eleje és vége a korona gyöngyeit érinti. CAROLO, REGE, ARMIS, AVSTRIACIS és TVRCA szók után sem pont, sem egyéb interpunctio nincs. ARMIS után kissé nagyobb üres köz, melybe a lefüggő aranygyapjas rend-jelvény kissé belenyúlik.

Hátlap: SOLI-ben az L és I majdnem érintik egymást. A napnak emberarcza van, a gerenda lenn keskeny fokozattal van ellátva és felső, szélesebb fokozata kissé szélesebbnek látszik.

Vörösréz. Átm. 28,5 mm.

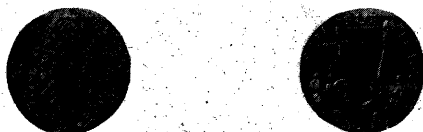
M. n. múzeum.

152. A 81. sz. változata.

Mint a 81. sz., hanem az előlapon más rajzú arczkép, koszorú nélkül. Mesterjegy nincs. Lenn pont. Körül: CAROLVS ▾ DVX ▲ LOTHARINGI-AE /
Hátlap: Mint a 81. sz., hanem lenn nincs pont, az éremlap közepén ellenben van egy. (C. J. Leherr műve.)

Ezüst. Átm. 17 mm. Súlya 2.71 gr.

M. n. múzeum. (Delhaes.)

153. A 81. sz. változata.

Előlap: Mint a 81. sz., hanem más rajzu arczkép, koszorú nélkül, magasabb hajdíszszel. Mesterjegy nincs. Körül: CAROLUS — DVX ▲ LOTH ▾ /
Hátlap: Mint a 81. sz., hanem lenn kis háromszög: ▲ (C. J. Leherr műve).

Ezüst. Átm. 17 mm. Súlya 2.48 gr.

M. n. múzeum. (Delhaes.)

154. A 89. sz. változata a következő különbségekkel:

Előlap: A XI. a fejtől kissé távolabb áll. Lenn a vésnökjegy: P. H. MÜLLER.
A mellkép előtt függőleges irányban a bélyeg repedésének nyoma látható.

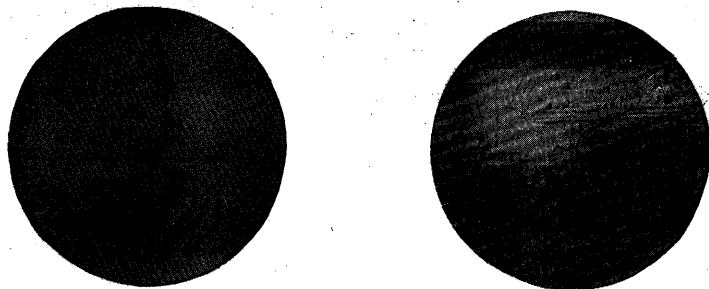
Bronz. Átm. 38 mm.

Jeszenszky Alajos kanonok úr gyűjteményében, Nyitrán.

155. Mint a 112. sz., hanem peremirat nélkül.

Ezüst. Átm. 75, illetve 60 mm. Súlya 79.7 gr.

Eszéki múzeum. (Nuber K. adata.)

156. A 117. sz. változata.

Különbségek: Előlap: REX után is van kis háromszögletes jel. Az arc hosszabb, gyermekiesebb. A mellvértén levelekből álló díszítmény.

Hátlap: A kapu mellett, jobb oldalt, falfülkében, állványon (?) álló női alak (szobor). Baloldalt a bástyák felső szegélyén négy kerek ablaknyílás. A fal fölött hegyes dárdák meredeznek fölfelé. A kapu fölött kettős kereszt tropæum közt, ebben a rúd végén függő félhold jobb oldalt van elhelyezve. A kartus felső szélének közepe kifelé csúcsosodik. A kartusban levő felirat ez: PORTA / OTTOMANICA / QONDAM / TERRORI / (A quondam szó első betűje meg van fordítva.) Az oszlopokon nincs babérfüzér, a kapuszárnyak félig elfödik az oszlopokat. A kapu sarkai fölött egy-egy kétfejű sas van a falra erősítve, ugyanilyen kétfejű sas van a baloldali előre álló bástyán (a kerek torony helyében), melyen nincsenek ablakok. A díszkocsi hátul emberi arc alakjával bir, a kocsi elé hat ember van befogva, alatta pedig négy pajzs és nyíllal átlőtt kutya fekszik a földön. A kerék előtt emberi fej, arrább pedig öt nyíl hever a földön. A guggoló fogoly előtt, turbánja mellett egy ágyugolyó hever. (C. J. Leherr műve.)

Ezüst. Átm. 37 mm. Súlya 157 gr.

Müncheni állami éremtár.

157. A 117. sz. változata. (C. J. Leherr műve.)

Előlap: Mint a 117. sz.

Hátlap: Mint a 156. sz.

Ezüst. Átm. 37. sz. Súlya 1866 gr.

Neustätter 426. sz. — M. n. múzeum. (Ugyanazon példány.)

158. Előlapja mint a 18. sz., hátlapja mint a 13. sz. (Hibrid érem).
Pereme sima.

Ezüst. Átm. 29,5 mm. — Súlya 8,32 gr.

Pákozdi Károly dr. gyűjteményében (Budapesten).

159. Előlap: Mint a 42. sz. előlapja illetve mint a 75. sz. hátlapja.

Hátlapján VI. Károly császár lovas alakja jobb felé, fején a német császári koronával, császári palástban. Kezeiben birodalmi almát és kormány-pálczát tart. Fönn, félkörben: CAROLVS VI. D. G. — ROM. IMP. S. A. G. H. H. REX / A földön apró füvek.

Mindkét oldalon az éremkép dúsán tagolt esztergályozott keretbe van foglalva.

Ostáblakő, feketére páczolt fából.

Átm. 62 mm. és 13 mm. vastag.

M. Nemz. Múzeum. — Helbingnél, a Reiner-féle gyűjt. ásv. lajstromában 14264 sz. (24 mk.)

160. Előlap: Vágtató lovag jobb felé, sisakkal, páncélban, kivont karddal. A háttérben harczoló katonák (3), holtak, egy lovas- és egy zárt négyszögben közeledő gyalogos sereg. A távolban hegyen épült vár, tornyokkal. Körül, 2 oldalt ívalakban elhelyezett legenda-szalagokon: IOH. D. MARLEBVRG ~ és ANGL. EX. DVX. (E címet Churchill János 1702-ben kapta diadalai jutalmául.)

Hátlap: Pest és Buda képe madártávlatban a Margit-sziget felől nézve. Pest éjszakai bástyái, a dunai rondella, 4 torony, a várostól nyugatra egy bombákat szóró mozsár-üteg, az előtérben (a mai Gizella-tér helyén volt) működő ágyú-üteg és 2 sátor. — A hullámos Dunán hajóhíd. — Buda várának dunaparti falai, a budai hídfő, az alsó-város éjszakai falai, a mai Pálffy-téren volt dunai rondella, az alsó-városban 2 kerek mecset és 5 minaret, a várban a sz. István-torony és több minaret. A Gellérthegy ormán szokatlan alakú, földött erőd, a hegy alatt Logod városrész házai és egy torony. A váron túl a sashegy s a naphegyi üteg füstje, 3 gyalogos katona és a levegőben repülő bombák látszanak. Az előtérben a kalváriahegyi ágyúüteg működésben és egy sátor. — Fönn, középen, csőrében koronát, karmaiban kardot és országalmát tartó sas röpül. Fönn, félkörben: PANNONIAE TOTAM DAT BVDA CORONAM. Lenn közepén hosszúkás kartusban: M és B / (Martin Brunner) LVX ALTERA SEPTE / MBRIS BVDA FVNE / STA LEX / (Chronostichon, = 1686).

Mindkét lapon széles, előre álló síma szegély. Hibrid összeállítású ostábla-piÓN.

Feketére páczolt fa. Átm. 55 mm. (11 mm. vastag). Jeszenszky Alajos gyűjt. — Numizmatikai Közlöny, IV. k. 36. lap, 7. sz.

161. Előlapja azonos a 20. sz. érem előlapjával.

Hátlapján felhőkön nyugvó tropæum; ez alatt: IM HIMMEL VND AVF ERDEN, alább egy másik tropæum, gyöpös talajon. Fönn félkörben: DES KEYSERS WAFFEN FLORIREN.

Ezüst. Átm. 48 mm. Súlya 39,90 gr. — M. nemz. múzeum. — Berchtold gyűjt. árv. lajstrom 514. sz.

162. Előlap: I. Lipótnak öntött és átvésett ezüst domborművű mellképe jobb felé, hajfürtökkel és babérkoszorúval a fején. Körül: LEOPOLDVS * PRIMVS . D . G . ROMANORVM IMPERATOR INVICTISSIMVS. Hátlapján fönn 7 ágú nyílt korona és 3 kör alakú mezőben e feliratok: 1. a felső mezőben: IOSEPHVS / ARCHID . AVSTRIÆ / CORONATVS INRE / GEM VNGARIÆ = / POSONII

DIE / 9 DECEMBRIS / 1687 / 2. a baloldali mezőben: Anno Domini / 1683 . 14
 Mensis Iulij / Turca obfedit Vien / nam, et rurfus 12 Se / ptembris relictis /
 castris terga / de dit / 3. a jobboldali mezőben: BVDA A' SOLYMANNO / occu-
 pata A . 1541 / post Annos 145 . A' / LEOPOLDO / recuperata Anno / 1686
 DIE 2 Se : / ptembris /

Mindkét lapon az összes feliratok kézzel vannak bevésve. Három-
 karélyú lemez, a két alsó karély közt kis átlukasztott kiugrással, fönn füllel
 és az előlapon rászögecselt arczképpel.

Aranyozott ezüst (az arczkép nincs aranyozva). Átm. 53—56 mm. Súlya
 20·15 gr. — M. nemz. múzeum. — Berchtold gyűjt. árv. lajstrom 528. sz.

163. Miksa Manó bajor választófejedelem mellképe jobb felé, fürtös
 hajjal, pánczéiban. A karszelvényben C. Z. mesterjegy (= Carl Zeggin). Körül:
 MAX. EMANVEL . D . G . V . BA & P . S . DC . P . R . S . R . I . AR & E . L . L .

Hátlap: Ritkalevelű ovális babérkoszorúban, melybe fönn kis ország-
 alma, lenn (belső oldalán) választófejedelemi süveg van csatolva, e felirat:
 BVDA / AB . A : C : 1530 . / SEXIES FRVST . / RA OPPVGNATA / A : C : 1686 : 2 .
 SEPT : / LEONINA . FOR = / TITVDINE EX = / PVGNATA /

Mindkét lapon két síma szegélyvonal. — Ovális érem.

Ezüst. 40 mm. magas és 31 mm. széles. Súlya 21·20 gr. — M. nemz.
 múzeum. — Münchener kir. éremtár. — Wittelsbach 1482. sz. — Berchtold
 gyűjt. árv. lajstrom 540. sz.

164. A 23. sz. érem változata. A hátlapon a felirat második sorának
 végén WAF. / áll.

Ezüst. 34 mm. 10·1 gr. — N. M.

165. A 80. sz. érem változata. Előlapján hasonló mellkép pánczélban, de köpeny nélkül. A felirat baloldalt kezdődik: ^{CAROLVS}_{DVX} (az s alja hiányzik) LOTHRINGIÆ. A mellkép karszelvényében CIL (= c. i. Leherr) mesterjegy.

Hátlapja olyan mint a 80. sz. éremé, hanem FORTIS után is van kis háromszögletes pont és a képből lényegtelen eltérések vannak. Mindkét lapon finom gyöngyosoros szegély.

Ezüst. 30 mm. 1470 gr. — Berchtold-féle árverési lajstrom 535. sz.

II. Pótlások és helyesbítések.

Az 1. számhoz:

Megvan a müncheni bajor nemz. múzeumban.

A 3. számhoz:

Bélyegvasai a bécsi pénzverdében vannak. — Stempelsammlung: I. k. 119. l. 330. a)–b) sz., 485. f. sz.

Nürnbergben verték ezen érmet, Spindelwerk- vagy Anwurfswerkgéppel.

A 3. számhoz:

A Széchenyi-féle atlasznak (35. t. 25. sz.) képe és a Catalogusnak (P. I. p. 206. nr. 44.) leírása hibás, utóbbi teljesen hasznavehetetlen és teljesen elüt az idézett képtől is.

A 4. számhoz:

A hátlapon a negyedik térdelő alak nem lotharingiai Károly, hanem Lajos Vilmos badeni herceg. (Neustätter, 13. l. 340. sz.)

Sárgaréz példány egy darabban kivert füllel, átm. 42,5 és 44 mm. (fülestül). M. n. múzeum. (Delhaes.)

A 6. számhoz:

Bélyegvasai a bécsi pénzverdében vannak. — Stempelsammlung, 117. lap. 323. a)–b) sz. 473–474. f. sz. és XIX. tábla. 5. sz. — Átm. 26–27 mm.

Az érmet Bécsben verték. A bélyegvasakat FMD monogramista készítette. (Stempelsammlung, 117. l.)

A 7. számhoz:

Ezüst. M. n. múzeum. (Delhaes.) — Jeszenszky Alajos gyűjt. — Neustätter: Katalog No. 3. 4130. sz. (75 Mk.).

A 9. számhoz:

c) Bronz. — M. n. múzeum. — Helbingnél a Reiner-féle gyűjt. ásv. lajstromában 2110. sz. (29 mk.)

A 10. számhoz:

Bower György londoni éremvéső műve.

Ezüst. M. n. múzeum. (Delhaes.)

A 11. számhoz:

Az előlapi felirat végén: ARMIS*

A hátlapi felirat 5-ik sora: Â/

A peremiratban u helyett mindenütt v áll.

Bronz. M. n. múzeum. — Hiersch 610. sz.

A 12. számhoz. A 11. sz. bélyegváltozata az alábbi különbségekkel:

Előlap: A felirat betűi másképen vannak elhelyezve az ábrához képest. Így az ARMIS szó R-je a budai parttal áll egy irányban. Fönn a sas szárnyai az ET szó E-je aljával és a VICTRICIBVS szó első I-jével vannak egy irányban. A gellérthegyi erőd a TRIVNO szó N-jével áll egy irányban.

Hátlap: A felirat ötödik sora: Ā/

A peremiratban úgy ezen érmen, mint a 11. sz.-on is u helyett mindenütt v áll.

Ezüst. Átm. 38 mm.

Montenuovo 984. sz. — M. n. múzeum. — Jeszenszky Alajos gyűjteménye Nyitrán.

A 13. számhoz: (Helyesbítés.)

Az előlapon az angyal pálmát és keresztet is tart.

A hátlapon: VON / (a sor végén áll) EROBERT után vessző van, nem pont!

A 15. számhoz:

Ezen ovalis érem úgy látszik nem létezik. Csak a Welz-féle lajstrom készítőjének tévedéséből származott az idézett leírás. (Welzl 7287. sz.)

A 18. számhoz: (Helyesbítés.)

A hátlapon a 2. sor így: A. 1526 VON / a 3. sor pedig így: EROBERT/

A 19. számhoz:

Aranyozott bronz. Jeszenszky Alajos gyűjt.

Ezüstölt bronz. M. n. múzeum.

A 21. számhoz:

b) Sárgásfehér fém. Átm. 43 mm. (Modern).

M. n. múzeum. (Hiersch 603. sz.)

A 22. számhoz:

Hátlap: Fogazott szegély.

A 23. számhoz:

Arany: Saurma 23. sz. — Missong 3662. sz. (95 Mk.) 4 # súlyú. — Jeszenszky Alajos gyűjt. (3 # súlyú).

Hirschnél, a Gerhardt G.-féle gyűjt. árv. lajstromában (1903) 186. sz. (M. n. múzeum.)

A 24. számhoz:

Ezüst. M. n. múzeum. — Latour 1624. sz.-ot tévesen idéztem, ez a 143. sz.-hoz tartozik.

A 26. számhoz:

Arany. Kiss Ferencz éremgyűjt. (írott latin) lajstromában (a m. n. múzeumban). Num. aurea maiora: 20. sz.

A 28. számhoz:

c) Ón; benne réz szögecs (Rothstift). Átm. 58 mm.

Neustätter, 12. l. 319. sz. — M. n. múzeum. (Ugyanazon példány.)

E példány előlapján még nincs nyoma a bélyegvas elrepedésének, de a hátlap bélyegvasa már repedt volt.

A 29. számhoz:

Úgy látszik a Montenuovo-féle lajstrom szerzője a mi 30. számú érmünket akarta jelezni az idézett 977. sz. alatt.

A 30. számhoz:

b) Aranyozott ezüst. — Kilényi Hugó gyűjteményében.

A 31. számhoz:

Ezüst. — E. Neustätter: Katalog No. 3. 4139. sz. (120 Mk.).

A 34. számhoz:

Ezüst. Missong 3666. (19 gr.) — Neustätter 333. sz. — M. n. múzeum.

Bronz. Jeszenszky A. gyűjt.

Az ábra nem ide, hanem a 122. számhoz tartozik (EINGENOMEN).

A 35. számhoz:

c) Ón; benne réz szögecs. Átm. 40 mm.

Neustätter, 13. l. 335. sz. — M. n. múzeum. (Ugyanazon példány.)

A 36. számhoz:

Ezüst (kettős tallér). Súly 59,5 gr. — Beer J. gyűjt. (Budapest). — M. n. múzeum (53 gr.).

Bélyegvasai a bécsi pénzverő hivatalban őriztetnek. Stempelsammlung II. 580. lap, 3773—3774. sz. — A körmöczbányai pénzverő hivatal 1763-iki leltárában is említve vannak.

A 37. számhoz.

Bélyegvasai u. ott, hol az előbbieik. — I. h. 581. lap, 3775—3776. sz., és a körmöczi levéltárban is.

A 38. számhoz:

Arany. M. n. múzeum (400 korona).

Ezüst. Bruckenthal múzeum.

A 42. számhoz:

A hátlapon: A DOMINO VENIT PAX ET VICTORIA

A 45. számhoz:

b) Arany. — Berlini múzeum.

c) Ezüst. M. n. múzeum. Aranyozás nyomaival.

A 49. számhoz:

A hátlapon: ca:/iris

Az 50. számhoz:

Helyesbítés: A hátlapon 1687 után: Anno Domini / 1683 14 Mensis / stb.

Az 56. számhoz:

b) Aranyozott ezüst. Átm. 50 mm. Súlya 51 gr.

Neustätter, 13. lap. 339. sz. — M. n. múzeum. (Delhaes.)

c) Bronz. Átm. 23'''.

Rolas du Rosey, 252. l. 1853. sz. [«Rvs. Schrift in 15 Zeilen: BVDA . . .

LEOPOLDI AUGVSTI . . . A. MDCXXCVI. S. P. Q. A. Bronze D 23'''.»]

(Talán új varians faj vagy pedig hiányos a leírás.)

Az 57. számhoz:

d) Aranyozott ezüst, füllel. Jeszenszky Alajos gyűjt.

e) Ugyanazon érem, de úgy látszik, két lapja két külön rézlemezre van verve. Bronzkeretbe van foglalva, négy oldalt a keret külső szélén egy-egy gombocskával. A felső gomb nagyobb és karika jár át rajta. Átm. keretes-tül, de gombok nélkül 48 és 43 mm. — M. n. múzeum. (Delhaes.)

Az 58. számhoz:

Ezüst. Átm. 43,5 mm. (nem pedig 34 mm.). — M. n. múzeum. (Delhaes.)

A 62. számhoz:

Ezüst. Jeszenszky Alajos gyűjt.

A 63. számhoz:

d) Ezüstölt ón; benne réz szögecs. Átm. 44 mm.

Jeszenszky Alajos gyűjt.

A 64. számhoz:

c) Aranyozott bronz. Átm. 44 mm.

Neustätter: Verzeichniss No. 3. 103. lap. 4142. sz. (13 Mk. 50 Pf.).

d) Ón; benne réz szögecs.

M. n. múzeum.

- A 65. számhoz:
Az itt említett esztergomi ezüst érem: Montenuovo 938. sz. és Welzl 7242. sz.
Ugyanaz aranyból. Jeszenszky Alajos gyűjt.
- A 66. számhoz:
A hátlapon: LEOPOLD a többenél nagyobb betűkkel van írva. Az évszám és a napi dátum külön sorban áll a felirat végén.
- A 67. számhoz:
A teljes peremirat ez: DAS OFEN WIRD OFFEN DEM CHRISTLICHEN HOFFEN.
Ezüst. Th. Hiersch 608. sz. (11'9 gr.). Jeszenszky Alajos gyűjt.
- A 70. számhoz:
Bronz. M. n. múzeum. (Átm. 40'5 mm.)
- A 73. számhoz:
Ezüst. M. n. múzeum. (Delhaes.) Átm. 42 mm.
Őn: sima peremmel. Új faj (lásd a 148. sz. alatt).
- c) Réz. M. n. múzeum. Átm. 42 mm.
- A 74. számhoz:
Bronz. Neustätter 321. sz.
- A 75. számhoz:
München. Bajor nemzeti múzeum.
- A 77. számhoz:
Loehr: Wiener Medailleure: 124. sz.
- d) Őn. Átm. 72'5 mm.
M. n. múzeum.
(Lásd a 149. és 150. sz.-ot, fönnebb.)
- A 79. számhoz:
Réz. Átm. 28 mm.
Neustätter 348. sz. — M. n. múzeum. (Delhaes.)
- A 80. számhoz:
Ezüst. M. n. múzeum. (Delhaes.)
- A 81. számhoz:
Az előlapon babérműve. (C. J. Leherr műve.)
- A 82. számhoz:
Bronz. Welzl II/1. 1553. sz. — Neustätter 347. sz. — M. n. múzeum. (Delhaes.)
Ugyanezen éremnek 5 mm. vastag bronz példánya: Jeszenszky Alajos gyűjt.
- d) Ezüstölt bronz. — O. Helbingnél a Reiner-féle gyűjt. árv. lajstromában 10110. sz.

A 85. számhoz:

Réz. Welzl II/1. 1554. sz.

A 89. számhoz:

Ezüst (mesterjegy nélkül?). Rolas du Rosey 1137. sz. (Új faj, ha nincs mesterjegy).

d) Bronz. Jeszenszky Alajos gyűjt.

A 90. számhoz:

b) Bronz. Jeszenszky Alajos gyűjt.

c) Ón, rézszöggel; 2 lapja ezüstölve. 32 mm. — Bruckenthal-múzeum (Nagy-Szeben).

A 91. számhoz:

Ezüst. Hutten-Czapsky 2480. sz. — Neustätter 298. sz. (615 gr.).

A 92. számhoz:

c) Ón (öntvény). Átm. 58 mm.

Eszéki múzeum. (Núber K. adata.)

A 96. számhoz:

Ezüst. M. n. múzeum. (Delhaes.)

A 98. számhoz:

Ezüst. Montenuovo 1027. sz.

A 99. számhoz:

c) Öntött vas. Átm. 42 mm. — Eszéki múzeum. (Núber K. adata.)

A 100. számhoz:

c) Ezüstlemezzel bevont ón. (Pereme nincs ezüsttel borítva.) Átm. 43 mm. M. n. múzeum.

A 108. számhoz:

A hátlapi felíratban: INVIA VIRTUTI — NVLLA EST VIA / QUOD PETIT /
OBTINET / MONSTRAT ITER /

A 110. számhoz:

Ezüst. Átm. 50 mm. — Neustätter 345. sz. (Czitálja Reim = Reimann? 1073. sz.-ot.) A mesterjegyet G. s.-nek olvassa.

A hátlayan BRVCKEN (nem pedig BRÜCKEN) áll.

Mindkét lapon egy belső keskeny és egy külső vastagabb vonalszegély.

A 115. számhoz:

A peremírat végén: +

d) Ón. — Neustätter 430. sz. — M. n. múzeum.

A 120. számhoz:

Welzl 7286. sz.

A 124. számhoz:

Egyoldalú veret ezüsből, hátlapja ónnal van kitöltve. Egyes részletekben különbözik a 24. szám hátlapjától. Így: nincs zászló, a zászlótartó feje kisebb, stb. Lenn: .1683. Fönn: ET helyett 3 áll. (Átm. 48 mm.).

M. n. múzeum. (Delhaes).

A 128. számhoz:

Hátlapja mint a 127. sz., hanem közepén nincs pont.

A 129. számhoz:

b) Ezüst (öntvény?) füllel. Átm. 27 mm. Súlya 9,01 gr.

M. n. múzeum.

A 130. számhoz:

Az Oberndorfer-féle lajstrom tévesen vonatkoztatja ezen érmet Buda visszavételére. Nem Buda, hanem Velence látóképe van rajta, a miről azóta alkalmam volt meggyőződni. A szövetségesek 1686-diki és későbbi diadalaira vonatkozik. A hátlapon még öt genius áll az elfoglalt várak és szigetek térképeivel. (Előlapján LGL, hátlapján GH. mesterjegy.) Az IMPERIVM SINE FINE DEDI felirat az érem peremén van.

Ezüst. Átm. 42 mm. Súlya 30,37 gr.

M. n. múzeum.

Catalogus Széch. I. 234. lap. 106. sz.

A 136. számhoz:

c) Bronz. Átm. 49 mm. (J. J. Wolrab műve).

M. n. múzeum. (Delhaes.)

Összesen 159 éremfaj, 309 alfajjal.

Éremfeliratok repertoriuma.

Budapest Emlékérmei I részéhez.

(Az arab számok a megfelelő érmek folyószámait, a római I. a Budapest Régiségei VII. kötetében foglalt pótlékot, a római II. pedig a Budapest Régiségei VIII. kötetében foglalt pótlékot jelöli.)

Feliratok repertoriuma mind a három közleményhez.

(Bpesti Rég. VI., VII. és IX. kötetében.)

- A domino venit pax et victoria 42, I. II.
 A domino venit pax ꝛ victoria 124, II.
 A domino venit victoria 78.
 Alba Græca recepta MDCLXXXVIII. 99—100, 108, 109, I. II.
 Aller Ehren ist Oesterreich voll 112, I.
 A magyar királyság ezer éves fönnállásának . . . stb. 118.
 Amore timore consilio industria 108, I.
 Anno domini 1683 14 mensis July turca . . . etc. 49—50, 135, 162.
 Anno quo in turri Sancti Stephani Viennæ . . . etc. 7. II.
 Anno quo leo fortis turcæ viribus resistens . . . etc. 47.
 Anno quo rex Budam insultu recuperat 45.
 Aquila Romana reserat Budæ portas . . . etc. 1, 76.
 Astrorum offuscat radios. 41.
 Austriacis Buda urbs aquilis substernitur armis 36, 37, II.
 Austria extendetur in orbem universum 112, I.
 Austria victorus gravida parit reges 114.
 Aut mors aut vita decora 88.
 Auxilium Christianorum 4.

 Belgradum subito bavarus capit igneus ausu. 100.
 Buda 2.
 Buda ab a:c. 1530 sexies frustra oppugnata . . . etc. 53, 163.
 Buda a Solymanno occupata a 1541 . . . etc. 11, 12, 49, 50, 131, 134, 135, 162.
 Buda astu capta . . . etc. 3, I. II.
 Buda capt. 1686. 9, II.
 Buda capta 10, 22.
 Buda capta 1686. 41.
 Buda cum deo recuperata 2. sept: A° 1686. 4.
 Buda die 11. sept. a. c. MDXII. Solymanni astu intercepta . . . etc. 70.
 Buda d. 2. sept. turcis extorta a. 1686. 65, I.
 Buda dissidiis Christianorum iactata . . . etc. 52.
 Budæ regg. quondam ung. sedis . . . etc. 5.
 Buda fix Austriacis ubi post iuga longa triumphus 2. sept. 44.
 Buda Hungariæ regia . . . etc. 56, 126, 147, II.
 Buda Leopoldi cecidit victricibus armis . . . etc. 21, II.
 Buda potens capta 6.
 Buda sub iugo barbaro pressæ . . . etc. 55.
 Buda Turcarum iugo exsoluta 7, II.
 Buda visszavívásának CC éves emlékére Budapest főváros 77, 149, II.
 Buda 1541. amissa 1686 23. aug./2. sept. feliciter recuperata 51.
 Bullonius alter 9. II.

- Cæsar et imperium 24, 143.
 Cæsari et christianitati sacratus 88.
 Carolo II. d. g. rege armis Austriacis Turca subactus. 79, 151.
 Carolus dux Loth. 128, 153.
 Carolus dux Lotharingiæ 80, 127, 152, II, 165.
 Carolus dux Lothringiæ 81, II.
 Carolus V. d. g. dux. Lot. mar. d. c. b. g. 82. II.
 Carolus V. d. g. Lothar. et Barri dux 9. II.
 Carolus V. d. g. Lotharing et Barri dux 83.
 Carolus V. d. g. Lotharingiæ Barri & dux 10.
 Carol V. Lotharing et Barr. dux 8.
 Carolus VI. d. g. Rom. imp. s. a. Ger. H. B. r. 76.
 Carolus VI. d. g. rom. imp. s. a. g. h. h. rex 159.
 Carol VI. d. g. Rom. imp. s. r. 75.
 Christianus V. rex Daniæ Nor. 133.
 Christo ultori 83, 84.
 Churbairische Hilf in Ungarn 1686. 24, 143.
 Consilio ac industria Leopoldi capitur Buda. Cabala 2. sep. 46.
 Consilio, industria, amore, timore 108, I.
 Cum deo Triuno et victricibus armis 11, 21, 131.
 C. V. d. g. l. b. d. rex I. Victor barba. na. 85.

 Dabo Josepho et semini eius . . . etc. 115, II.
 Das Ofen wird offen dem christlichen Hoffen 67, II.
 Dass wir nach zehen Wochn . . . etc. 72.
 Defendimus illam 142.
 Dem Keiser was des Keisers ist 25, 26, I.
 Der Christen Ruhm 13—19, 121, 158, II.
 Der grosse Leopold hat Ofen nun gewoñen . . . etc. 20, 161
 Der gute und getreue Got sei für den Sieg bei Ofen ewiglich gepreiset 23, II, 164.
 Des Keysers Waffen floriren. 161.
 Die Hauptstatt Ofen zeigt an das Turcken Joch sey abgethan 48.
 Die Segen kommen auf das Haupt Josephs Gen. 49.: 114—116, I. II.
 Die Sonne friedlich steht . . . etc. 40.
 D. Lothringe 21, II.
 Do Josepho partem quam tuli de manu hostis in gladio Gen. 48, 114—116, I. II.
 Donec auferatur ps. 71.: 91.
 Donec auferatur luna psl. 71. v. 7.: 22.
 Durch diesen Streich des Turcken Reich steht auf der Neig 73—74. II.
 Durch gerechte Wafen erobert Leopold . . . etc. 23, II, 164.
 Durch Gottès Gnad Leopolds That und klugen Raht, 11, 12, 131.
 Durch Leopold wird aufgericht was Ludwigs Unfall längst vernicht. 33.

 Elicitur nido nidum qui cepit inique . . . etc. 3, I, II.
 Ein weiser gewinnt die Stadt der starcken s. p. r. w. 21, 22, II. 164.

Electorali pressa Vienna . . . etc. 138.

Emanuel 24. 143.

Es stehet Ofen nach langen Hoffen dem Leopold offen 120.

Exesto raptor iniquus. 3, I.

Felirat nélkül 5, 92, I. II.

Felirat nélkül, (csak apró feliratokkal) 77, 107, 118, 119, 150, I. II.

Fortitudo et laus mea Dominus Pf 118, V 14.: 6.

Frid. Aug. d. s. i. e. et m. dux fortis apud Bavaros contra Turcas 86, 87.

Fridericus Augustus dux Saxoniae Juliae Cliviae et Montium + 88.

Gleich wie die Kron nicht ohne Stein, so ist die Hauptstadt nicht allien 98.

Gloria Bavariae 105.

Gott Ehre sey gesungen, dem Kayser ists gelungen der Ofen ist zersprungen 61.

Gott mit uns, wer mag wider uns sein. 24, 143.

Gott was Gottes ist, (dem Keyser was des Keysers ist) 25, 26, I.

Hanc capimus, defendimus illam. 142.

Hanc sors nascendi illas enthea virtus dedit. 102—104.

Haut resolubilis unquam 69.

Herculi pacifero Belgium posuit MDCXCVII. 101.

Heroum tumulus claro et Buda uda cruore caesareo tandem fulmine strata iacet 27—31,

I. II.

Hoc recluso reliqua includentur 63, 64, I. II.

Hos fornax ardet in usus 32—35, I. II.

I. A. Viechter d. g. mo: :c: camerg. 36, 37, II.

Ibit favore divino Leopoldi industria Bavari et Lotharingi 36, 37, II.

Ich will das Land zu Eigen geben . . . etc. 114, I.

I. Ferencz József. I. Lipót. Árpád. 1896. 1687. 895.: 118.

Il piu bel Grado 92, I. II.

Im Himmel und auf Erden. 161.

Imp. Cæs. Leopold9 pius fel aug restitit Hung Barbar triumphat. p. p. 95.

Imp. Cæs. Leopoldus aug. 93—94.

In cruce salus 141.

Infelix Budam Ludovicus perdidit olim . . . etc. 38—40, 123, 140, I.

Infidelibus Hungaria pulsus 9, II.

Ingentibus ausis quovis monstrat iter A9 1684.: 91.

Innocen. XI. pont. max. 129, II.

Innocen. XI. pont. opt. max. Leopoldus. aug. . . . etc. 111.

Innoc. XI. pont. m. an XI. 90, I. II.

Innoc. XI. pont. m. a. XI. 89, 154, II.

In Ofen Feur geschmidte Kronen des Leopoldi Sieg belohnen 35, 122, II.

In perpetuum coronata triumphat. 89—90, 129, 154, I. II.

In spem prisci honoris 7, II.

In Ungaria virtute heroum Buda feliciter restituta 69.

Invia virtuti nulla est via, quod petit obtinet, monstrat iter. 99, 100, 108, 109, I. II.

Joanni III. regi Poloniae . . . etc. 91.

Joh. Georg. dux. Sax. Jul. Cliv. et Mont. filio natu maiori f. f. 86, 87.

Joh. Georg. III. d. g. dux. Sax. I. C. M. & el. 138.

Joh. III. d. g. rex Poloniae 132.

Joh. D. Marleburg ∞ angl. ex. dux. 160.

Joseph 112, 155.

Josephi sedes. 136, 137, II.

Josephus arch. d. (és: archid.) Austriae coronatus in regem Ungariae . . . etc. 49—50, 135, II.

Josephus archid. austriæ coronatus in regem Ungariæ . . . etc. 162.

Josephus der erste König in Ungarn MDCLXXXVII. 112, 155, I.

Josephus I. rex Hungariæ 117, 156, 157.

Josephus prim9 Hun. rex * 139.

Josephus primus in inferiori atque superiori Hungaria rex pius . . . etc. 114—116, I.

Joseph wird wachsen wie an einer Quelle 112, 155, I.

Jovi Hung. rebell. ultori 1686: 95.

Ipsa die qua fuit a Turcis capta . . . etc. 2.

Juncta piæ fortis fortior. 80, 81, 127, 128, 152—153, 165.

Jungunt post bella labella 1.

1541. 9 Septembris Buda . . . etc. 146.

16—86: 22

1686 Buda recuperata 92, I. II.

Károly loth. hg. Miksa Em. bajor hg. 77, 149, II.

Keyser Brandenb. u. Bæyren taten durch d. Schwert . . . etc. 20.

L armis armistitio L Buda capta 1686. 140.

Leop. I. d. g. Rom: imp. s. a. rest. Hung. 41.

Leop. I. imp. Rom. semp. aug. vi Budam expugnat . . . etc. 42, 75, 159, I.

Leopold der Erden Sonn den Monden Kayser sturzt vom Thron. 61, 62.

Leopoldo ultore resurges 32, 33, I.

Leopoldus aug. imp. Cæsar p. f. 43, 145.

Leopoldus d: g: Rom: imper. s. a. G. H. B. rex 44.

Leopoldus favente Deo gloriosus Budæ expugnator 45, 46.

Leopoldus I. d. g. Rom. imperator 47, 134, 146.

Leopoldus imp. aug. XXXXV rex Hungariæ Jo! Vivat! 48.

Leopoldus I. Turc. Victor 97, 98.

Leopoldus Magnus Rom. imp. p. p. 51.

Leopoldus + magnus d. g. Romanorum imperator invictissimus 49, 50, 135.

Leopoldus ✕ primus a. g. Romanorum imperator invictissimus. 162.

Lites Victoria tollit 52.

Longævus magnos volvendis mensibus orbes imperio explebit 136.

Lorena 83, 84, II.
 Ludovicus magnus rex Christianiss: 140.
 Ludovicus rex Ungar 32, 33.
 Luna cadit: nil æra iuvant . . . sic pax Christiadum Thrax tibi pestis erit 39, 144.
 Luna cadit: nil æra iuvant . . . sol cave dum minui sidera iuncta vides 38, I.
 Lux altera septembris Buda funesta lex. 160.

Magna vi munit Albam 108, 109, I.
 Magyarország ezeréves fennállása és Ós-Buda emlékére 1896. 119.
 Malo nodo malus cuneus et eiicitur serpens antiquus 27, 28, I. II.
 Mandat Cæsar et alta arx expugnatur: Ovate 71.
 Max Eman. d. g. v. Ba. & p. s. d. c. p. r. s. r. i. ar & el. I.: 99, 100, I. II.
 Max Eman. d. g. v. Bav. et p. s. dux c. p. r. s. i. a. et elect. I. i. I.: 101.
 Max Eman. dux Bab. s. R. i. archidap. elect. * Maria Antonia arch. Aust. Leop.
 aug. fil. * 103, 104.
 Max Emanuel d. g. Ba. & p. s. d. c. p. r. s. i. ar. & e. I. I. I.: 53, 163.
 Maximil Eman. dux Bavar. s. R. i. archidap. elect. et. Maria Anton. arch. Aust. Leop.
 aug. fil + 102.
 Maximil Eman. s. R. i. el. Bav. archidapifer poliorcetes victoriosus . . . etc. 54.
 Maximil. Emman. elect. Bavar. Turcar. Victor 105.
 Maximilian Emanuel Hertzog in Bayern . . . etc. 24.
 M. Br. s. R. i. el. Fred. Wilh. magno . . . etc. 142.
 MDCCCLXXXVI. sept. 11.: 77, 150.
 Me stante triumphant 140.
 Mox cætera membra sequentur 55.

Nach Streidt und Krig gibt (Gott) d: Sieg 20.
 Nat. 29 octob. MDCLXIII. . . . etc. 86, 87.
 Natus 29 oct. 1663. . . . etc. 88.
 Nil maius generatur ipso! 139.
 Non aliena petit, repetit rex rapta coronæ . . . etc. 95,
 Nos vero tempus habentes vindicamus . . . etc. 5.
 Notant adversa valorem 56, 126, 147, II.
 Numinis auxiliis Buda vi capta 2 septemb. 57, II.
 Nunc apta triumphis. 117, 156, 157.
 Nunc ave Cæsar . . . etc. 58.

Obitur et renovat 141.
 Occasum lunæ Budæ ortumdat Leopoldus 44.
 Occasus in ortu 44.
 Ofen 25, 26, 58, I.
 Ofen a 1526 von Solyman erobert . . . mit List besetzt . . . in Angesicht des Gross-
 veziers . . . etc. 18, 19., II.
 Ofen a 1526 von Solyman erobert . . . mit List eingenomen . . . in Angesicht des Fein-
 des . . . etc. 13—17., 121., 158., II.

Ofen a 1529 d. 20. Aug. verlor a. 1686 d. 2. Sep mit Sturmerobert 43, 60, 125,
132, 133.
Ofen die königliche Hauptstadt in Hungarn . . . eingenomen . . . etc. 122.
Ofen die königliche Hauptstadt in Hungarn . . . eingenommen . . . etc. 34, 35, II.
Ofen gehört dem Leopold, Mahumeth ist das Glück abhold . . . etc. 73, 74, 148, II.
Ofen leztmal von Solymanno A^o 1541 . . . etc. 120.
Ofen vom Türken mit List einbekomen . . . etc. 61, 62.
Ofen von den Christen in der IX Belagr. mit Sturm erobert . . . etc. 48.
Ortus in occasu 44.
Oven a rege Ovo dictum Leopoldo armis addictum a 1686 2. sept. 63, 64, I. II.
O vivas Vivar nec vitam perfida linquas 71.
Ottomanica 147.

Pannoniæ totam dat Bvda coronam. 160.
Pannoniam Christo restituebat 1686 94.
Pannoniam Christo restituebat MDCLXXXVI. 93.
Pannoniis restitutis VII. cal. febr. MDCIC 106, I.
Pann. vindicata 82, 85., II.
Per tot discrimina rerum 30, 31, I.
Plus ultra 99—100, 108, 109, I. II.
Polonia bellat, Starnberg vincit gr. Vezier succumbit 107, I.
Ponte sub hoc soli se subiicit abdita luna 1686. 79, 151.
Porta Ottomanica quondam terrori 117, 156, 157.
Porta Ottomanica reserat. 56.
Præclaris Leopoldi victoriis 106.

Quam dolo malo Solymannus rapuit . . . etc. 28, 31, I. II.
Quam trux heu cæco fraus Turcica ceperat astu . . . etc. 58.
Quis laboranti potuit succurrere lunæ & 1686. 10.
Quomodo cecidisti de cælo 8.

Regno redintegrato Josephus rex datus . . . etc. 113.
Reunio iustissima 95.
Restitutori Ungariæ ob Budam receptam MDCLXXXVI. 32, 33, I.

Securitas Hungariæ 108, 109, I.
Serviat qui sæviit 65, I.
Sine Hectore Troia defendi haud poterat nec sine Achille capi 142.
So lang die Sonn der Welt heizt ein, soll dieser Ofen christlich seyn x 72.
Soli Deo gloria 57, II.
Solis ad ortum luna ruit 110.
Spinis atque minis lethi horrida læsit ovantes 29—31, I.
Stambul 70.
Stat sol luna fugit dum Josua pugnat et orat . . . etc. 38—40, 123, 144, I.

Tantarum præmia laudum . . . etc. 138.
Thrax suda sit fornax Buda 66, 67, 68.
Thronus eius sicut sol . . . etc. 136, 137, II.

Uni patet 70.
Urbis expugnatio orbis est ovatio * 63, I. II.
Ut priscus redeat splendor 136, 137, II.

Vermehrer des Reichs 1686. 97, 98, 110, II.
Vincit potentia fati 111.
Virtus Germanorum 82., II.
Virtute resolvit 69.
Virtuti nihil impervium 70.
Vivat Leopoldus imperator Hungariæ rex hostis efferi terror 71.
Von Solyman mit List erronnen . . . etc. 66—68, II.

Warm vergossener Turkenblut kuhlet dieses Ofens Glut * 72.
Wer distillirt nun Geld zum Fried weil Türck und Jud des Kriges Müd * 73, 74, 148, II.

ÉRTESÍTŐ.

A régészeti ásatásokról, az aquincumi és fővárosi múzeumok állapotáról dr. Kuzsinszky Bálint a következő jelentést intézte a fővárosi tanácshoz:

Az *aquincumi ásatások* az utolsó három évben nem vezettek valami feltűnést keltő leletekre. Az ú. n. Papföldön az ásatások folytatásának dél felé a kaparóház állja útját, míg attól északra már a régebbi ásatások napfényre hozták a jelentékenyebb épületeket és legfőképpen egyes kisebb-nagyobb közbeeső területek vannak még, melyeket fel lehet ásatni. Így 1902-ben a múzeumhoz vezető fasortól kelet felé még az előző évben részben kiásott épületcsoporthoz tartozó több helyiséget ástunk ki. A főszűlyt újabban azért az olyan kutatásokra fektettem, melyeknek célja idővel egész Aquincum topographiáját megállapítani. 1902-ben tehát keleti irányban a vasúti töltésen túl, az arra fekvő nagy anyagároktól délre 7 gazda földjeire is kiterjedtek az ásatások s több római makadam utat hoztak felszínre. Továbbá a budapesti téglagyártól délre hosszú vonalon folyt próbaásatások igazolták, hogy azon római út, mely mellett ugyanazon ponton az ásatások helyén felállított négy mérföldmutató került elő, csakugyan a hajógyári sziget irányában húzódott s így a hajógyári szigeten és közelében kellett a castrumnak állani. Mindezen ásatásokból a leletek egész sokasága került napfényre, a legnagyobb számmal agyagedénytöredékek, mécskek, különféle bronz-, vas- és csonttárgyak — köztük 3 zománczos fibula és 34 drb érem. Ideszámítva egy álló női ruhásan ábrázoló szobor alsó részét, melyre a Papföldön akadtunk, továbbá Apollo és Diana fejait és egy portraitfejet, melyeket a múzeum Vargha Ignác építőmestertől szerzett s azon álarcczal díszített nagy kőlapot, melyet Seif Mihály a Csúcshegyen talált s aztán a múzeumnak engedett át, a múzeum gyűjteménye 1902-ben 320 új darabbal szaporodott.

Jelenthetem továbbá, hogy az ásatások fenntartása és gondozása érdekében 1902-ben is, ép úgy, mint az előző években, kétszer volt nagy tisztogatás, s hogy az amphitheatrum s a Dunához vezető út mentén fekvő épületfalak fölül mészhabarcscsal vonattak be. Ezenkívül a Mithraeum fabódéja új fedőlemezburkolatot kapott. Csak a napszámosbér 1740 koronára rúgott ezen évben. A látogatók, kik a múzeumot megnézték, 14,050-en voltak, köztük nagy számmal idegenek. A csoportos látogatások között kiválik a Nemzeti Múzeum száz éves fennállási ünnepén résztvevőké november 20-án, kiket a főváros odakünn meg is vendégl.

1903-ban csakis a Papföld területén kívül folytak a kutatások. A Dunánál Schlosser József földjén egy nagyobb római temetőhelyhez tartozó 10 sírt ástunk ki, melyek téglából és kőlapokból állottak. Az utóbbiak között voltak: egy csonka feliratos tábla, egy nagy sírkő katonát ábrázoló relieffel, két fekvő oroslámból álló kőfaragvány egy síremlék tetejéről, Silvanus domborképe és 4 díszesen faragott kőpárkány, — mely tárgyak aztán mind az aquincumi múzeumba kerültek. Müller János, Kren Pál, Heuthaler Frigyes, Weber István és Giegler István földjein többnyire épületfalak tűntek elő. Legtovább tartottak a próbaásatások a Papfölddel szemközt, a szentendrei országút nyugati oldalán fekvő földeken, hol Torma Károly szerint a római castrumnak kellett állani. Tényleg mi is megtaláltuk azt a saroktoronyot, melyet már Torma felásott volt, de az állítólagos castrum más részeit nem sikerült megállapítani. Azonkívül számos utcza és falmaradvány tűnt elé, jelölve annak, hogy ez a terület is be volt építve. Végül kitűnt, hogy az elhagyott Victoria-téglagyár telkén csak középkori falmaradványok találhatók, a melyekhez azonban római faragott s feliratos köveket használtak fel. Innen Surányi József egy csonka sírkövet ajándékozott, melyen

érdekes mellkép látható. Hasonlóképpen Vodiczka Lajosnak egy igen tanulságos felirattal ellátott táblát, Silvanus szobrát és egy oszlopféjet köszönhet az aquincumi muzeum. Az apró leletek száma ez évben 82-re rúgott, melyekhez a köveket odaszámítva, az összes gyarapodás 94 darabot tett ki.

A papföldi épületromok konzerválása elmaradt, mert már arra nem volt pénz, úgy hogy csak a szokásos tisztogatás tavasszal és ősszel történt meg.

Napszámosok fizetésére összesen 1494 koronát költöttünk. A látogatók 19,545-en voltak.

Végre, mi az idei évet illeti, az volt a tervem, hogy a Schlosser testvéreknek a Bécsi-úton fekvő telkén eszközöljünk ásátásokat, a hol bizonyára jelentékeny sírokra, sírkövekre és sarkophágokra bukkanunk, de arról, minthogy a földtulajdonosokkal nem lehetett megalkudni, le kellett mondani. Hogy más helyre menjünk, arra már késő volt s így az idén néhány héten át megint a Papföldön folyt az ásítás, mely egy jelentékeny utczadarab és számos falmaradvány feltárását eredményezte. Apró leletekhez elég szép számmal jutottunk. Ilyen 74 darab akadt, de még sem mondható szerencsésnek az idei év, legalább eddig, mert csak egyetlen újabb köemlék került a múzeum birtokába. Ez idő szerint az aquincumi gyűjtemény 5103 darabból áll.

Az idén pótoltuk aztán a falaknak tavaly elmaradt konzerválását, a mennyiben az országút mentén álló épületromok megóvására megtettük azt, hogy felül mészhabarccsal elláttuk. Ilyenformán az idén is a napszámosok, kőművesek 1679 korona 85 fillér bérhez jutottak.

A folyó évben történt még, hogy a Budapest Régiségei VIII. kötete megjelent, mely magában foglal négy terjedelmes tanulmányt, az Értesítő rovatban pedig az ásításokról, az aquincumi és fővárosi múzeumokról szóló jelentés és reájuk vonatkozó tanácsi határozat mellett két kisebb közleményt.

Minthogy az utolsó években felásott falmaradványok felmérése elmaradt, az idén aztán kérszemre a fővárosi mérnöki hivatal részéről Lindauer János mérnök az ásítások térrajzát ezek berajzolásával is kiegészítette.

A folyó évben épült fel végre a köemlékek

illő elhelyezésére tervezett oszlopos tornác első része 33 m. hosszúságban 20 oszlopközzel. Be is rendeztem már az utolsó néhány évben talált kövekkel, melyek eddig egy fabódében össze voltak halmozva. 27 feliratos tábla be van falazva, a nagyobb darabok, számszerint 49, a fal tövében állanak.

*

Mikor 1899 május elsejétől kezdve a tek. Tanács, illetve a közgyűlés a fővárosi múzeum vezetésével is megbízott, a városligeti ú. n. 1885. évi kiállítási műcsarnoképületben össze voltak már akkor gyűjtve az 1896. évi ezredéves kiállítási fővárosi pavillon tárgyai, többnyire nagy minták, grafikonok s több más oly tárgy, melyek egy oly fővárosi múzeum keretébe, melynek történeti jelleggel kell birni, nem illenek, de mivel megérdemlik, hogy megőriztessenek, később 1900 óta a központi városház templomtraktusában nyertek helyet. Ilyenformán a központi városházán is egy fiók-múzeum keletkezett, melynek rendeltetése a főváros modern alkotásairól, művészi és technikai fejlődéséről, a mennyiben az minták és képek által illusztrálható, áttekintést nyújtani, míg a városligeti épület rendeltetése, hogy a főváros történelmi vonatkozású emlékeit — eredetiben és másolatokban — magában foglalja.

A fősúlyt mindjárt kezdettől fogva természetesen ezen utóbbi gyűjteményre helyeztem s a közgyűlés 1899. évi 637. sz. határozatához képest, mely szerint «az egyes hivatalos helyiségekben szétszórtan elhelyezett összes muzeális tárgyak összeírattván, 1899. évi május hava elsejével a nevezett épületbe átszállíttassanak s ezzel egyidejűleg a múzeum berendezése is megkezdessék», első dolgom volt, hogy a mit az egyes hivatalok jónak láttak átengedni, azt össze is gyűjtsem. Darabszámra elég jelentékeny gyűjtemény került így ugyan össze, de hiányossága megdöbbentő módon nyilvánvalóvá tette, hogy hosszú évek sikeres gyűjtése és munkája kell még hozzá, míg egy fővárosi múzeumról lehet szó.

A magam részéről mindazonáltal mindjárt kezdettől fogva legalább annyira igyekeztem a hiányokat pótolni, hogy a múzeum egy részét akkép rendezhessem be, mely fogadalmat nyujt

annak kialakulásáról és bizalmat gerjeszthet jövője iránt. És 1901 november 3-án már be is mutathattam a tek. Tanács és a régészeti szakbizottmány tagjainak 3 termet és 3 folyosót berendezve. A legnagyobb teremben látható volt a város építési fejlődését a multban fel-tüntető metszetek és aquarellek sorozata, régi építészeti kőrészek a lebontott Belváros egy részének, az Újépület és a régi Városház mintái. Az egyik kisebb szobában csoportosítva állítottam ki a város történeti eseményeit ábrázoló képeket s egyéb történeti ereklyéket, a másikban pedig a czéhtárgyakat (czéhládákat és egyéb czéhemlékeket), továbbá a városi vonatkozású mindenfajta okmányokat, pecséteket, stb. A folyosók közül az egyik a térképeket, a másik a templomi képeket, a harmadik pedig a tervezett fővárosi épületek rajzait foglalta magában. 1901 végéig csak a magam által beszerzett tárgyak száma 1512 darabra rúgott.

Az azóta lefolyt idő a múzeumi anyag gyarapításának volt szentelve, míg végre az idén elérkezettnek láttam az időt, hogy az egész múzeum berendezéséhez fogjak. Az 1902. évben a múzeum szerzett 106 darabot, 1903-ban 329-et s 1904-ben a mai napig 359-et, úgy hogy most a fővárosi múzeum, a központi városházi részét is beleértve, összesen 4986 drb mindenféle muzeális tárgy birtokában van.

Az 1902. év szerzeményei közül első helyen említem az olajfestésű képeket, melyekből 9 arcképet és 5 tájképet hivatalból kapott a múzeum, míg 11 darabot előterjesztésemre a tek. Tanács vett meg 4520 koronáért. Az utóbbiak: Telepy Károlytól a Kerepesi-út belső vége a hatvanas években és az Ujpesti kikötő, Nádler Róberttől: Az Albrecht-út a Mátyás templom restaurálása előtt, a régi Ráczváros egy része s az Iparcsarnok az 1885-iki kiállításkor, Bruck Lajostól a Döbrentey-tér, Ujházy Ferencztől a régi Széna-tér (Kalvin-tér) és Roskovicztól a Józsefvárosi templom részére készített 4 vázlat. Vétel útján szerzett továbbá a múzeum 21 aquarellt és rajzot, összesen 1082 koronáért. A legtöbb aquarell Cserna Károly és Dörre Tivadar festőktől való s Budapest különböző régi épületeit, utczarészeit ábrázolja. A rajzok között van Budavárának XVII. sz. képe (egykoru) s a margitszigeti templomromoké Glatztól

a negyvenes évekből. Ezen csoportba tartoznak még Jauernik Nándor főv. nyomdaigazgatónak a budapesti szobrokról készített képei, melyek hivatalos úton a szobortörzskönyvvel együtt kerültek a múzeumba. A múzeum egyéb szerzeményeit képezték: 4 metszet és könyvnyomat, 3 építészeti rajz, 4 fénykép, 2 fegyver, 9 arany és 2 egyéb érem, 5 drb Kossuth szoborminta és 2 más minta, 3 könyv és 7 egyéb tárgy. Az ajándékok sorából kiválik: Bubics Zsigmondtól Fontana nagy képe, 2 más metszet és 1 fegyverdarab, végül az 1848—49. honvéd-egyletek elnökségétől az 1848-iki hongyűlési ifjúság által Kossuth Lajosnak ajándékozott serleg és tálcza.

Az 1903. év szerzeményei a következők voltak: A III. kerületi Elöljáróságtól 3 régi olajfestésű arckép (2 Zichy gróf és 1 Zichy grófnő,) a főv. házi nyomdától 2 olajfestésű arckép, Nádler Róbert képe a budai várbástyáról, a tek. Tanácstól a párisi kiállításon nyert 4 érem és oklevél, a Vörösmarty szoborbizottságtól 2 szoborminta, az Iparművészeti Múzeumtól 1 asztalkendő Buda látképével, Forster Gyula bárótól III. Béla emlékezete című könyv mint ajándék; vétel útján 15 olajfestmény, nevezetesen Markó Ernő: Budapest télen; Háry Gyula: Erzsébet-körút; Rosenmayer: A Gellérthegyi hóhérház; Egerváry: Egyetem-tér; Kiss Kálmán: Margitszigeti részlet és 5 Lágymányos kép; Tahí Antal 3 olajfestménye. Aztán Dobrowszky könyvkereskedésétől: a Hermina kápolna és a Városligeti tó régi képei, továbbá 43 drb aquarell és rajz, melyek között vannak: Budapest régi panorámaképe 1820 körüli időből, Papp Anna 2 amateurrajza a Margitsziget 2 pontjáról, Keleti Károly hagyatékából 5 drb rajz, Tahí Antal hagyatékából 5 aquarell, egy Alt-féle kép a Calvin-térről; Háry Gyulától: A Domonkosok templomromja, A régi királyi várpalota, Az új királyi vár, A Duna-ünnepély, A régi Ferencz József-rakpart aquarellképei és 15 drb kisebb aquarell és rajz, Cserna Károlytól 4 vízfestmény, Richter Aurél 2 tusrajza és 37 különféle budapesti vonatkozású karikatúrarajz, 3 czéhhokmány, 17 fénykép, (2 hivatalos küldemény), 1 pecsétnyomó, 1 terrajz, 110 jelvény és 6 nyomtatvány.

Végre 1904-ben a múzeum birtokába jutottak: 68 metszet és könyvnyomat, melyek között ki-

válík: Az első pesti lófuttatás 1827-ben s I. Ferencz koronáztatása 1790-ben, 12 aquarell, köztük Greguss Imrétől a Mátyás templom 1872-ben, Hány Gyulától Kossuth Lajos sírja és Jantyiktól az ezeréves kiállítás megnyitása, 28 rajz, 1 régi szalmakép, Budapest dunai látképe zenélő órával ellátva, a budai Várhegy a Város-major felől nézve, Buda a Svábhegyről 1829-ben valami Raffalt nevű festőtől, a 3 újabb olajfestmény között Bruck Lajostól a Disz-téri hetivásár, 4 olajfestésű arckép, 107 fénykép, 7 czéh-okmány, 8 térkép, 5 pecsétnyomó, 2 oklevél, 14 jelvény, 5 tervrajz, 56 koszorúszalag Deák szobráról és 31 könyv és nyomtatvány: majdnem valamennyi darab vétel útján, mert csak 3 olajfestményt engedett át Almády Géza tanácsnok, egy pecsétnyomót ajándékozott Tamásy József s a Deák-féle koszorúszalagok kerültek hivatalos uton a múzeumba.

1902-ben beszerzésekre a múzeum 8850 K-át, 1903-ban 6146 K-nát s 1904-ben a mai napig 5198 K-át fordított.

Kiállítva természetesen csak az értékesebb darabok vannak, melyek vagy művészi szempontból, vagy tárgyuknál fogva arra méltók. Összesen 1131 drb. Ezek között van Bazilika- és egyéb templomkép 46 drb, 2 mozaik, 13 műtárgy és régiség, 4 modern szobor, 44 régi metszet és rajz Budapest 1800 év előtti látképeivel, 26 térkép, 18 czéhszászló és szalag, 29 czéhláda, 36 különféle czéhemlék, 3 történeti nevezetességű fészület, egy régi szavazó-urna s ugyanabban a teremben 33 okmány, azután 50 régibb s 58 újabb történeti tárgyú kép, 8 történeti vonatkozású zászló, 76 különböző régiség, mint golyók, mozsarak, 40 drb szobor-, sír- s másfajta kép, 53 drb faragott kő Mátyás palotájából s a Mátyás templomból, 12 kőöntvény és 3 minta, 45 építészeti terv, 8 választási és díszzászló, továbbá egyetlen teremben 228 kép, melyek Budapest különböző részeit, épületeit 1800-tól kezdve, metszetekben, kőnyomatokban, aquarellben ábrázolják, s végül 46 olajfestésű látkép — köztük 8 drb a régebbi időkben — és 19 drb olajfestésű arckép.

Ez az utóbbi két csoport (a látképek és arcképek olajfestményei) nemcsak számra, hanem — s ez fontosabb — minőségre nézve jelentékenyen gyarapodnék, ha egyrészt még

azok a hivatalfőnökök, kiknek hivatalaiban muzeális képek vannak, azokat, kiadnák s ha másrészt a közgyűlés társalgóterméből az arcképek, hol a füst tönkre teszi azokat, a múzeumban helyeztetnének el. Arra, hogy a fővárosi múzeum mint ilyen, effajta képeket beszerezzen, nincs elegendő dotációja, s különben a mi az arcképeket illeti, nem is lehet hivatott annak megállapítására, hogy kik azok az érdeemes férfiak, kik megérdemlik, hogy képök a főváros múzeumban nyerjen helyet.

Legvégül jelenthetem, hogy a tek. Tanács 1903. évi 36.725. számú határozatához képest a Petőfitársaság a főv. múzeum egyik szobájában helyezhette el a Petőfi-ereklyegyűjteményt.

Budapest, 1904, október hó 29-én.

A domokosrendiek budavári templomának maradványai. Az 1902. évben, a budavári Halászbástya építési munkái alkalmából a domokosrendi szerzetesek templomának szentélyéből fennmaradt részek napfényre kerültek. Ennek a templomnak volt a része a régi pénzügyminiszterium épületéhez csatlakozó torony, a mely Csonka-torony néven ismeretes; az 1902. évben föltárt és újból betemetett maradványokat már többen ismertették, így dr. Szendrei János az «Archaeologiai Értesítő» 1902. évfolyamában és Divald Kornél «Budapest művészete a török hódoltság előtt» című munkájában.

Az eddigi közlőknél pontosabb és teljesebb fölvételeket és új adatokat tartalmaz báró Forster Gyula dolgozata a Múemlékek Országos Bizottsága kiadványainak legújabbban megjelent első kötetében.¹ Míg például Divald Kornél idézett művében a dominikánusok templomát XIII. századbéli épületnek tartja, báró Forster más építész emlékekkel, első sorban a kolozsvári Szent Mihály templommal való összehasonlítás alapján arra az eredményre jut, hogy «a kiásott szentély építési kora . . . nem esik messze tehát a kolozsvári templom építésétől; annál sem korábbi, sem későbbi jelleget nem mutat, s így történeti adat hiányában, az építészeti

¹ A budavári Halászbástya és a Domokos-szerzetesek templomának romjai. — Magyarország Múemlékei, a vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízásából szerkeszti báró Forster Gyula. I. kötet (Budapest, 1905), 148. köv. II.

részletekből következtetve a Dominikánus-templom szentélyének építését is az 1400 körüli időre tehetjük.»

Az országos bizottság kiadványában kapjuk első ízben a képeit azoknak a síremlékeknek, a melyek olyan meglepő számmal kerültek az ásatás alkalmával napfényre. Mint báró Forster megállapítja, ezek a sírkövek azonban nem voltak eredeti helyökön és csak talajburkolatként, később kerültek a templom szentélyében arra a helyre, a hol megtalálták őket. «A szentély szintje, eredeti burkolata azonban azért sem felelhetett meg a sírkövek szintjének, mert azok alatt az ásatás folytatásával meg lehetett találni a templom eredeti beton (nem olasz terrazzo) burkolatát, mely a római időktől kezdve használatban maradt. Ezt a burkolatot a török időkben körülbelül 30 cm. magasságra hanyagul feltöltötték s a domokosok templomából, kolostorából és esetleg egyéb helyről is származó sírkövekkel fődtek le annyira, a mennyire sírkövek állottak rendelkezésre.» A sírkövek ez alkalmazását igen tanulságosan mutatja be két fényképfölvétel. Ugyancsak közzé van téve minden egyes sírkő kielégítő nagyságú fényképe, valamint fölíratok. A sírkövek — egy kivételével — vörös márványból készültek. A fölíratokat dr. Gárdonyi Albert olvasta el, a mennyiben az egyáltalán lehetséges volt. Tekintve e sírkövek lokális jelentőségét, helyenkint történeti érdekességét és művészi kivitelét, a fölíratokat báró Forster nyomán a következőkben közöljük.

1. Minuscula betűkkel: F. Hic . iacet . vir . sun(m)e . el | oque(n)cie . ac . iuris . civilis . doctor . egyptus . | do(mi)n(u)s . H(e)n(ric)us d(e) Aiaco(i)aclun . | Flore(n)cie . qui . Bude . mig(ra)vit . ad . d(omi)n(u)m . an(n)o . d(omi)ni M° | CCC . LXXIII . die X | Julii . — A sírkő tehát Henricus de Aiaco(i)aclun szónok és jogtudor emlékére készült, a ki Budán halt meg 1373-ban. Czímerpajzsában megvan a hazájára emlékeztető firenzei liliom. Talán az Acciajuoli családból való volt? A sírkő úgyszólván teljesen ép állapotban maradt fenn.

2. Minuscula betűkkel: Hec . est . sepultura | honesti . viri . Hemrici . dicti . Pauher . quondam . | servito(ris) . d(omi)ne . regine . senio(r)is . anno . dom(i)ni . M . CCC . LXXIII . S . O . — Henricus Pauher,

kinek nagy, sisakdíszes címerrel ellátott sírköve igen rongált állapotban van, az özvegy királyné, tehát Erzsébet, Nagy Lajos anyjának szolgálataiban állott és 1373-ban, hét évvel úrnője előtt, hűnyt el.

3. Minuscula betűkkel: Anno | d(omi)ni M°CCC°LXX°V° obiit Thomas (Nicolaus) filiu(s) Nicolai (Tome) Gregorius filiu(s) B(e)n(e)dicti miserere mei Deus. (A zárjelbe foglalt Nicolaus és Tome nevek a köriraton kívül, kisebb betűkkel, a Thomas, illetőleg Nicolai nevek fölé vannak bevésve). — A jó állapotban levő, csak két darabra tört sírkő sajátos címerképe még megfejtésre vár.

4. Majuscula betűkkel: Hic . iacet . Zacha(r)ias . | filius . Desancillai . | de Komo . q(ui) obiit . die . V° . | me(n)s(is) . octo . (bris) . an(n)o . (domini) M°CCCC° . . I° . Czímerpajzsa XIII. századi jellegű, bár a körirat a XV. századra utal.

5. Minuscula betűkkel: † Hic . iacet . (Wal)dher . filius . Benedicti . de . Florencia . qui . | obiit . an(n)o . d(omi)ni . M° . CCCC . . I° . die me(n)cic . dece(m)b(ri)s . — Ezen a sírkövön levő címerpajzs is XIII. századi.

6. Minuscula betűkkel: qui obiit pr(i)mo die mensis Januarii | anno dom(i)ni M°CCCC° | XXXIII° cuius anima requiescat in pace amen. A sírkő, melynek csak alsó fele maradt fenn, igen díszes kiviteltű címerrel tűnik ki. A címerben hat liliom és öt evetbőr (vair) van.

7. Sírkő töredéke, írás nélkül. A tábla profilos kerete, a címerpajzs formája és szalagos dísz a XV. század végére, nevezetesen Mátyás király idejére vall, kinek palotájából fennmaradt díszítményes töredékek egyike-másika hasonló kompozíciót és kivitelt mutat.

8. Igen szép kiviteltű, az előbbinél alighanem egy-két évtizeddel fiatalabb egy szintén csonka, fölírat nélküli sírkő, melynek torony képét magán viselő és csinosan faragott levélkoszorúba helyezett címerpajzsa jellemző renaissance izlésű szalagra van függesztve.

9. Félreismerhetlen XVI. századi jellegű sírkő töredéke, koszorúba helyezett, igen gazdag címerrel.

10. Sírkőtöredék minuscula betűkkel, «melyeket azonban megbízhatólag megállapítani nem lehetett.»

11. Sírkőrészlet majuscula betűkkel: GORG . . . ED . IM . NEPT(IS) . . . NIS . FRU . . . DICATURIS . FILIE . M(AGIST)RI . JOANNIS. A sírfelirat betűi tiszta kapitalis betűk, melyek XI—XII. századi sírköveken használatosak. Ez lenne a sorozat legrégebb emléke, ha nem állnánk renaissance-sírkővel szemben a XVI. századból, mi valószínű.

12. Felül kerek sírkő, melynek felső lapja egészen le van kopva. Szélén s felső kerek végének bal felén még a betűk közül kivehető: Hic.

13. Három töredék három külön sírkőhöz minuscula betűkkel: a legnagyobb: Petr(us) . qui . est . filius . Magut. A kisebb darabon: . . . lius . est . Em . . . A legkisebb töredéken: er . i olvasható.»

Az utolsó négy szám alatt felsorolt töredékek képei nincsenek közzétéve.

A síremlékekre vonatkozó kérdések még nincsenek tisztázva. Azok közzététele alapul szolgálhat majd történettudósaink és genealogusaink további kutatásainak. Mindenesetre kívánatos volna, ha az emlékek együttesen, lehetőleg eredeti helyök közelében méltó módon helyeztetnének el, mire nézve szinte önkényt kínálkozik a Halászbástya pavillonjainak egyike. Sajnos, hogy a domokosok templomának foltárt maradványai nem voltak föntarthatók, most az illetékes tényezők legalább arra terjeszszék ki gondoskodásukat, hogy a báró Forster javaslata szerint alkalmazandó emléktáblán kívül, a síremlékek méltó elhelyezése is megőrkítse a domokosok temploma váratlan és nagyjelentőségű fölfedezésének emlékét.

É. L.

A zuglói urnatemető. A *Budapest Régiségei* VIII. kötetében (111—119. l.) ismertettük a főváros területén napvilágra került négy őskori urnatemetőt. Azóta egyvel ismét szaporodott a számuk, a *zuglóival*, melyre Todorov Simon konyhakertész emberei akadtak 1906 április hó elején a Komócsy-utca és Paskál-malom közti alsó-rákosi részekben fekvő 2017. sz. gr. Festic-héle telken, az ú. n. Tizkerület kerítéséhez valami száz, a Paskál-malomhoz vezető uttól pedig mintegy 40 lépésre, midőn melegágy gödröket ástak. A fölásott terület északnyugatról délkelet felé irányuló 24 méter hosszú és

8 méter széles hosszénégyszög volt az északnyugoti és délnyugoti oldalon melegágyakkal, északkeleten a Paskál-malom felé vezető úttal s délkeleten a Tizkerület kerítésével párhuzamosan szántóföld terült el. Összesen tiz, 8 m. hosszú és $1\frac{1}{2}$ m. széles gödröt ástak, köztük 1 m. széles párkányt hagyva, találtak pedig husz urnafészket, de csak néhány bögre maradt épen, melyeket a munkálatoknál véletlenül jelenlevő Koszilkov János M. N. Múzeumi szolgá a konyhakert bérlőjétől a M. N. Múzeum számára kért el s küldött be. A temető megvizsgálására alólirottat bizta meg a M. N. Múzeum s két napon, ú. m. ápr. 14. és 17-én rendeztem próbaásatást azon a kis területen, mely rendelkezésemre állt. Mivel a gödrök közti párkányokat a bérlő nem akarta megbolygatni, csupán a 6. és 7-ik gödör közti párkány egy kijelölt helyén tehettem átmetszést, hol az urnafészkek irányából s egymásközi távolságából egy még bolygatatlan urnafészekre következtettem, ezenkívül még az északkeletre fekvő szántóföld és a gödrök közti keskeny szegély volt bolygatatlan terület. Csakugyan mindkét helyen találtunk urnákat, valamint a melegágygödrök mélyítése is hozzájárult, hogy egyben-másban kiegészítsem észleleteimet ezen urnatemető felől.

A mit tapasztaltam, minden arra vall, hogy nagyon szegény népnek volt ez a temetkező helye, terjedelme sem lehetett valami nagy, mert a bérlő állítása szerint az észak- és délnyugoti oldalon levő melegágyak fölásatásánál nem találtak edényeket, úgyszintén a Tizkerület felé eső oldalon is már az utolsó gödör kiesett a temetőből, így csak valami 20—24 méter szélességű sávban észak-kelet felé húzódhatott tovább a szántóföldre, a hol esetleg még nyomozható. Az urnák egyszerűen a földbe voltak helyezve 30—40 cm. mélységben s fákkal letakarva, bennük és mellettük: kis bögrével, kitalasztásnak, kövel való körülrakásnak semmi nyoma. Bronz tárgy egyáltalában nem fordult elő, a mi, ha ezen a vidéken nem is olyan gyakori, mint Magyarország északnyugoti urnatemetőiben, még sem szokott hiányozni a nagyobb urnákból; így pl. a külső Soroksári-úti urnatemetőben, mely általános jellegénél fogva különben a zuglóival egyezik, ellenben eltér a kelenfölditől, törpengét, tölcseres csüngődísz,

hengerded tekerceket s bronztűt találtak. A bögrék közt legérdekesebb egy-pár bütykös díszítésű, különben pedig általában véve egyszerűek, azok a csinos mészbetétes apró bögrék, melyek oly számosak a dunakeszi urnatemetőben, a zuglóiban nem fordultak elő. N. G.

A budai felhévizi Szentháromság templom maradványai. Székesfővárosunk középkori emlékeinek csekély számánál fogva érdeklődésünkre méltán tarthat igényt minden olyan adat, mely annak monumentális történetére hivatva van újabb fényt deríteni. A szerencsés véletlen 1902-ben a domokosrend budavári templomának romokban fönmaradt szentélyét tárta föl, számos érdekes síremlékkel együtt; a múlt év nyarán pedig ismét olyan leletek bukkantak elő váratlanul, a melyek egy budai egyházi épület helyére és történetére nézve nyújtanak fölvilágosítást.

A székesfőváros topografusai aránylag bőven foglalkoztak a Szent János lovagok Szentháromságáról nevezett rendházának és templomának helyrajzi megállapításával. Már III. Orbán pápának 1187 június 23-án Veronában kelt okmányában az esztergomi anyaegyházhoz tartozó konventek között az «Ecclesia SS. Trinitatis de aqua calida» is szerepel.¹ Az évszázadok folyamán meglehetősen részletességgel lehet követni a konvent történetét, mely a rend egyéb házai közül főleg az által tűnt ki, hogy hiteles hely volt és «mint ilyen, a XIII. század óta számtalan okmányt állított ki hiteles átiratban.»² A XV. század közepe táján mint prépostság és káptalan új szervezetet nyert.

Rupp³ a következőképpen határozza meg Felhévizi mezőváros fekvését, a hol a Szent János lovagok rendháza és temploma állott: «E mezőváros a fürdőktől kezdve délre Budaváros azon faláig terjedt, mely annak a Dunára eső alsó részét, vagyis a vizivárost körülvette; magában foglalta tehát a mai Országút nagyobb részét,

¹ Idézve *Némethy Lajos*, Adatok a budai felhévizi Szent-Háromságáról nevezett prépostság és káptalan történetében (Budapest, 1883) című monografiájában, 2. l.

² *Némethy*, i. m., 4. l.

³ Buda-Pest és környékének helyrajzi története, 51. l.

és jóllehet e szomszédsága miatt a XIV. és XV. században pest-újhegyi vagy budavári külvárosnak nevezetik, mégis attól független volt, saját tanácsccsal és II. Ulászló által adott különös jogokkal bírt. Pecsettje három lilomot tüntet fel, és említést találunk «felhévizi bíróról.» A helyrajzi meghatározásra nézve főleg Bonfini⁴ és Oláh-Miklós⁵ egy-egy passusa szolgál alapul. Némethy végső következtetése, «hogy Felhéviznek Ó- és Új-Buda között kellett feküdnie s máshol nem lehetett, mint a mai Császár- és Lukács-fürdő környékén.» Továbbá: «Ó-Buda felett volt a sz. Lélek xenodochium és evvel ellentétben Ó-Buda alatt, valamivel tovább, a sz. Háromságváros, magyarul Felhéviz. Ezen helymeghatározás megint csak a mai Császárfürdő vidékét jelöli Felhéviznek.» Különbösen már Rupp is, az idézett művéhez csatolt térképen egyenesen a mai Császárfürdő helyére teszi a Szent János lovagok prépostságát.

Ezek a topografiai adatok a legújabbban előkerült emlékszerű maradványok következtében némi módosulásra szorulnak. A múlt év nyarán, az irgalmas rend budai bérházépítkezésének megkezdésekor, az alapok kiásásával egy egész épületcsoport rendkívül megrongált alapfalai kerültek napfényre, néhány egyéb lelettel együtt. Az építkezés színhelye a Margit-körút közvetlen közelében, attól északra van, a villanyos vasút mentén, azon a helyen, a hol a primási palota állott.

Az előkerült leletek közül a legbecsesebb egy síremlék, a mely a Magyar Nemzeti Múzeumba került. A vörös márványból kifaragott sírtábla kettétörött, de különben teljesen ép állapotban maradt fenn. Profilos kereten belül, bemélyített

⁴ Decad. III. lib. IV. p. 333.: «Cum ad Budam veterem pervenisset (Széchy Tamás), suburbium Budæ novæ, quod ad calidas situm est, et Felhéviz nunc Scythice nominant, nullo metu remoratus adoritur, ignem imprimis ædibus subjicit, obstantes obruncat, in suburbanos haud parum sævit.»

⁵ Monum. I. p. 10.: «Paulo longius (vagyis Ó-Budától) est aliud oppidum S. Trinitatis, quod Hungarice Felhéviz vocatur, collegiata Ecclesia et thermis elegantis domo conclusis pariter inclutum». Mindkét hely idézve *Schier*, Buda sacra (Viennæ, 1774) című művében, 73. köv. l., melyet a későbbiek követnek.

fülkeszerű alapon papi személy domborművi képmásával van díszítve. Az elhunyt feje párnán, jobb keze szíven nyugszik, bal kezében könyvet tart. Alúl a jobb (heraldice) sarokban van címerpajzsa, kardot tartó egyfejű sas képével. A síremlék kivitele gondos, szabatos, a nélkül azonban, hogy nagyobb művészi értékre igényt tarthatna. A középkori síremlékek ama tömegéhez tartozik, a melyek nagy technikai készséggel, de inkább iparszerűleg, hagyományos módon állítottak elő.

Az elhunyt kilétét a sírtábla körirata árulja el. A gotikus minusula betűs körirat a következő:

Scpulcru[m] venerabilis viri bartholomei filii martini filii sandrini de gergellaka hui[us]jalme eccl[esi]e sancte trinitatis p[re]positi obyt anno d[omi]ni m^occcc^o LXIX.

A sírtábla tehát Bertalan, a Szentháromság egyház prépostjának emlékére készült, a ki Mártonnak, Gergelylakai Sándor fiának volt a fia és 1469-ben halt meg.

Ez az adat értékes módon gyarapítja és részben helyesbíti ismereteinket. Némethy¹ a felhévizi prépostok sorában elsőnek Bertalant említi meg, idézván címét is az Országos Levéltár egy okmányából, mely 1457 augusztus 6-án kelt: «Venerabilis et honorabilis vir, Dnus Bartholomeus ppositus ecclesie sancte Trinitatis de Superioribus calidis aquis Suburbii Castri Budens Collegiate ecclesie.» Bertalan még egy 1460-ban kelt okmányban fordul elő. Némethy szerint: «Bertalannak valószínűleg közvetlen utóda *De Pruis János* volt, ki húsz éven át (1472—92.) bírta a prépostságot, míg szerzetbe nem lépett . . .» A prépostok sorozatában (34. I.) azonban Bertalan idejét csak 1457—60. évekkel jelöli, az 1460—1472-ig terjedő időt pedig kérdőjellel látja el. A sírkő tanúsága szerint Bertalan 1469-ben halt meg, megkapjuk tehát prépostságának alsó határát. Épen ebben az évben lépett a morva Pruis János, utóbb váradi püspök, Mátyás király szolgálatába, úgy-hogy Bertalannak a prépostságban közvetlen utódja nem lehetett.

Ki volt ez a Bertalan prépost, Gergelylakai Márton fia? A Gergelylakai előnevet a ma már

kihalt két sárosmegyei Buzlay nemzetség egyike viselte, még pedig az előkelőbb; a másiknak Buzlai volt az előneve. A gergelylakai Buzlai család legkiválóbb tagja volt Mózes, királyi udvarmester és Tolnamegye főispánja, kinek veje Báthory György királyi főlovászmester volt. Buzlay Mózes pecsétje szerepel azon az 1511-ki harminczhat pecsétes oklevélen is, melyet Csánki Dezső ismertetett.² Czimere a sas, ugyanaz, a melyet Bertalan prépost síremlékén is látunk, csak hogy itt a pecsét címerét övező sárkányrend nélkül. Bertalan felhévizi prépost teljes neve tehát gergelylakai Buzlay Bertalan volt.

E mellett az adat mellett azonban a sírtábla különösen azért is érdekes, mert kétségtelenné teszi, hogy az a templom, a melynek romjai között találták, a Szentháromság temploma volt, az a templom tehát, a melynek helyét, Bonfini és Oláh futólagos értesítései szerint, a mai Császárfürdő környékére tették. Most már tudjuk, hogy ez a templom Ó-Budától valamivel távolabb, dél felé állott, körülbelül azon a tájon, a hova Rupp a Szent Tamásról nevezett plebánia-templomot helyezte.

A mi magát a templomot illeti, a melynek maradványai közül Bertalan prépost nevezetes síremléke előkerült, annak egykori alkatáról, alaprajzi elrendezéséről és fölépítéséről nem alkothatunk magunknak eléggé megbízható, teljes képet. Fájdalom, igen alapos pusztításnak esett áldozatul, későbbi építkezések rendetlen nyomai is zavarossá tették a helyzetet, azonkívül pedig az új bérházépítés czéljait szolgáló földmunka természete és gyors menete legalább e sorok írójára nézve lehetetlenné tette, hogy a templom alkatáról és részleteiről kielégítő módon tájékozódjék.

A falak maradványai átlag két méternyire voltak a talaj jelenlegi színe alatt. Anyaguk túlnyomó részben gondosan faragott terméskő. Teljes határozottsággal meg lehetett állapítani a templom hajójának szélességét; a mely 10,70 métert tett ki. A hajó belső fölosztása — egyébiránt a templom egyhajós volt — nem volt föl-

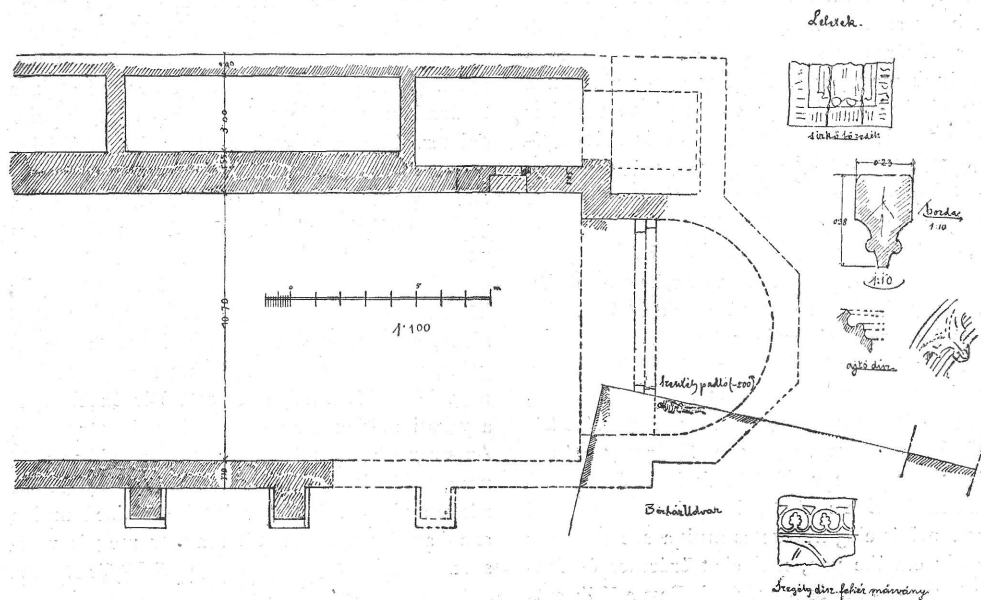
² Turul, 1887, 53. l. — V. ö. *Siebmacher*, Wappenbuch. Der ungar. Adel, Supplementband, 29. l.; *Csánki*, A. Buzlay czímer, Turul, 1888, 93. l.

¹ I. m., 14. l.

ismerhető. A déli fal vastagsága 1,10 méter. Ezt a falat támasztó pillérek szegélyezték, melyek körül kettő teljesen fölismerhető, míg a harmadiknak csak igen csekély nyomai maradtak fenn. Az északi fal vastagabb volt a délinél (1,55 méter), legalább is az alaprajzi vázlatunkon föltüntetett rész kétharmadában, míg a kelet felé eső utolsó harmad, a melyben egy ajtó nyomai voltak fölismerhetők, ismét vékonyabb. Az északi fal men-

tén támasztó pillérek nyomai nem voltak észlelhetők; ezen az oldalon a hajó falával párhuzamosan, 3 méternyi távolságban, 0,90 méter vastag fal vonult, a melyet a hajó falával vékony harántfalak kötöttek össze, úgy hogy a templomhoz illeszkedő épület kisebb-nagyobb helyiségeit ismerhetjük föl az ilyképen előállott belső térésekben.

Kelet felé még fennmaradt a szentély beszögellésének nyoma is, valamint a szentély északi

falának egy része; a szentély egykori kiterjedése és formája azonban alaprajzunkon teljesen föltevészerűen van föltüntetve.

Csudálatos és sajnálatos körülmény, hogy Bertalan prépost síremlékén kívül a templom faragott részleteiből, ingó berendezéséből alig maradt fenn valami. Egy vörös márványból faragott, nyilván szintén papi személy emlékére készült sírkő erősen megrongált alsó részén kívül néhány borda részlet (vázlatos rajzot l. alaprajz mellett) boltozatzárókó s egyéb töredék maradt meg. Egy finoman faragott kis fehér márványtöredék, még román jellegű motívummal, az egyetlen díszesebb darab. Mindezek a töredékek szintén a Nemzeti Muzeumba kerültek.

Értesülésünk szerint nyugat felé egy «előcsarnok» és torony nyomai kerültek napvilágra.

Az előttünk ismeretes részletek csekély számánál és az alaprajzi elrendezés határozatlanságánál fogva az épület korára nézve nem mondhatunk egyebet, mint hogy az a teljesen kifejlődött csúcsíves építés korában keletkezett, talán a XIV. század második felében. Még kevésbé beszélhetünk művészeti vagy művészettörténeti értékéről. Meglehet, hogy a leletek és adatok behatóbb ismeretével az egykori épület teljesebb képe rekonstruálható, azonban aligha annyira, hogy azt megdönthetetlen igazság gyanánt elfogadhatnók és esetleg messzebbmenő következtetéseket fűzhetnénk hozzá.

Eber László.

Rómer Flóris volt az első, a ki nálunk nagyobb nyomatékkal sürgette a városi muzeumok létesülését s rámutatott ez ügy kiváló kulturális fontosságára. Már 1869-ben indítványt tett a magyar történelmi társulatban ily muzeumok állításának kezdeményezésére. A társulat akkor bizottságot küldött ki, a melyben Rómer egy lelkes hangú felhívást s egy a városi muzeumokban gyűjtendő tárgyak körét körvonalzó tevézetet mutatott be, a melyet a bizottság helyeslőleg fogadott s azzal terjesztett a társulat elé, hogy az tudományos tekintélyével igyekezék a főváros közgyűlését s a polgárságot az eszmének megnyerni. Az ügy akkor elaludt, a történelmi társulatnak nem volt pénze a Rómer szerkesztette felhívás kinyomására és szétküldésére. Két év múlva, 1871-ben azonban Rómer újra fölvetette az eszmét a társulatban s ekkor a felhívást sokszorosítva szétküldték a városok hatóságainak. Rómernek ez a felhívása és múzeum-tervezete megjelent az «Archæologiai Értesítő 1871-ik évi 13-ik számának első helyén, «Városi muzeumainkról» címmel.

Ez a cikk azért érdekes előttünk, mert a városi muzeumnak ugyanazt a típusát ajánlja, a mely később a *székesfővárosi muzeum* létesítésénél irányadó volt. Főleg a főváros történelmi emlékeinek összegyűjtésével foglalkozik s meggyőzően érvel a mellett, hogy Pest bár újkori város, mégis elég nevezetes multja s e multnak sok oly emléke van, melyeket érdemes és fontos összegyűjteni és megőrizni. Pest a X-ik századig, vagy még tovább is viheti fel ősi emlékeit s már a XII. vagy XIII-ik században tekintélyes, faragott kőből emelt temploma volt, tehát bizonyosan nagyobb, vagyonos környéknek volt székhelye. Ha a X—XVI-ik századig fölerő régiségekből nem lehetne is nagyszerű múzeumot felállítani, azért a XVI. századtól a mai korig terjedő műemlékeket nem szabad veszni hagyni. A mi pedig Budát illeti, mint a magyar királyok székvárosa, nem egyszer világtörténelmi szerepet játszott s emlékeinek gyűjtése sikerrel biztató feladat. Lassan és állhatatosan kellene azoknak a férfiaknak, a kik e téren dolgoztak s most is vállalkoznának, arra törekedni, hogy a hazai intézeteknél vagy magánosoknál levő, Pest-Budát, hasonlókép hazánk

egyéb városait érdeklő emlékeket és rajzokat felkutassák, lajstromozzák és vagy eredetiben megszerezzék, vagy másoltassák. A munkát azonnal meg kellene kezdeni, mert a halogatás az ügynek kockázatásával jár. Ebben az értelemben tette meg Rómer, egyetértve Henszlmann Imrével, előterjesztését a történelmi társulatnak.

Ennek az előterjesztésnek melléklete az a tervezet, a mely öt pontba foglalja az összegyűjtendő tárgyakét. Mindennemű a várost vagy egyes részeit, nevezetesebb épületeit ábrázoló alaptervek, a város mindenféle képei, a város történetére vonatkozó könyvek és nyomtatványok, okmányok, egyéb történelmi becsű iratok, a fővárosban megjelent könyvek s egyéb nyomdai termékek, a városi hatóság hatalmi jelei, czimerei, emlékpénzei, pecsétjei, czéhek különféle tárgyai, jelvényei, iratai, piaci, híd pléhek, régi mértékek, súlyok, pénznemek, érmek, a polgári katonaság ruházata, zászlai, fontosabb események, ünnepélyek, népgyűlekezetek rajzai, különféle szokásokra vonatkozó iratok, följegyzések, a butorzatra, ruhára, nyilvános mulatságokra való emlékezesek. Ezeket sorolja föl Rómer, kétségkívül helyes és találó érzékkel, mint a városi múzeumban összegyűjtendő tárgyakat. Az eszme, melyet itt megpendített, akkor még nem valósult meg, kedvezőtlenek voltak rá nézve a viszonyok, több mint két évtized múlva azonban újra föltámadt s ma már meg is valósult.

Schöpflin Aladár.

Aquincumról hosszabb ismertetést közölt a Krakóban megjelenő «*Przegląd*» című lengyel folyóirat 1903 augusztusi száma lovag *Morelowski* Márián tollából. A cikk írója 1902-ben járt Aquincumban, érdeklődve és alaposan megszemlélte ott mindent. Czikket dr. Kuzsinszky Bálint német nyelvű kalauza alapján írta meg. Elég kimerítően, 19 lapon beszél a romokról, az amphitheatrumból, a múzeum tárgyairól, értelmes és helyes tájékoztatást ad róluk. Lengyel nyelven ez az első ismertetése Aquincumnak. *Morelowski* a cikk egy-egy lenyomatát megküldte a Nemzeti Múzeumnak és az aquincumi múzeumnak, az utóbbinak azzal a kéréssel, hogy esetleg ottjáró lengyel turistáknak kalauzul rendelkezésére bocsássák.

